

Cultuurhistorische gebiedsbeschrijving Gemeente Oost Gelre

een beeld van ontginningsporen tot wederopbouwarchitectuur

- Titel:** Cultuurhistorische gebiedsbeschrijving Oost Gelre. Een beeld van ontginningssporen tot wederopbouwarchitectuur
- Opdrachtgever:** Gemeente Oost Gelre
- Projectleider:** G.J.M. Derks
- Auteurs:** G.J.M. Derks, J.B. Bootsma, R.J.A. Crols
Past2present-Archeologic: Sigrid van Roode
(Deel A, hoofdstukken 2 en 3)
- Fotografie:** J.B. Bootsma, R.J.A. Crols, G.J.M. Derks
- Stuurgroep:** De heer T. van Gils, afdelingshoofd afdeling Ruimtelijke en Economische Ontwikkeling (REO), de heer R. Verspiek, afdeling REO, o.a. belast met Vestingstadbeleid en Circumvallatielinie, mevrouw B. Leusink, afdeling REO, medewerker Ruimtelijke Ordening, de heer P. Ballast, afdeling Bouwen en Milieu, belast met advisering en uitvoering taken monumentenzorg waaronder: onderhoud, restauratie en subsidieverlening, de heer A. te Brake, afdeling Ruimtelijk Beheer, betrokken bij het Landschapsontwikkelingsplan en eveneens lid van de archeologische werkgroep Lichtenvoorde.
- Klankbordgroep:** De heer G. Nijs (namens de Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde), de heer J. Hubers (namens de Archeologische Werkgroep Groenlo), de heer P. te Plate (namens de Archeologische Werkgroep Groenlo en eveneens lid van de monumentencommissie), de heer H.B. Spekschoor (namens de Oudheidkundige Vereniging Zuwent en eveneens lid van de monumentencommissie), de heer B.T.M. Verheij: namens de Oudheidkundige Vereniging Groenlo en eveneens lid van de monumentencommissie), de heer Matthijs Vos (namens Waterschap Rijn en IJssel), de heer Luuk Keunen (namens WUR Alterra). De struur- en klankbordgroep werden voorgezeten door de heer ir. H.W. Gerrits, wethouder Welzijn.
- Projectnummer:** CH.OOST-01
- Datum:** Definitieve versie, november 2006

Gelders Genootschap
Vereniging tot bevordering en instandhouding van de schoonheid van stad en land
Sector Cultuurhistorie
Zypendaalseweg 46
Postbus 68, 6800 AB Arnhem
Telefoon: (026) 442 17 42
Fax: (026) 442 94 04
www.geldersgenootschap.nl

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
Inleiding	5
Deel A Algemeen	
1 Korte bestuurlijke ontwikkelingsgeschiedenis	7
2 Landschapsgenese	9
3 Archeologie	11
3.1 Algemeen	11
3.2 Steentijd 300.000 voor Christus- 2000 voor Christus	11
3.3 Bronstijd 2000-800 voor Christus	12
3.4 IJzertijd 800-12 voor Christus	12
3.5 Romeinse tijd 12 voor Christus-405 na Christus	13
3.6 Middeleeuwen 450-1500	13
3.7 Overige waarnemingen en monumenten	15
Deel B Beschrijvingen deelgebieden	
1 Groenlo	17
2 Zwolle	32
3 Lievelede	37
4 Lichtenvoorde	43
5 Vragender	51
6 Harreveld	58
7 Zieuwent	64
8 Mariënvelde	68
Deel C Thema's	
1 Infrastructuur	73
2 Waterhuishouding	79
3 Boerderijen	83
4 Huisnijverheid, ambacht en Industrie	94
5 Winkel- en horecapanden	98
6 Woningbouw	101
7 Overheidsgebouwen, gerechtsgebouwen en postkantoren	112
8 Kerken, kloosters, kerkhoven en begraafplaatsen, wegkapelletjes en veldkruisen	114
9 Onderwijs	122
10 Verdedigingswerken en grensmarkeringen	125
Samenvatting en conclusies	129
Bronnen en Literatuur	133
Bijlagen	
- Lijst met rijks- en gemeentelijke monumenten	135
- Lijst met archeologisch monumentale terreinen (AMK)	139
- Kaarten	

Voorwoord

Geen heden zonder verleden en geen toekomst zonder heden.

Cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkelingen, verleden en toekomst.

Daar tussen in het heden: de nieuwe gemeente Oost Gelre.

Een gemeente rijk aan historische en oude landschappen met een groot aantal monumenten en archeologische waarden. En natuurlijk een unieke structuur in de vorm van de circumvallatielinie.

Ook voor de toekomst moeten deze structuren en elementen bewaard blijven.

Het is daarom van groot belang deze te kennen en te onderkennen en daar een beleid op maat voor te ontwerpen. Geen glazen stolp er over leggen, maar wel mogelijkheden om impulsen te geven aan ruimtelijke ontwikkelingen, waardoor onze gemeente zich (nog) beter kan profileren. Trots zijn op ons erfgoed betekent dat het een respectabele en actieve plaats binnen de ontwikkeling van onze gemeente moet krijgen: cultuurhistorie als vertrekpunt voor ruimtelijke orderingsprocessen.

In dit boekwerk vindt u een uitgebalanceerde inventarisatie en beschrijving van de waardevolle cultuurhistorische elementen in de gemeente Oost Gelre. Er wordt vooral ook aandacht besteed aan het deelgebied archeologie. Een analyse van kansen en bedreigingen, gericht op input vanuit cultuurhistorie op ruimtelijke orderingsbeleid, milieudoelstellingen en zeker ook op het beleid rond recreatie en toerisme.

Graag wil ik van de gelegenheid gebruik maken om dank uit te spreken aan iedereen die aan het tot stand komen van deze beschrijving heeft meegewerkt: medewerkers van het Gelders Genootschap en de leden van de begeleidingscommissie (zowel van buiten als van binnen de gemeentelijke organisatie).

Er is een integraal stuk geproduceerd, dat door het benutten van externe, lokale kennis en het creëren van draagvlak bij beleidsmakers tot een duurzaam, betrouwbaar en goed product hebben geleid.

En nu de toekomst !

Henk Gerrits, portefeuillehouder.

Inleiding

Dit rapport is het resultaat van de cultuurhistorische analyse die door het Gelders Genootschap werd uitgevoerd in opdracht van de gemeente Oost Gelre in de periode januari-september 2006. De beschrijving beslaat het gehele gemeentelijke grondgebied zoals dit bij de herindeling per 1 januari 2005 is ontstaan en maakt op hoofdlijnen duidelijk hoe de gemeente zich heeft ontwikkeld en welke waardevolle fysieke getuigen van dit verleden nog aanwezig zijn.

Deze beschrijving is gekoppeld aan het Landschapsonwikkelingsplan (LOP) van de gemeente Oost Gelre. De beschrijving van het buitengebied vormde een van de bronnen voor de verdere uitwerking van het LOP. In het LOP wordt een strategie uitgezet hoe de kwaliteiten van het buitengebied van de gemeente geborgd en versterkt kunnen worden.

De gemeente Oost Gelre hecht waarde aan haar cultuurhistorisch erfgoed. Om het beschreven erfgoed ook voor de toekomst te behouden en benutten stelt de gemeente cultuurhistorisch beleid op. Dit rapport vormt daarvoor een basis, samen met de waardering van het cultuurhistorische erfgoed van de gemeente.

Onderzoeksgebied

Het onderzoeksgebied betreft het gehele grondgebied van de op 1 januari 2005 nieuw gevormde gemeente Oost Gelre, groot 110,11 km², waarvan 0,27 km² water. De gemeente is gelegen in de oostelijke Achterhoek en grenst in het noorden aan de gemeente Berkelland, in het oosten aan Duitsland en de gemeente Winterswijk, in het zuiden aan de gemeente Aalten, in het zuidwesten aan de gemeente Oude IJsselstreek en in het westen aan de gemeente Bronckhorst.

De grootste kernen zijn vanouds Groenlo en Lichtenvoorde, de hoofdplaatsen van de gelijknamige voormalige gemeenten. De kernen van de overige dorpen zijn pas in de loop van de negentiende en twintigste eeuw ontstaan; deze nederzettingen bestonden tot dan toe alleen uit meer verspreid gelegen bebouwing. Op 1 mei 2006 telde de gemeente 30.028 inwoners.

Benaderingswijze

Getracht is om het begrip cultuurhistorie zo integraal mogelijk te benaderen, dat wil zeggen dat aandacht is besteed aan archeologische, historisch-geografische, historisch-stedenbouwkundige en historisch-bouwkundige aspecten. Daarbij ligt het accent met name op hetgeen heden ten dage nog aan cultuurhistorische waarden zichtbaar is. Het uitgangspunt bij het onderzoek was dan ook steeds de situatie zoals die op recente topografische kaarten is ingetekend en bij het veldwerk begin 2006 werd aangetroffen.

Het onderzoek heeft zich met name gericht op de periode tot aan de Tweede Wereldoorlog. Gezien de toenemende belangstelling voor het cultuurhistorisch erfgoed uit de periode 1940-1955 (oorlogsjaren en wederopbouw) is ook hieraan op enkele plaatsen al wat aandacht besteed.

Opbouw rapport

Het rapport is opgesplitst in een algemeen deel (A), een deel met een uitwerking voor elk van de acht deelgebieden (B) en een themadeel (C).

Het algemene deel richt zich op het gehele gemeentelijke grondgebied. Na een korte beschrijving van de complexe historisch-bestuurlijke ontwikkelingsgeschiedenis van de gemeente volgt een schets van de totstandkoming van het landschap waarbij de mens in de loop der eeuwen een steeds grotere rol ging spelen. Van de oudste sporen van het menselijk handelen wordt een beeld geschetst in het derde hoofdstuk betreffende de archeologie.

In het tweede deel wordt een en ander per deelgebied nader uitgewerkt, gezien de grote oppervlakte van de gemeente en het gevarieerde karakter onvermijdelijk. De daarbij gehanteerde indeling is in belangrijke mate gebaseerd op de oude kadastrale indeling in

gemeenten en secties, omdat daarvan de grenzen duidelijk vast liggen en omdat voor ieder gebied gedetailleerd kaartmateriaal beschikbaar is in de vorm van de kadastrale minuutplannen.

In het derde deel, het thematische deel, wordt een tiental voor de cultuurhistorie in de gemeente relevante thema's nader uitgewerkt. Dit zijn achtereenvolgens (1) Infrastructuur, (2) Waterhuishouding, (3) Boerderijen, (4) Huisnijverheid, ambacht en Industrie, (5) Winkel- en horecapanden, (6) Woningbouw, (7) Overheidsgebouwen, gerechtsgebouwen en postkantoren, (8) Kerken, kloosters, kerkhoven en begraafplaatsen, wegkapelletjes en veldkruizen, (9) Onderwijs en (10) Verdedigingswerken en grensmarkeringen.

1 Korte bestuurlijke ontwikkelingsgeschiedenis

De gemeente Oost Gelre is ontstaan op 1 januari 2005 door een samenvoeging van de voormalige gemeenten *Lichtenvoorde* (bestaande uit de kernen Lichtenvoorde, Harreveld, Lievelede, Vragender en Zieuwent) en *Groenlo* (bestaande uit de stad Groenlo en directe omgeving, waaronder het buurschap Eefsele) en de dorpen *Mariënveld* (voor de herindeling behorende bij de gemeenten Ruurlo en Zelhem) en *Zwolle* (voorheen behorende tot de gemeente Eibergen).

Het grondgebied van de voormalige gemeenten Groenlo en Lichtenvoorde behoorde oudtijds tot de heerlijkheid Borculo. De heerlijkheid was tot 1509 opgedeeld in vier zogenaamde kerspelen of parochies, namelijk Groenlo, Eibergen, Neede en Geesteren. Het kerspel Groenlo omvatte tevens de buurschappen Avest, Beltrum, Dijcke, Harreveld, Lichtenvoorde, Lievelede, Lintvelde, Vragender, Zieuwent, Zomers en Zwolle.

Op het grondgebied van de heerlijkheid Borculo ontstonden de steden Borculo, Eibergen en Lichtenvoorde. De “villa” (ofwel nederzetting) Groenlo was echter in 1236 door heer Hendrik van Borculo verkocht aan graaf Otto van Gelre. Het gebied van de latere stad Groenlo werd zo een Gelderse enclave in de Munsterse heerlijkheid Borculo. Het overgrote deel van het kerspel Groenlo, met het ambt Lichtenvoorde en de (latere) voogdij Beltrum bleef echter Borculo's grondgebied. De grenzen tussen Groenlo, dat in 1277 stadsrechten kreeg, en de heerlijkheid Borculo liepen aanvankelijk door de stadsgracht. In de loop van de middeleeuwen is de stad er echter in geslaagd het gebied uit te breiden ten koste van de omliggende buurschappen. Het grondgebied van de latere gemeente Groenlo is vrijwel identiek aan dat van de laatmiddeleeuwse stad en schependom Groenlo.

Toen in 1509 het nieuwe kerspel Borculo werd gevormd zijn mogelijk ook de zogenaamde voogdijen (ambten) opgericht, waarin de heerlijkheid werd verdeeld. Naast de stad en ambt Borculo bestonden aldus de voogdijen Geesteren, Neede, Eibergen, Beltrum en Lichtenvoorde. Tot de voogdij Lichtenvoorde behoorden de buurschappen Lievelede, Vragender, Zomers, Zieuwent en Harreveld. Zwolle en Avest hoorden onder Beltrum. De grenzen van de latere gemeenten zijn op hoofdlijnen terug te voeren op deze voogdijen, die gezien kunnen worden als bestuurlijk-administratieve districten.

De stad en het ambt Lichtenvoorde werden in 1616 losgemaakt uit het verband met de heerlijkheid Borculo. In 1701 werd de heerlijkheid Lichtenvoorde door Maria Magdalena van Nassau, de toenmalige eigenaresse, te leen opgedragen aan het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen. In 1776-1777 werd de heerlijkheid aangekocht door stadhouder Willem V, prins van Oranje en werd daarmee domeingoed. Koningin Beatrix is nog altijd Vrouwe van Lichtenvoorde. Uit de stad en het ambt Lichtenvoorde ontstond in 1815 de voormalige gemeente Lichtenvoorde die dus behalve de stad Lichtenvoorde met het daarbij behorende schependom tevens de buurschappen Harreveld, Lievelede, Vragender en Zieuwent omvatte.

De heerlijkheid Lichtenvoorde bestond uit de stad Lichtenvoorde met het daarbij horende schependom, alsmede de drie buurschappen of marken Zieuwent, Lievelede en Vragender. De heer van Lichtenvoorde was erfmarkerichter in de drie marken. Tot de (deel)mark van Zieuwent hoorde ook het oude goed en “kring” Harreveld. De rechten van de heren van Harreveld beperkten zich echter tot de jachtrechten in de Kring van Harreveld en in Zieuwent. Later is alleen sprake van de marke Lichtenvoorde, waarin kennelijk de drie marken verenigd zijn. De Lichtenvoorder marke werd in 1861 opgeheven. Ook de andere marken waarvan kleine delen thans tot het grondgebied van de gemeente Oost Gelre horen, werden rond het midden van de negentiende eeuw opgeheven.

Met ingang van 1832 werd tevens een indeling in kadastrale gemeenten en secties van kracht, die we hier noemen omdat de behandeling van de deelgebieden mede op deze indeling is gebaseerd. Voor het grondgebied van de gemeente Oost Gelre zijn vooral de oude kadastrale gemeenten Groenlo en Lichtenvoorde van belang. De kadastrale gemeente

Groenlo omvatte de volgende drie secties: Oosteres (A), Eefsel (B) en de stad (C). De kadastrale gemeente Lichtenvoorde omvatte een zevental secties namelijk: Lieveledebewesten (A), Lievelede beoosten (B), Vragender beoosten (C) en Vragender bewesten (D), Harveld (E), Zieuwent (F) en Lichtenvoorde (G). Voor wat betreft de bij de gemeentelijke herindeling toegevoegde gebieden van de voormalige gemeente Eibergen is de kadastrale gemeente Beltrum van belang, waarvan delen van de secties Zwol (A) en Avest (B) nu tot het grondgebied van de gemeente Oost Gelre horen. Met betrekking tot Mariënvelde en omgeving betreft het delen van de kadastrale gemeenten Ruurlo (namelijk de secties Zieuwent (D) en het Zuidelijke Broek (E)), en Zelhem (sectie C het Halsche Veen).

2 Landschapsgenese

De gemeente Oost Gelre ligt in een landschap dat vooral in de loop van de twee laatste ijstijden is gevormd. Tijdens de voorlaatste ijstijd was het land bedekt met landijs dat grondmorene achterliet in de vorm van bulten van keileem (zand, grind en leem met stenen en blokken). Deze bulten komen ten zuiden van de bebouwde kom van Groenlo voor in een circa 7 km brede strook die ten oosten van Lichtenvoorde doorloopt naar het zuiden. Ook ten oosten en noorden van Groenlo liggen dergelijke keileembulten. Ze zijn op de geomorfologische kaart te zien als paarse vlakken (zie schematische geomorfologische kaart grondmorene en zie uitgebreide geomorfologische kaart code 5F4). Ten westen van de lijn Ommen-Markelo-Groenlo-Aalten zijn deze grondmorene-bulten zeldzaam, ten oosten komen ze veel aan of nabij het oppervlak voor in het hoger gelegen landschap. De lijn met dagzomende grondmorene-afzettingen markeert de westelijke rand van het Oost Nederlands Plateau, een geologisch gebied dat in de loop van de geologische geschiedenis nauwelijks is gedaald, waardoor oudere afzettingen dicht bij of aan de oppervlakte voorkomen. Ten westen van het plateau ligt het Noordzeebekken dat gedurende een lange periode is gedaald en opgevuld is geraakt met dikke pakketten sediment, in de laatste twee miljoen jaar voornamelijk van rivieren. Eén van die rivieren, de IJssel, stroomde door dat Noordzeebekken, in een zeer breed en diep dal dat tijdens de voorlaatste ijstijd door landijs is uitgesleten. Keileemafzettingen komen ook op de bodem van dit dal voor, maar liggen tegenwoordig diep in de ondergrond.

Zo ontstond een landschap met in het westen een met rivier- en smeltwaterzand gevuld dal en in het oosten hoger gelegen keileembulten met smeltwaterzand-afzettingen ertussen. De zone die aan de oppervlakte voornamelijk wordt gekenmerkt door grondmorenebulten is in de diepere ondergrond een plateau, terwijl het IJssedal zich in een algehele dalingszone bevindt. De helling tussen beide gebieden, de zogenaamde terrasrand, is aan het oppervlak nog steeds zichtbaar. De kern Lichtenvoorde ligt er bovenop. De algehele stijging van het landschap naar het oosten toe zorgde ervoor dat de afwatering hoofdzakelijk in westelijke richting plaatsvond. In de keileembulten sneden zich smeltwaterbeekjes in, die afwaterden richting de IJssel. Deze zijn als langgerekte bruine stroken te zien op de kaart (zie vereenvoudigde geomorfologische kaart smeltwaterdal en zie uitgebreide geomorfologische kaart, code 2R2 en 2R3). De aangegeven smeltwaterdalen eindigen aan de westkant in waaivormige afzettingen van het materiaal dat uit de keileembult werd geërodeerd. Deze zijn op de kaart te zien als oranjekleurige waaiers (zie vereenvoudigde geomorfologische kaart daluitspoelingswaaier en zie uitgebreide geomorfologische kaart, code 3G5). De afzetting van deze 'waaiers' hield niet op na de ijstijd, ook de op de hogere delen van het landschap gevallen regen werd via deze beekdalen afgevoerd. In sommige smeltwaterdalen stromen nu nog steeds beken, zoals de bovenlopen van onder andere de Lievelderbeek, Vragenderbeek en Weijenborgsbeek. Ter hoogte van Groenlo wordt het plateau doorsneden door het brede beekdal van de Groenlose Slinge (zie vereenvoudigde geomorfologische kaart beekdal en zie uitgebreide zie geomorfologische kaart, groene zone, code 2R5).

Tijdens de laatste ijstijd kwam er geen landijs voor in Nederland, maar de koude zorgde er wel voor dat het land nauwelijks was begroeid. De wind heeft zo grote hoeveelheden zand opgenomen en opnieuw neergelegd, waardoor het oude ijstijdlandschap is voorzien van een 'deken' van waaizand. Dit 'dekzand' varieert sterk in dikte en vlakt de reliëfverschillen van het oude ijstijdlandschap sterk af. Gemiddeld neemt de dikte ervan naar het oosten toe af. Dekzand is op de kaart aangegeven in gele (en lichtbruine) kleuren (zie vereenvoudigde geomorfologische kaart dekzand en zie uitgebreide zie geomorfologische kaart, codes 3L5, 2M9, 3K14, 4K14). Lichtenvoorde is gelegen in het dekzandlandschap. Direct ten oosten van Groenlo is het dekzand soms helemaal afwezig en dagzomen rivierafzettingen van voor de laatste twee ijstijden, terwijl verder oostwaarts bij Winterswijk zee-afzettingen van ver vóór de periode van de ijstijden aan de oppervlakte liggen.

Hoofdkenmerk van al deze afzettingen aan de oppervlakte is het zandige karakter ervan, variërend van lemig zand tot zandig grind. Ook de dekzandvlakte van het bekken is niet vlak:

de wind heeft hier en daar gezorgd voor een complex patroon van dekzandruggen, dekzandkopjes en welvingen. Daarin komt slechts weinig verandering in de periode na de laatste ijstijd, wanneer beken zich insnijden in het dekzandlandschap. Ook deze beken wateren af richting de IJssel. Vanwege het natte milieu ontwikkelde zich in sommige beekdalen veen. Dit veen is in de loop der tijden afgegraven, maar in het uiterste zuidoosten van de gemeente Oost Gelre zijn nog veengronden te vinden in het dal van de Schaarsbeek. De grondmorene uit de ijstijd laat water zeer slecht door. Op bepaalde, veelal laaggelegen, plekken in het landschap stagneerde daardoor de waterafvoer. Daar kon veenvorming optreden zonder de aanwezigheid van een beek. Het Vragenderveen, in het zuidoosten van de gemeente, is hiervan het meest uitgestrekte voorbeeld (zie vereenvoudigde geomorfologische kaart veen (groen) en zie uitgebreide geomorfologische kaart, paars, code 2M50). Dit veen is voor turfwinning afgegraven, maar nu het natuurgebied is, is de veenvorming weer op gang gekomen.

In de loop van de middeleeuwen ontstond een nieuw systeem van landbouw. Stalmest van schapen werd vermengd met heideplaggen en op de akkers gestrooid als mest. Deze jaarlijks herhaalde bemesting zorgde ervoor dat de op de dekzandruggen gelegen akkercomplexen - zogenaamde essen of enken - langzaam werden opgehoogd. Hierdoor kwamen deze dekzandruggen, die toch al hoger lagen dan het omringende landschap, nog hoger te liggen. De akkers zijn - mede als gevolg van het reliëf - veelal onregelmatig van vorm. Groenlo ligt midden in een zeer groot complex van essen. Ten oosten van Lichtenvoorde ligt een groot essencomplex rond Vragender en bij Lieveelde ligt een derde groot complex. Ten westen van Lichtenvoorde zijn de essen vooral op het zandruggensysteem Harreveld-Lichtenvoorde te vinden (zie vereenvoudigde geomorfologische kaart dekzand en zie uitgebreide geomorfologische kaart 3L5, 3L6, 3K14, 4K14). Rond Zieuwent ontstonden vele kleine essen of kampen, samenhangend met het complexe patroon van de hoogst gelegen dekzandruggen en -kopjes. Dit relatief kleinschalige landschap is bekend als het kampenlandschap.

In de late middeleeuwen nam de druk op het grondgebruik toe en werd het noodzakelijk om het gebruik van de woeste gronden te beperken en te regelen. Daartoe werden de marken opgericht, in de Achterhoek veelal in de loop van de vijftiende eeuw. De markengenootschappen legden vast wie de woeste gronden mochten gebruiken, hoeveel vee daarop geweid mocht worden en hoeveel plaggen er gestoken mochten worden. De heidegronden waren in de Achterhoek van groot belang voor het weiden van vee door gebrek aan grasland. Behalve uit heide omvatten de woeste gronden ook moerassige veengebieden en broekgronden. Ter markering van de grenzen van een marke werden veelal zogenaamde markewallen opgeworpen die tevens moesten voorkomen dat vee uit naburige marken de markegrens overstak.

In de loop van de negentiende eeuw werden de meeste marken opgeheven; de organisatievorm was verouderd en de druk op de landbouwgrond was zodanig toegenomen dat ontginning van de rondom de oude landbouwgronden gelegen woeste gronden wenselijk werd. In 1861 werd de verdeling van de Lichtenvoorder markegronden een feit; het plan daartoe was al in 1842 goedgekeurd. Het ontginningsproces duurde voort tot ver in de twintigste eeuw. De ontginning werd mede mogelijk gemaakt door de introductie van kunstmest, waardoor grotere gebieden in cultuur genomen konden worden en het oude systeem van potstalmest overbodig werd. In grote delen van deze nieuw te ontginnen gebieden moest eerst de ontwatering aanmerkelijk worden verbeterd, waartoe tal van nieuwe grotere en kleinere watergangen werden gegraven. De Veengoot in het zuiden van de gemeente is daarvan een voorbeeld. De nieuw ontgonnen gebieden werden strak ingericht, met grote rechthoekige percelen en zo ontstonden de zogenaamde 'jonge ontginningslandschappen'. Hoewel in de loop der jaren de verschillen tussen het oude cultuurlandschap en het jonge ontginningslandschap door uiteenlopende oorzaken geleidelijk aan minder zijn geworden, zijn beide landschapstypen op de huidige topografische kaarten en ook in het veld nog herkenbaar.

3 Archeologie

3.1 Algemeen

Toen het zandlandschap ter plaatse van wat nu de gemeente Oost Gelre is in de voorlaatste ijstijd bedekt was met ijs, werd op sommige plaatsen de ondergrond door het zich verplaatsende ijs opgestuwd tot stuwwallen. Op andere plekken veroorzaakten grote ijstongen het uitslijten van bestaande laagtes tot diepe dalen. De dalen werden vervolgens opgevuld met dekzand waarin later beken grillige patronen sneden. Dit gebied met haar natuurlijke hoogtes en laagtes was zeer aantrekkelijk voor mensen om te wonen, leven en werken. De essen (de door opgebrachte plaggenmest verhoogde akkers) die de mens aanlegde vanaf de middeleeuwen versterkten deze natuurlijke hoogtes in het landschap. Er zijn veel vindplaatsen afgedekt door deze esdekken (complexen van deze akkers). Ook werden de havezaten of versterkte huisplaatsen op dergelijke natuurlijke hoogten aangelegd. De verwachting van het vinden van bewoningssporen uit vroeger tijden hangt dus nauw samen met de hoogtes en laagtes in het landschap.

3.2 Steentijd 300.000 voor Christus- 2000 voor Christus

In de vroege steentijd leefden mensen in kleine groepen die van jachtgebied naar jachtgebied trokken. Om aan voldoende voedsel te komen moest men steeds weer andere kudden zoeken, en planten, vruchten, zaden en noten verzamelen. De relatie met het landschap was nog marginaal. Sporen van deze jagers-verzamelaars uit de vroege steentijd (paleolithicum 300.000-9.000 voor Christus) komen in de gemeente voor, hoewel ze erg zeldzaam zijn. In het verleden zijn wel enige waarnemingen in de vorm van vuursteenvondsten aangetroffen bij Lichtenvoorde (zie archeologische kaart, nr 59011 ARCHIS). De vondsten bestonden uit afslagen. Deze vuurstenen afslagen kunnen eventueel ook door opgebracht esdek materiaal vanaf een andere locatie hier zijn beland. Uit het midden paleolithicum (30.000 voor Christus) is een vuurstenen vuistbijl bekend, aangetroffen aan de Gastevelsdijk te Lievelede (zie archeologische kaart, nr 27818 ARCHIS). Uit het laat paleolithicum zijn in een zandkopje in Harreveld vuurstenen werktuigen gevonden die toe te schrijven zijn aan de Tjongercultuur (11.800 tot 9.300 jaar voor heden). Waarschijnlijk gaat het om resten van een tijdelijk jagerskamp.

In de loop van de midden steentijd (mesolithicum: 9.000-5.300 voor Christus) werd het klimaat zachter. Hierdoor waren er meer mogelijkheden om op een en dezelfde plek te leven. In de midden steentijd is nog geen sprake van echte nederzettingen, men woonde naar alle waarschijnlijkheid per seizoen op een plek. Door het zachtere klimaat werd het voedselspectrum breder. Men jaagde op klein wild, vogels en vissen. Het verzamelen van eetbare planten, vruchten, zaden, knollen en schelpdieren was ook nog steeds een bestaansbron. Bewoningssporen uit de midden steentijd zijn aangetroffen in Harreveld (zie archeologische kaart, CMA nummer 41B-A02) en eveneens in Harreveld in het gebied Heideroosje-oost (zie archeologische kaart, CMA nummer 41B-014).

Vanaf de nieuwe steentijd, het zogenaamde neolithicum (5.300-2000 voor Christus) gingen mensen permanent wonen op een plek. De introductie van de landbouw stelde de mens in staat zich op een plek te vestigen en voldoende in zijn levensonderhoud te voorzien. Dit proces van permanente vestiging op een plaats wordt aangeduid met sedentarisatie. Deze sedentarisatie verliep geleidelijk. In sommige gebieden bleef men geruime tijd nog jagen en verzamelen en seizoensgebonden rondtrekken. Met de sedentarisatie vanaf de nieuwe steentijd begint in Nederland de beïnvloeding van het natuurlijke landschap door actieve ingrepen van de mens, die het landschap aanpaste aan zijn behoeften. In de prehistorie, de periode van de steentijden tot en met de ijzertijd, zijn deze menselijke ingrepen nog op relatief kleine schaal. De meest aantrekkelijke locaties om te wonen en leven waren de natuurlijke hoogtes in het landschap, bij voorkeur niet te ver van een beek of ander water. In het late neolithicum werd ook voor het eerst aardewerk geproduceerd. Van dat vroege aardewerk is in de groeve De Leemputten Eibergen een standvoetbeker gevonden die uit het late neolithicum (2850-2450 voor Christus) dateert (zie archeologische kaart, nr 122248

Archis-waarneming). Nederzettingssporen uit het neolithicum zijn gevonden te Vragender (zie archeologische kaart, CMA nummer 41B-A03). Ook uit het neolithicum zijn verschillende waarnemingen bekend in de vorm van stenen werktuigen. Zo is bijvoorbeeld een vuurstenen bijl gevonden in Zieuwent. Deze bijl dateert uit 4200-2000 voor Christus, dus het midden of laat neolithicum (zie archeologische kaart, nr 28658 ARCHIS). Ook in de Baakse Beek te Lichtenvoorde werd een vuurstenen bijl uit het neolithicum gevonden (zie archeologische kaart, nr 31027 ARCHIS).

3.3 Bronstijd 2000-800 voor Christus

Pas rond 2000 voor Christus, als de bronstijd begint, wonen in heel Nederland mensen in boerennederzettingen bijeen. De bronstijd wordt aangeduid als de periode in onze vroege geschiedenis waarin de mens bronzen objecten en werktuigen ging gebruiken. In voorgaande periodes was de mens wel in staat het land te bewerken en te jagen, maar dat deed hij door middel van stenen werktuigen. Daaraan ontleen de vroege, midden en nieuwe steentijd hun naam. Vanaf de bronstijd is de mens bij machte voorwerpen van brons (een legering van koper en tin) te vervaardigen. In de vroege bronstijd waren dat objecten van grote waarde die vaak in rituele zin werden vervaardigd, geruild (als waardevol voorwerp dat status gaf), gedeponeerd (als offer of als grafgift) en gebruikt. Aan het einde van de bronstijd werden eveneens werktuigen en huishoudelijk gereedschap gemaakt door middel van deze zich steeds verder verspreidende techniek. In deze periode start ook de handel in de verschillende ertsen. Over grote afstanden worden tin en kopererts verhandeld. In ons land zijn immers geen tin- en kopererts te winnen, dus al het brons in ons gebied is door ruil en/of handel hier gekomen! Een voorbeeld van een bronzen werktuig uit de gemeente is een complete lanspunt van brons die is gevonden in Lichtenvoorde aan de Rapenburgsestraat 33 (zie archeologische kaart, nr 48516 ARCHIS). Deze dateert uit de midden tot late bronstijd 1800-800 v Christus.

In de bronstijd werd natuurlijk ook aardewerk geproduceerd. Het werd handgevormd. Meer dan bij gevonden resten van mensen uit de steentijden hiervoor is het bij vondsten van graven uit de bronstijd zichtbaar dat men zich actief bezighield met hoe dierbaren begraven en/of gecremeerd werden en wat men de dode meegaf in zijn laatste rustplaats. Er is een duidelijk grafritueel en grafgebruik. Overledenen werden gecremeerd met of zonder enkele persoonlijke bezittingen en dat geheel werd in een urn bijgezet waarover een heuvel werd opgeworpen. Alle doden werden bij elkaar in zogenaamde urnenvelden bijgezet. Deze urnenvelden zijn vaak heden ten dage nog zichtbaar in het landschap. Naar alle waarschijnlijkheid werden invloedrijke mensen, mensen met status en aanzien bijgezet in een grotere urn en werd er een grotere heuvel opgeworpen. Ook de grafgraven kunnen van bijzondere kwaliteit en kwantiteit zijn omdat mede hieraan status af te lezen is. Ook in Oost Gelre en omgeving zijn urnenvelden aangetroffen.

Aan de Laarbergerweg te Groenlo werden in 1937 al urnen met crematieresten gevonden. Tijdens ontginningen en het ploegen van een 'bult' werden regelmatig urnen en ander typisch aardewerk aangetroffen die verwijzen naar duidelijk vele begravingen (zie archeologische kaart, CMA nummer 34D-A10).

Ook in ruimtelijke zin hebben de urnenvelden een betekenis. Ze zijn een uiting van een claim op een gebied en markeren tevens de grens tussen woongebied-werkgebied en iets wat aan te duiden is als 'buitengebied'. Ook hiermee oefende de mens dus invloed uit op de inrichting van het landschap.

3.4 IJzertijd 800-12 voor Christus

De vernieuwingen zetten zich in deze periode pas echt goed door. De mens ontdekt hoe ijzererts voor het vervaardigen van voorwerpen en gereedschappen aan te wenden is. Dit erts is, in tegenstelling tot brons, in eigen land voorradig. Daarom ontstaan er op vele locaties in ons land ijzerindustrieën. Deze zijn echter nog niet aangetroffen in deze gemeente. IJzerproductie is echter niet de enige vorm van specialisatie die langzaam aan plaatsvindt. Op grote schaal wordt langs onze kust zeezout gewonnen en over grote afstanden verhandeld. In de landbouw ontwikkelt zich een systeem dat bekend staat onder

de noemer *celtic fields*: dit zijn kleine vierkante akkers met een lage omwalling. Als een akker uitgeput raakte, werd hij verlaten en er een volgende “aangelegd”, grenzend aan de bestaande akkers. De nederzettingen waar mensen woonden worden gekenmerkt door houten woonstal boerderijen (dat wil zeggen men woonde met dieren onder een dak) die na een generatie vaak werden verlaten en iets verderop opnieuw werden gebouwd. Dit levert de zogenaamde ‘zwervende erven’ op. Deze zwervende erven zijn binnen de gemeente nog niet aangetroffen. Zij zouden bij toekomstig archeologisch onderzoek echter wel degelijk aangetroffen kunnen worden. Het grafitueel zoals al bekend uit de bronstijd, zet zich door en wordt uitgebreid.

Aan de Zwolseweg werden verschillende fragmenten aardewerk uit de ijzertijd aangetroffen (zie archeologische kaart, nr 56031 ARCHIS). Buiten aardewerk werden er ook fragmenten graniet en houtskool in het esdek aangetroffen. De vroegste ijzertijdvondsten in de gemeente zijn gevonden bij Vragenderveld te Lievelede. Hier werd handgevormd aardewerk gevonden uit circa 800-12 v Christus (zie archeologische kaart, nr 42660 ARCHIS).

3.5 Romeinse tijd 12 voor Christus-405 na Christus

In het jaar 12 voor Christus werd heel Nederland officieel bij het Romeinse Rijk gevoegd. In 28 na Christus kwamen de noordelijke stammen in opstand en in 47 na Christus werd de rivier de Rijn als rijksgrens (de Limes) vastgesteld. Het noordelijke deel, boven de Rijn, behoorde niet tot het Romeinse rijk maar onderhield hier wel contacten mee. Het zuidelijke deel van Nederland werd onderdeel van het Romeinse rijk. Langs de Rijn werden talloze forten gebouwd. In het zuiden van Nederland werden ook grote boerderijen (*villae*), verharde wegen en tempels aangelegd. De bewoners moesten belastingen betalen en voldoen aan de dienstplicht. Kortom, het gebied en de bewoners werden geromaniseerd tot in de uiterste culturele details van de Romeinse levensstandaard. Er ontstonden naast de traditionele landbouw, ook grote landbouwbedrijven die op grote schaal opereerden. Er ontstaan voor het eerst nederzettingen met een stedelijk karakter (*vici*) en zelfs enkele echte steden (*municipia*). De Romeinse tijd zet een definitieve streep door de prehistorie van Nederland omdat de Romeinen als eerste iets over ons land hebben opgeschreven. Vanaf de derde eeuw begint het Romeinse gezag te wankelen. De noordelijke stammen vallen steeds vaker het rijk binnen en in het jaar 405 trekken de Romeinen zich officieel terug.

Over de Romeinse tijd binnen de gemeentegrenzen is weinig bekend. Dat is waarschijnlijk mede doordat de gemeente net niet tot het Romeinse rijk behoorde. Het gebied behoorde tot het vrije, vijandige Germania. Anderszijds zal er logischerwijs langs de grens van het Romeinse rijk een zone van intensieve contacten geweest zijn. Hoe breed die zone moet zijn geweest of tot waar directe contacten het vijandige binnenland in liepen, blijft speculatie totdat er aanwijzingen voor intensief of minder intensief contact voor zijn gevonden. In 1793 werd er bij het steken van turf in Zwiilbroekerveen waar nu de plaats Zwolle ligt, een negental zilveren Romeinse munten gevonden. Maar gestaafd met de daadwerkelijke “munt-schat” is dit bericht tot op de dag van vandaag nog niet (zie archeologische kaart, nr 122220 ARCHIS).

In Groenlo werden vele vondsten gedaan uit diverse periodes bij een opgraving in het centrum op het Kerkplein-Kloostersteeg. Zo ook meerdere gebruiksmaterialen uit de Romeinse periode zoals stukken glas, lood, en aardewerk (zie archeologische kaart, nr 400519 ARCHIS).

3.6 Middeleeuwen 450-1500

Met het vertrek van de Romeinen in onze streken beginnen de vroege middeleeuwen. Historische bronnen zijn er niet of nauwelijks. Deze periode wordt ook wel de volksverhuizingentijd genoemd. Van 405 tot 450 is er weinig tot niets bekend uit historische bronnen over het leven van de mens. In het gebied ten zuiden van de Rijn, ruwweg in Nederland, België en Frankrijk vestigen zich vele stammen, bekend onder de noemer de Franken. Ten noorden van de Rijn breiden de Friezen hun invloed aanzienlijk uit.

Nederzettingen

Vanaf de middeleeuwen begint de mens het landschap steeds meer te veranderen. Door een nieuwe manier van akkerbemesting ontstaat het esdek- of enkenlandschap. Als gevolg van het eeuwenlang mest en plaggen uitrijden over de landbouwgrond, ontstaan bollingen in het landschap. Dat heeft ook gevolgen voor de bewoningspatronen. Waar in de vroege middeleeuwen nog gehuchten van een paar boerderijen bij elkaar staan, liggen in de volle en late middeleeuwen de boerderijen individueel rond deze essen. Na de verbreiding van het Christendom vervult de kerk in grotere plaatsen de rol van centrum.

In de plaats Lieveelde wordt melding gemaakt van een onverhoogde huisplaats uit de late middeleeuwen (zie archeologische kaart, CMA nummer 41B-010). In Vragender aan de Schaarweg is een erf uit de late middeleeuwen (twaalfde eeuw) aangetroffen in 1996. Sporen die gevonden werden waren onder andere paalsporen die deel uitmaakten van een huisplattegrond en een waterput. Het geheel werd gedateerd aan de hand van fragmenten aardewerk uit de twaalfde eeuw (zie archeologische kaart, CMA nummer 41E-013). Aan de Pastoor Scheepersstraat, eveneens te Vragender staat een ruïne van de St. Jacobskapel. Deze kapel wordt voor het eerst genoemd in 1444. Deze kapel is beschermd door RACM (voorheen RdMZ) onder nummer 25823. De kapel stamt uit de vijftiende eeuw en er zijn heden ten dage nog muurresten van de hoofdingang zichtbaar (zie archeologische kaart, nr 11840 ARCHIS).

Groenlo

De stad Groenlo wordt als Gronlo het eerst vermeld in 1188. In 1236 komt Groenlo in handen van graaf Otto II van Gelre. In 1246 is er sprake van een parochie en in 1251 wordt er gesproken van burgers. In 1265 wordt het schepenenbestuur vermeld. Het stadsrecht dateert echter uit 1277. Het is mogelijk dat de nederzetting Groenlo al eerder stadsrechten verkreeg. Het is waarschijnlijk dat de nederzetting onder Reinoud III (1327-1343) ommuurd werd en in 1548-1555 omvest (zie archeologische kaart, nr 13210 ARCHIS). De markt van Groenlo vindt zijn oorsprong eveneens in de twaalfde eeuw. Zo zijn er diverse vondsten uit de twaalfde en dertiende eeuw en later gedaan. Bijvoorbeeld een boomstamp (een put gemaakt van uitgeholde boomstammen) uit de dertiende eeuw en een vierkante plankput uit de vijftiende eeuw (zie archeologische kaart, nr 17891ARCHIS) op de markt in Groenlo. Verder werd er veel aardewerk, vensterglas, leer, dierlijk botmateriaal en glazen flessen gevonden. Dit alles dateerde uit de twaalfde eeuw tot en met de nieuwe tijd. In 1600 heeft een felle brand grote delen van de stad verwoest, getuige het puin in een brandkuil dat uit de dertiende tot de zestiende eeuw stamt. Boven op de kuil zijn namelijk vroeg zeventiende eeuwse huizen gebouwd (zie archeologische kaart, nr 47231 ARCHIS). Op de locatie Kerkplein-Kloostersteeg zijn eveneens vele vondsten uit de volle en late middeleeuwen gedaan. Het werd duidelijk dat het ging om een nederzettingsterrein dat dateerde uit de twaalfde-dertiende eeuw. Hierop stond ooit een oost-west georiënteerde boerderij met bijbehorende waterput. Qua vondsten werden ondermeer aardewerk, maalstenen, botmateriaal en ijzer aangetroffen. Dit nederzettingsterrein is bekend onder nummer 133699 (zie archeologische kaart, ARCHIS).

Uit de late middeleeuwen zijn o.a. aan de Oude Borculoseweg verschillende sporen aangetroffen, waaronder een oud akkercomplex uit de elfde-twaalfde eeuw, karrensporen en ploegwielen. Ook werden espakketten (dikke lagen aangebrachte grond) uit de zestiende tot negentiende eeuw aangetoond. In diezelfde lagen van dit esdek werden twee kruisboogpijlpunten gevonden.

Lichtenvoorde

De nederzetting Lichtenvoorde is ontstaan aan de voet van het kasteel Lichtenvoorde. Het kasteel is rond 1300 door Gisebert van Bronkhorst gebouwd. De nederzetting is eigenlijk altijd een dorp gebleven hoewel de nederzetting omgeven was door een wal en een gracht (zie archeologische kaart, nr 13216 ARCHIS). In Lichtenvoorde werden in 1967 en 1968 muurresten, funderingsresten en gedempte grachten aangetroffen van kasteel Het Hof. Dit kasteel stamt uit de twaalfde eeuw en werd na 1777 afgebroken (zie archeologische kaart, nr

3742 ARCHIS). Tijdens opgravingen zijn op verschillende plekken in de nederzetting de kasteelgracht en de nederzittingsgracht aangetroffen. Ook werd tijdens onderzoek een gedeelte van een bakstenen fundering van de kapel uit 1496 aangetroffen, de voorganger van de huidige Johanneskerk. Op de Ganzenmarkt te Lichtenvoorde zijn beschoeiingen van elzenhout gevonden. Het oudste vondstmateriaal dateert uit de veertiende eeuw (zie archeologische kaart, nr 35175 ARCHIS).

Grafitueel

Ook in de middeleeuwen werden mensen begraven. Een belangrijke verandering daarbij is dat mensen niet meer eerst gecremeerd werden, maar direct in een graf ter aarde werden besteld. Van deze grafvelden zijn verschillende resten in de gemeente teruggevonden. Er is een grafveld gevonden te Lievelede. Dit grafveld dateert uit de zevende eeuw (525-725 na Christus, zie archeologische kaart, nr 3446 ARCHIS). Eenzelfde grafveld werd aangetroffen aan de Eefselerweg. Hier zijn overwegend noordzuid georiënteerde begravingen met grafgiften. Vroeger werden deze graven geïnterpreteerd als niet-Christelijke graven, tegenwoordig zijn hedendaagse archeologen daar niet zo stellig meer in (zie archeologische kaart, nr 45201 ARCHIS).

3.7 Overige waarnemingen en monumenten

Er is historisch onderzoek gedaan naar de havezate Marveld te Groenlo. Een havezate is een edelmanshuis met een formele juridische status vanaf de vijftiende/zestiende eeuw. Een havezate heeft pas een juridische status als de edelman die er woont aan een aantal voorwaarden voldoet. De edelman moet land ter waarde van 25.000 Nederlandse gulden hebben, een hofstede bezitten en christelijk gereformeerd zijn. De eerste historische melding van de Havezate Marveld is in 1520. De havezate is echter afgebroken in de zeventiende eeuw. Er werd melding gemaakt van een gracht en voorhof, de exacte ligging is echter onbekend. Mogelijk ligt deze hof onder de huidige boerderij of in de grond op een laag perceel ten noordwesten van de boerderij. (zie archeologische kaart, nr 44800 ARCHIS).

Zoals de havezate Marveld, is er ook een havezate in Tongerlo. Deze wordt echter veel eerder genoemd, namelijk al in 1399. Opgravingen ter plaatse bevestigen door middel van grondsporen en fragmenten aardewerk de historische gegevens. Het merendeel van de vondsten bestaat uit aardewerk uit de veertiende/vijftiende eeuw. De oudste vondsten dateren uit de vijftiende eeuw. In de periode 1966 tot 1999 zijn de resten van de havezate Harreveld onderzocht. De plek blijkt al in het laat-paleolithicum bewoond.

In Avest werd een Hollandsche schans in 1627 aangelegd door Frederik Hendrik ten bate van zijn beleg van Groenlo. Twee zuidelijke bastions en bijbehorend grachtwerk zijn nog zichtbaar in de houtwal. (zie archeologische kaart, nr 44834 + 58326 ARCHIS). Voor meer informatie over de schansen zie in het themadeel over de verdedigingswerken en grensmarkeringen.

Door de stichting Archeologische Werkgroep Groenlo zijn in de afgelopen decennia onderzoek gedaan naar de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad Groenlo en naar restanten van verdedigingswerken in en rond de stad. Bij verschillende onderzoeken zijn restanten of vermoedelijke restanten aangetroffen van voormalige stadspoorten. Zo zijn er vermoedelijke restanten van de Beltrummerpoort opgegraven in de periode 1988- 2000. Ook zijn er in de afgelopen decennia restanten van de voormalige Nieuwpoort blootgelegd, onder andere in 1990. Ook in de Lieverderstraat zijn restanten van de voormalige stadspoort onderzocht. Deze onderzoeken zijn gecombineerd met onderzoek naar de voormalige stadsmuren van Groenlo. De stadsmuur die Groenlo in de zestiende eeuw bescherming bood, is onderzocht op verschillende locaties, waaronder de Boompjeswal en de Mattelierstraat. De militaire geschiedenis van de stad heeft de stichting op verschillende plaatsen aanleiding gegeven voor nader onderzoek. Op de locatie van het Canisiushof zijn bijvoorbeeld restanten van een voormalige courtine en flanken aangetroffen.

Deel B Beschrijving Deelgebieden

1 Groenlo

- 1.1 Groenlo-Stad
 - 1.1.1 Ontwikkelingsgeschiedenis
 - 1.1.2 Huidige ruimtelijke karakteristiek
- 1.2 Groenlo-Schependom

2 Zwolle

- 2.1 Het oude cultuurlandschap
- 2.2 De kern
- 2.3 Koerboom en omgeving
- 2.4 Het Zwollesche Veld

3 Lievelede

- 3.1 Lievelede en Lievelede Es
- 3.2 Lievelede Veld
- 3.3 Lievelede Heide en Lievelede Broek

4 Lichtenvoorde

- 4.1 Ontwikkelingsgeschiedenis
- 4.2 Huidige ruimtelijke karakteristiek

5 Vragender

- 5.1 Vragender Es en dorpskern
- 5.2 Vragender Veld
- 5.3 Vragenderveen-Korenburgerveen
- 5.4 De Meinen, 't Schaar, Schaarsheide
- 5.5 Tongerlo, Den Bult e.o.

6 Harreveld

- 6.1 Het huis Harreveld; dorpskern
- 6.2 De omgeving

7 Zieuwent

- 7.1 Het kampontginningenlandschap
- 7.2 De dorpskom
- 7.3 Ruurlosche Broek; heide

8 Mariënelde

- 8.1 Ontwikkelingsgeschiedenis
- 8.2 Huidige ruimtelijke karakteristiek

1 Groenlo

De stad Groenlo en omgeving vormen het noordelijke deel van de gemeente Oost Gelre. Tot de gemeentelijke herindeling was de gemeente Groenlo beperkt van omvang en omvatte het enkel de centraal gelegen vesting met ommeland. Een kaartbeeld van omstreeks 1865 toont de omvang van de toenmalige gemeente, waarbij de begrenzing onder andere bepaald wordt door de loop van de Slinge. De contouren van de gemeente zijn te herleiden tot de grenzen van het voormalige schependom van de stad Groenlo.

Het gebied grenst in het noorden aan de gemeente Berkelland, ontstaan uit een herindeling van de gemeenten Ruurlo, Borculo, Eibergen en Neede. Een deel van de verspreide agrarische bebouwing in de voormalige marken van Beltrum en Avest is binnen de grenzen van de gemeente Oost-Gelre komen te liggen. Ten noorden en ten westen van deze erven liggen de lage gronden van het Ruurlosche Broek en het Beltrumse Broek. Meer naar het oosten grenst Groenlo aan het buurschap Zwolle, voor de herindeling onderdeel van de gemeente Eibergen. Ten zuiden van Groenlo ligt Lieveelde.

Binnen de regio is Groenlo een duidelijk centrum. Dit vindt zijn oorsprong in de toekenning van stadsrechten en het aanwijzen van Groenlo als vestingstad. Groenlo wordt met de omliggende kernen verbonden door wegen naar Vreden, Eibergen, Winterswijk en Lichtenvoorde. Stad en schependom worden in het navolgende in afzonderlijke paragrafen behandeld.

1.1 Groenlo-stad

1.1.1 Ontwikkelingsgeschiedenis

De kern Groenlo ligt op een van de dekzandruggen die zuidoost-noordwest door de Achterhoek lopen. Deze hoger gelegen gronden kennen een lange occupatiegeschiedenis en hebben een bijbehorend kleinschalig halfgesloten cultuurlandschap.

Oudste geschiedenis

De omgeving rond Groenlo was voor de toenmalige bevolking een goede plek voor een duurzame, vaste bewoningsplaats. In de vroege middeleeuwen werd dit gebied al bewoond, maar de locaties werden aanvankelijk vaak niet langer dan twee à drie generaties gebruikt. Pas in een volgend stadium werden op de meeste hoger gelegen gronden in Oost Nederland boerderijen gebouwd die langer bewoond konden worden. Bevolkingsgroei en schaalvergroting in de landbouw zorgden vanaf de negende eeuw voor een duidelijke verschuiving van de plaats van de bebouwing naar het overgangsgebied tussen weides en akkerland. Binnen deze zone vonden nadien nog wel verschuivingen over kortere afstanden plaats.

De kerstening in dit deel van de Achterhoek werd aangestuurd door Liudger, zeer actief in deze streek rond het einde van de achtste eeuw. Omstreeks het jaar 800 legde hij de basis voor het bisdom Munster, van waaruit de oostelijke Achterhoek werd gekerstend. De parochie van Groenlo werd vermoedelijk gesticht in de tiende eeuw, als onderdeel van de parochie Vreden, en omvatte tot 1509: Avest, Beltrum, Dijcke, Harreveld, Lichtenvoorde, Lieveelde, Lintvelde, Vragender, Zieuwent, Zomers en Zwolle. Geschreven bronnen vermelden de parochie vanaf de dertiende eeuw.

De nederzetting Groenlo wordt vermeld op een goederenlijst van 1188, welke lijst tussen 1296 en 1306 werd voltooid, overigens zonder dat duidelijk is welke vermeldingen later zijn toegevoegd. Vermoed wordt dat de nederzetting reeds toen door eenvoudige verdedigingswerken was omgeven in de vorm van hoge aarden wallen, voorzien van houten palissaden. In 1234 werd begonnen met de bouw van twee stenen poorten in aansluiten op de wallen, namelijk de Beltrummer poort en de Lieveelder poort.

De "villa Groenlo" werd met de directe omgeving in 1236 eigendom van de graven van Gelre; tot die tijd stond de nederzetting onder rechtstreeks bestuur van de Heren van Borculo. Voor de graven van Gelre was Groenlo als vooruitgeschoven post richting Westfalen van belang

voor de verdediging van de oostgrens van hun grondgebied. Groenlo kreeg in 1277 stadsrechten en zal toen behalve van militaire dan ook van enige economische betekenis zijn geweest. Tussen 1327 en 1341 werd Groenlo ommuurd terwijl aan de buitenzijde een diepe gracht werd aangelegd, gevoed door water uit de Slinge. De ligging aan secundaire handelswegen leidde tot verdere stedelijke ontwikkeling, waarin ook ruimte was voor ambachtslieden.

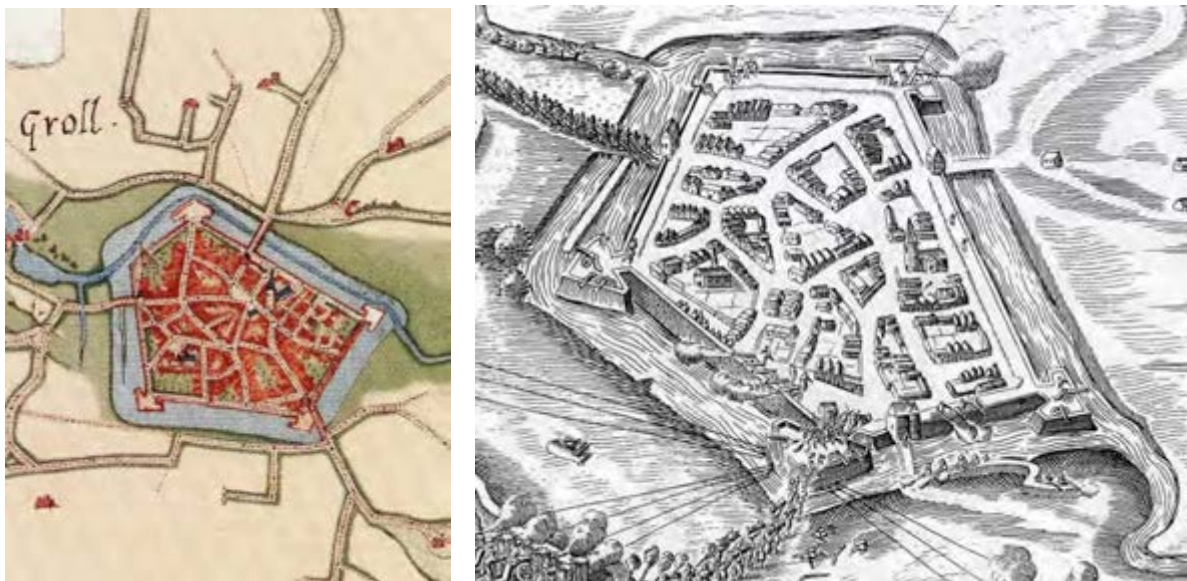
Links: restauratiewerkzaamheden Oude Calixtuskerk; rechts: steunberen van de zuidelijke gevel

Opeenvolgende veranderingen binnen de vesting

Groenlo werd als plaats van strategisch belang in de zestiende eeuw. Onder Hertog Karel van Gelre werd de stad Groenlo omringd door een voor het midden van de zestiende eeuw zeer modern stelsel van vestingwerken. De vesting had de vorm van een vijfhoek en bestond uit stenen muren met op vier punten bastions. Rond deze stenen verdedigingswerken werd in 1546 een forse stadsgracht gegraven, gevoed met water uit de Slinge. De drie al bestaande poorten tot de stad bleven functioneren. De vesting bleef lange tijd onvoltooid wegens het ontbreken van een reële bedreiging.

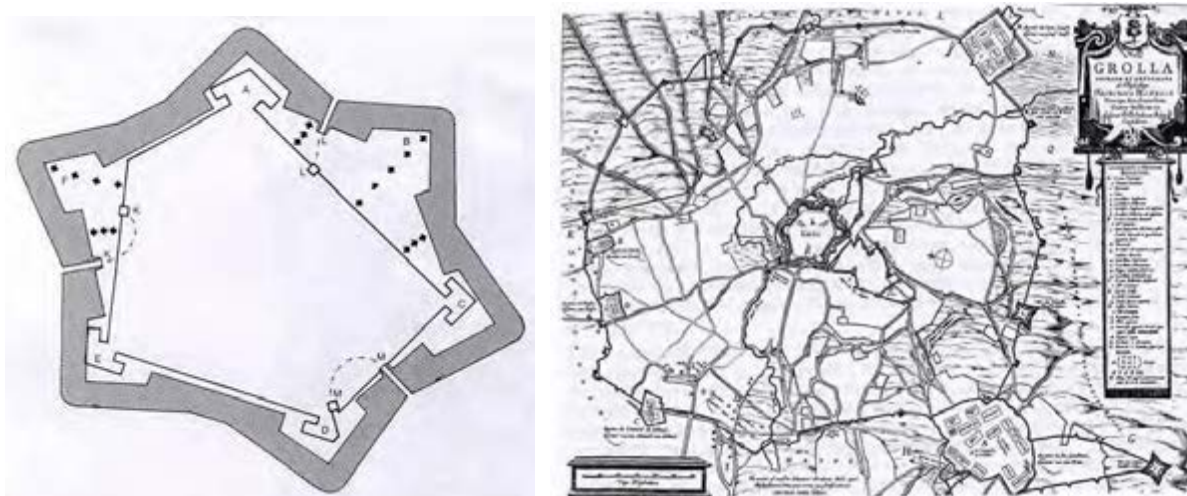
In 1580 liep de stadhouder van Groningen, Friesland en Overijssel over naar Spaanse zijde, waardoor de Spaanse troepen bezit namen van de vesting en deze verder versterkten met een forse aarden wal. Prins Maurits trachtte in 1595 de stad te bevrijden van de Spanjaarden hetgeen mislukte. Onder dreiging van de komst van Spaanse versterkingstroepen werd het beleg afgeblazen. In 1597 bouwden de Spanjaarden een extra bastion ter verdediging van de wateraanvoer van de stadsgracht. Echter, prins Maurits bereidde in datzelfde jaar een geslaagde belegering voor, waarbij hij gebruik maakte van uitgebreide aanvalswerken. Groenlo was van strategisch belang als schakel tussen Groningen, Friesland en de Zuidelijke Nederlanden.

Rond 1600 werd de vesting Groenlo opnieuw gemoderniseerd. Door de Staatse troepen werden buitenwerken aangelegd. Onder bevel van prins Maurits werden buiten de aarden verdedigingswerken extra versterkingen aangebracht in de vorm van ravelijnen en een contrescarpe. Deze werken deden dienst als een vooruitgeschoven verdedigingsring rond de stad. De vernieuwde aanleg bood echter onvoldoende verdediging tegen de belegering van Spaanse troepen, onder bewind van bevelhebber Spinola.

Links: plattegrond van Groenlo door Jacob van Deventer; rechts: situatie anno 1595

Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) bracht enige rust voor de stad en haar inwoners. Tegen het einde van het bestand werd opnieuw het nodige van de lokale bevolking gevraagd. De Spanjaarden bouwden omstreeks 1620 een zesde bastion. De aarden wal rond de stad werd sterk opgehoogd ter verdediging van de verbeterde artillerie. Ook de gracht werd verbreed en de buitenwerken werden versterkt en uitgebreid. De versterkte vesting van Groenlo werd in 1627 ernstig op de proef gesteld bij de belegering door Prins Frederik Hendrik.

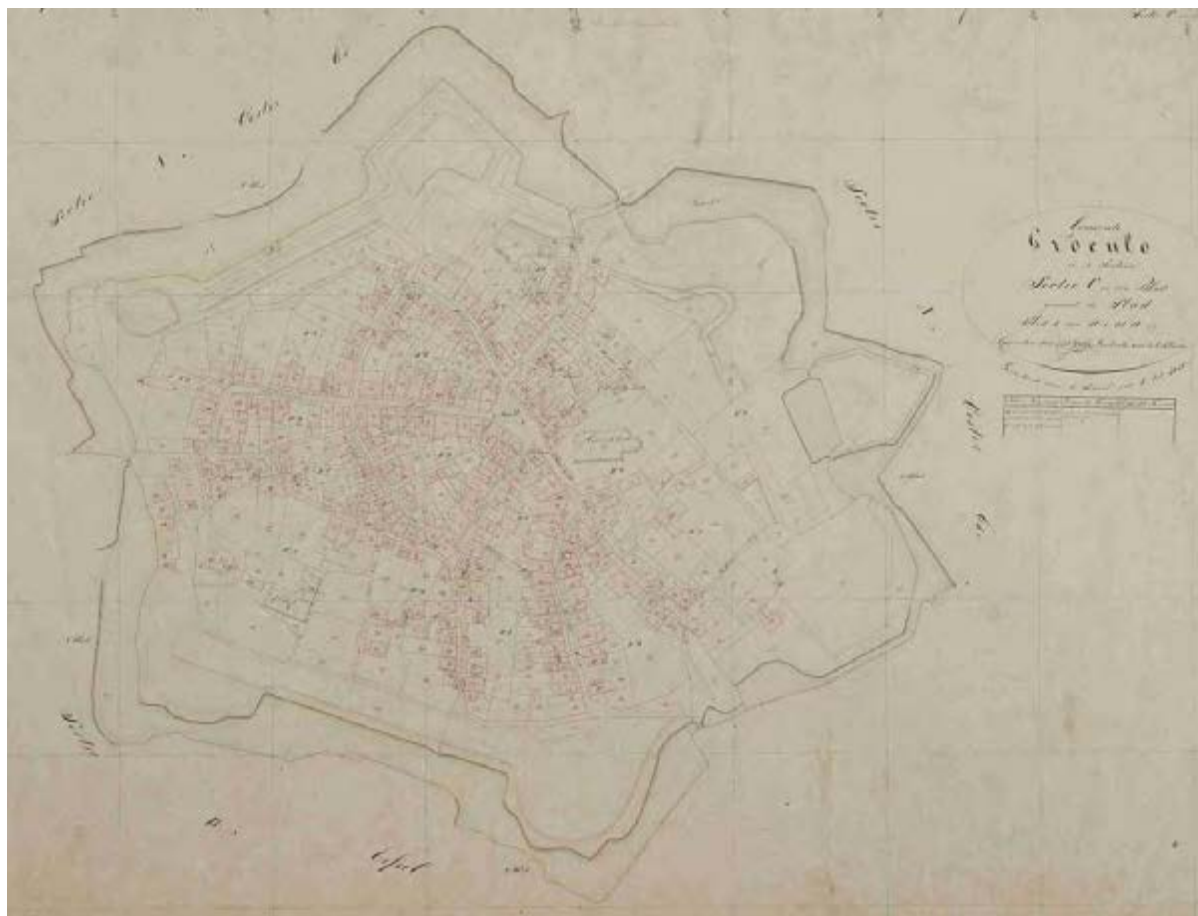
Links: veranderingen aan de vesting vanaf 1620; rechts: Circumvallatielinie

In 1627 werd op bevel van Prins Frederik Hendrik een insluitingslinie (ook wel circumvallatielinie genoemd) rondom Groenlo aangelegd. Daarbij maakten de staatse ingenieurs gebruik van de natuurlijke gesteldheid van het terrein. Na de geslaagde belegering werd de Circumvallatielinie spoedig grotendeels afgebroken. De vesting Groenlo bleef langer intact, maar werd mede door de aanleg van inundatielinies in het westen van Nederland als de Hollandse Waterlinie en later de Nieuwe Hollandse Waterlinie in de achttiende eeuw van ondergeschikt belang.

Situatie 1832

De ruimtelijke situatie van Groenlo omstreeks 1830 toonde de stad met daar omheen een stadsgracht. De drie entrees van de stad waren ongewijzigd gebleven sinds de

middeleeuwen, maar de poortgebouwen aan de randen van de vesting werden gesloopt in 1829. De verbindingswegen kwamen bijeen op de markt, een stedenbouwkundige structuur die al ontstaan was voor de zestiende eeuw. Ook andere straten zoals de Notenboomstraat, de Kevelderstraat en de Schoolstraat kwamen uit op de Markt.

Kadastraal minuutplan van 1832

De markt vormde onmiskenbaar het centrum van de stad, met daaraan het stadhuis. Op enige afstand bevonden zich het postkantoor, de school en de Oude Calixtuskerk. Panden met een winkelfunctie waren voornamelijk te vinden rond de markt en de straten die er op uitkwamen, in het bijzonder aan de Beltrumsestraat, Kevelderstraat en Lievelderstraat. De vanouds wat excentrisch gesitueerde kerk stond min of meer verscholen achter woningen aan de Mattelierstraat. Binnen de stad, achter de bebouwing aan de straat, waren onbebouwde terreinen in de vorm van erven, tuinen en akkertjes. Dit was met name het geval tussen de Beltrumsestraat en de Notenboomstraat en het gebied tussen de Goudsmitstraat, Beltrumsestraat en de Kevelderstraat.

Een aanzienlijk deel van de bevolking verdiende in de eerste helft van de negentiende eeuw zijn geld met thuisnijverheid. Vooral in de textielsector werd gewerkt aan de productie van gebruiksgoederen als mutsen en wanten. Het kleinschalige karakter van de nijverheid beperkte de benodigde investeringen. In het bebouwingsbeeld was van dergelijke werkzaamheden weinig terug te zien. De overgang van nijverheid naar industrialisatie vond plaats in Groenlo in de tweede helft van de negentiende eeuw.

De aardwerken rondom de stad bleven lang onbebouwd. Tussen het meest noordelijke en het westelijke bastion bleef een fragment van de vestingwallen bewaard en bleven de strakke militaire lijnen terug te vinden op de kaart. Alleen ten zuiden van de Lepelstraat werd het open terrein gebruikt om een Rooms-katholieke kerk (1784) te bouwen. Daarnaast stond de kerkmolen, een korenmolen. De stellingmolen maakte dankbaar gebruik van de hoogte van de vestingwerken. Net buiten de stadsgracht, aan de Winterswijkseweg was een tolhuis

gelegen. Behalve dit tolhuis en een watermolen was er direct buiten de stadsgracht niet veel bebouwing te vinden.

Zicht in de Schoolstraat (links) en de Lievelderstraat (rechts)

Ontwikkelingen tot 1900

Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw groeide Groenlo. De bolwerken en stadsgracht begonnen een belemmering te vormen voor het groeiende aantal Grollenaren en bedrijven in de stad. De bebouwing langs het middeleeuwse stratenpatroon verdichtte zich en ook de binnenruimte tussen de bebouwingsblokken werd bebouwd en door stegen bereikbaar gemaakt. Vooral de Mattelierstraat, de Beltrumsestraat en de Nieuwestraat verdichtten zich verder. Regelmatig werd de bebouwing vervangen of opgehoogd met een extra bouwlaag. Dit was bijvoorbeeld het geval aan de Lievelderstraat en de Beltrumsestraat. Een deel van de stadsboerderijen die lang van de binnenterreinen gebruik hadden gemaakt, verdween langzaam en maakte plaats voor woningen en nijverheid. In deze periode bouwden de Grollenaren onder andere aan het stadhuis. Dit werd verbouwd in 1875. Het pand aan de Markt 7, een voornaam herenhuis, werd gebouwd omstreeks 1830. Daarnaast werden het postkantoor, Mattelierstraat 7 (bouwjaar 1873) en verschillende schoolgebouwen opgetrokken.

Links: stadhuis; rechts: Villa Welgelegen, bouwjaar 1890

Ook aan de randen van de vestingwerken en langs entreewegen werden in het laatste kwart van de negentiende eeuw verschillende grote, vaak gepleisterde villa's en herenhuizen gebouwd, bijvoorbeeld aan de Liefelderstraat en Notenboomstraat en rond de voormalige Beltrumsepoort. Ook voor de bouw van Villa Welgelegen omstreeks 1890, werd gebruik gemaakt van een ruime kavel buiten de vesting.

De verdedigingswerken werden geschikt gemaakt voor bebouwing en de restanten van de vesting werden gesloopt nadat de vestingstatus in 1878 werd opgeheven. Wat resteerde waren de gracht en de meest omvangrijke bolwerken. Grootschalige ontwikkelingen, zoals de aanleg van het Liefdesgesticht Sint Joseph aan de Nieuwstad in 1864, werden geplaatst in de groene rand van de verdedigingswerken. Het complex werd in verschillende bouwfases verder uitgebreid. Tegen het einde van de negentiende eeuw, na het slechten van de wallen, werd het oostelijk deel van de omwalling gebruikt voor een parkaanleg en de aanleg van een bescheiden maliebaan.

Links: de Maliebaan; rechts: voormalig klooster aan de Nieuwstad

In 1883 werd de smalspoorverbinding naar Lievelede aangelegd. Daar konden Grollenaren op de trein naar Zutphen of Winterswijk stappen. Aan de Deken Hooijmansingel werd een tramstation gebouwd ten behoeve van het trammetje. Het stationsgebouw werd na brand in 1941 gesloopt. De tramlijn zelf werd al veel eerder gesloten, waarna een paardentram de verbinding met het spoorwegstation te Lievelede onderhield. Nabij het tramstation werd een complex van arbeiderswoningen aangelegd. Deze woningen, gebouwd in 1892, waren bestemd voor het trampersoneel. Later werden meerdere woningen bijgebouwd. Dit rijtje woningen vormde een van de eerste planmatige bouwinitiatieven buiten de vesting.

Links: tramarbeiderswoningen; rechts: Stationslaan met stationsgebouw op de achtergrond

De sloop van de bolwerken werd gevolgd door de aanleg van de spoorlijn van Winterswijk naar Neede in 1884. Deze spoorlijn passeerde Groenlo aan de oostzijde. Buiten de vesting, tegenover de tol aan de Winterswijkseweg werd, eveneens in 1884, een station van bescheiden omvang gebouwd. Langs de Stationslaan werden villa's gebouwd en aan de Spoorstraat arbeiderswoningen. Het verbinden van de stad binnen het regionale netwerk zorgde voor een versnelling van het industrialisatieproces. Groenlo kende bij aanvang van de twintigste eeuw schoenfabricage, weverijen, bierbrouwerijen, een meubelfabriek en een aantal steenfabrieken. In 1876 werd de ruimte aan de Kevelderstraat voor bierbrouwerij "De Klok" te klein en werd aan de Eibergseweg een nieuw complex gebouwd.

Groenlo en directe omgeving, eind negentiende eeuw.

Periode 1900-1940

Rond de periode van de eeuwwisseling verdichtte de stad verder en werd ruimte buiten de stadsgracht benut voor bebouwing. De aanleg van het brouwerijcomplex en het stationsgebied aan de Winterswijkseweg waren daarvan de eerste voorbeelden. In de jaren daarna ontstond langs de entreewegen van de stad lintbebouwing. De resterende open plekken werden benut voor vrijstaande woningen. In 1916 bouwde de gemeente een nieuwe ambtswoning voor de burgemeester aan de Ruurloseweg. Aan de Maliebaan werd in 1905 het kantongerecht gebouwd. Aan de Winterswijkseweg werd in 1907 een villa gebouwd voor de gerechtsdeurwaarder.

Links: kantongerecht; rechts: Huize Grol aan de Ruurloseweg

In 1907 werd een aanvang gemaakt met de bouw van de nieuwe rooms-katholieke kerk gewijd aan Sint Calixtus. De forse neogotische kerk werd beeldbepalend voor het silhouet van Groenlo. Aan de Nieuwstad verrees in 1923 een rooms-katholieke meisjesschool. In korte tijd werd het kloostercomplex uitgebreid (1932) en een huishoudschool aangebouwd.

Aan de Groeneweg, achter de Winterswijkseweg, werden enkele arbeiderswoningen gebouwd. De royale woningen met voor- en achtertuin vormden een aantrekkelijke plek om te wonen. Ten noorden van de Ruurloseweg werden in de jaren twintig nieuwe woningen gebouwd voor het groeiende aantal inwoners van de stad. Het Oranjedorp vormde de eerste grote uitbreiding van de stad aan de Ruurloseweg. Het wijkje bestond onder meer uit de Oranjestraat en de Margrietstraat.

Restanten uit vroegere tijden werden van minder waarde geacht. De restanten van de oude waterradmolen aan de Borculoseweg werden in 1939 afgevoerd en de kerkmolen werd gesloopt.

De infrastructuur ontwikkelde zich in deze periode verder tot een dicht netwerk van doorgaande routes over verharde wegen. Gemotoriseerd vervoer over de wegen nam vanaf de jaren twintig een grote vlucht. Particulier bezit van de auto groeide vooral na de Tweede Wereldoorlog.

Veranderingen tot heden

Binnen de vesting verdichtte de bebouwing nog verder en kwam een kernwinkelgebied rond de markt tot stand. Dit had tot gevolg dat veel oude gevels drastisch gewijzigd werden ten behoeve van de winkelfunctie, waarbij nieuwe puien veelal sterk contrasteerden met de rest van de gevel. Het kernwinkelgebied kreeg vaste vorm vanaf 1970. Binnen de vesting werd op verschillende plaatsen oude bebouwing vervangen en nog open plaatsen werden volgebouwd. Zo werd ondermeer een aantal woningen aan de Nieuwstad, tegenover het klooster, gebouwd in 1954. Delen van het oude stratenpatroon bleken niet geschikt voor het toegenomen aantal auto's. Er werden verschillende woningen gesloopt ten behoeve van overzichtelijke verkeerssituaties en parkeerruimte, bijvoorbeeld voor het Europelein.

In 1964 werd de bouw van de Maria Moeder Gods kerk afgerond. Met het ontstaan van dit gebouw aan de Ruurloseweg veranderde het Groenlose silhouet gezien vanuit het westen. Het Oranjedorp, gelegen tegenover de Maria Moeder Godskerk veranderde sterk van gezicht in het midden van de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw. De bestaande woningen werden vervangen. Het wijkje kreeg een wederopbouw karakter met grotere woningen, bestaande uit twee bouwlagen en met een sobere detaillering.

Links: Ruurloseweg met Maria Moeder Godskerk; rechts: Beatrixstraat

De meest recente veranderingen hadden veel invloed op het aanzicht van de stad Groenlo. De stad groeide vooral aan de westzijde. Het Oranjedorp raakte in de jaren zeventig ingeklemd tussen woonwijken ten noorden van de Emmasingel tot aan de gekanaliseerde Slinge en de wijken bezuiden de Ruurloseweg. De historische lintbebouwing aan de entreewegen werd langzaam ingebed in het nieuwe stedelijk weefsel.

De aanleg van de N18, bekend als de Twenteroute, was het meest gezichtsbepalend in de laatste decennia. De provinciale weg zorgde voor een afronding van Groenlo aan de oostkant, parallel aan de Slinge.

Tussen de Eibergseweg en de N18 werd, achter de lintbebouwing, een woonwijk met een royale opzet aangelegd op de voormalige Oosteresch. Deze vrijstaande woningen verbonden de bebouwing aan de noordzijde van de vesting met de zone van bedrijven aan de oostkant van de stad. Verdergaande industrialisatie en schaalvergroting zorgden voor een uitbreiding van bestaande bedrijven. Dit leidde tot de aanleg van bedrijventerrein Den Sliem, grenzend aan de Deventer Kunstweg en de Vredenseweg. De stationsomgeving en de bebouwing ten noorden van de Winterswijkseweg raakte langzaam ingebed in bedrijventerrein Brandemate. De westelijke woonwijken werden begrensd door de aanleg van de zuidelijke rondweg N319, een westelijke afplitsing van de N18. Uitbreidingen met woonwijken van recenter datum deden Groenlo verder groeien in de richting van Eefsele en de Lievelder Es.

1.1.2 Huidige ruimtelijke karakteristiek

Binnen de vesting

Restanten van de lange ontwikkelingsgeschiedenis zijn nog overal af te lezen in en rond Groenlo. Binnen de historische kern, omringd door de stadsgracht en restanten van de vestingwerken, is het middeleeuwse stratenpatroon nog grotendeels herkenbaar. De structuur daarvan wordt nog altijd bepaald door de drie oude entrees naar de stad en de samenkomst van deze straten op de centraal gelegen Markt. Binnen deze structuur bevinden zich verbindende straten zoals de Notenboomstraat, de Lepelstraat, Goudsmitstraat en de Ganzenmarkt.

Gevelbeelden Nieuwstad en Lievelderstraat

Het tracé en de opbouw van deze straten is in de loop van de eeuwen vrijwel onveranderd gebleven. De gevelwanden zijn opgebouwd uit individuele panden van wisselende ouderdom in dientengevolge verschillende bouwstijlen. Verschillende gevels en kapvormen wisselen elkaar af. Vooral in de Lievelderstraat, Goudsmitstraat, Notenboomstraat en de kleinere verbindende straten is het bebouwingsbeeld nog gaaf en representatief. Karakteristiek zijn voorts de smalle steegjes die toegang bieden tot de achtererven. Deze steegjes bieden soms fraaie doorzichten. In verschillende zijgevels zijn nog oude bouwsporen terug te vinden achter moderne gevels. Voorbeelden van panden met oude bouwsporen zijn Kevelderstraat 15, 18 en 24, Mattelierstraat 6 en Nieuwestraat 20. De straatprofielen binnen het middeleeuwse deel van de stad zijn bescheiden en smal. Vaak bestaat het profiel uit een enkele rijbaan, met aan weerszijden een trottoir, van elkaar gescheiden door smalle gootjes. Parkeergelegenheid in de straten is beperkt aanwezig en daardoor niet beeldverstorend.

Op de centraal gelegen Markt komen de belangrijkste winkelstraten samen: de Beltrumsestraat, de Kevelderstraat, de Lievelderstraat en de Mattelierstraat. Rondom de Markt staan enkele zeer beeldbepalende bouwwerken zoals het stadhuis en het voormalige

postkantoor, thans in gebruik als horecagelegenheid. Aan de andere kant van de Markt bevindt zich een voormalig herenhuis, gebouwd in het laatste kwart van de negentiende eeuw, met een voorname gevel. Aan de zijde van de Mattelierstraat staat de Oude Calixtuskerk op de achtergrond. Dit rijksmonument is één van de oudste bouwwerken van de stad en neemt met zijn markante torenspits een belangrijke plaats in binnen het silhouet van de stad. Het deel van de binnenstad tussen de Gasthuisstraat en de Nieuwestaat is langzaam erg versteend geraakt. Het parkeerterrein achter de Oude Calixtuskerk en de grootschalige bedrijfsbebouwing verstoren het beeld op de oude structuur. In de Schoolstraat zijn maat en schaal van het straatbeeld nog wel representatief.

Het kernwinkelgebied geeft veel meer een beeld van recente ontwikkelingen. Zo is het straatprofiel van de Beltrumsestraat en de Kevelderstraat gewijzigd ten behoeve van de winkelfunctie. In beide straten is een groot deel van de winkelpuien niet meer in overeenkomst met de bovenste helft van de gevel.

Tot de oudere bebouwingselementen in de stad behoort ook de voormalige agrarische bebouwing. Restanten daarvan zijn bijvoorbeeld terug te zien in de bebouwing aan de Notenboomstraat, de Goudsmitstraat en de Nieuwestraat. Aan de Notenboomstraat is een voormalige stadsboerderij (rijksmonument) voorzien van een informatiepaneel en deels toegankelijk. Ook het herenhuis met boerderij en tuin aan de Nieuwestraat nr. 20-22 (rijksmonument) geeft nog een indruk van agrarische activiteiten binnen de stadsgrenzen.

De vestingwerkenzone

De hoofdvorm van de vesting is nog herkenbaar aan de restanten van de vestinggracht die nog rondom vrijwel de gehele binnenstad zijn te vinden. Restanten van de vestingwerken zijn voorts indirect terug te vinden in het stratenpatroon van de binnenstad en verschillende naamsverwijzingen. Het eerste vestingontwerp had vijf bastions, waarvan alleen het meest noordelijke bewaard is gebleven en een opvallend lange, rechte noordoostzijde, waarvan de belijning nog min of terug te vinden is in het beloop van de in elkaars verlengde gelegen Gasthuisstraat, Barakkenplaats en Bastionstraat.

Restanten van de vestingwerken

Het bastion ten westen van de Nieuwestraat is in hoofdvorm en uiterlijk goed herkenbaar gebleven; de gracht heeft er nog haar oorspronkelijke breedte. Aan de voet van de aardwerken, tegen de stadsgracht ligt de oude Joodse begraafplaats, aangelegd aan het begin van de negentiende eeuw en later uitgebreid. Het aanwezige hoogteverschil door de aardwerken, het brede water en het open karakter van het gebied aan de overzijde van de gracht zorgen voor een goed beeld en beleving van de vestingwerken. Ook de afstand van de bebouwing aan de Notenboomstraat en Walstraat tot de vestingwerken draagt positief bij aan de beleving van de verdedigingswerken. Op vele andere plaatsten staat bebouwing op, of dicht tegen de bolwerken en voormalige bastions.

Tussen het noordwestelijke en voormalige westelijke bastion bevindt zich een recht stuk wal dat een goed beeld geeft van de oorspronkelijke staat van de vestingwerken. Voor deze wal ligt het enige overgebleven ravelijn, de Halve Maan, opgenomen in de parkaanleg rond de stadsgracht. Het ravelijn bezit nog een aarden wal van geringe hoogte. Een vergelijkbaar stuk wal tussen twee bastions is te vinden aan de Kerkwal, tussen het voormalige ziekenhuis en het voormalige klooster. De hogere ligging van de wallen is vanaf de Molenweg en Nieuwstad goed beleefbaar doordat deze straten in de richting van de wallen duidelijk omhoog lopen.

De overige open en rechte stukken zijn grotendeels onherkenbaar geworden door bebouwing of parkachtige aanleg, zoals tussen de Lievelder- en de Mattelierstraat. Van de overige bastions, inclusief het later toegevoegde zesde bastion aan de noordoostzijde, is de ligging nog slechts globaal herkenbaar. De aanleg van het voormalige ziekenhuis, het klooster en recent het appartementencomplex "t Raveleyn" deden de inrichting van de verdedigingswerken veel geweld aan. Door de bouwactiviteiten van de laatste decennia, aan weerszijden van de gracht, is ook het water op veel plaatsen slechts ten dele waarneembaar. Het water heeft net als de vestingwerken verschillende gezichten. Aan de noordwestzijde van de stad betreft het duidelijk een verdedigingsgracht, terwijl het water langs de Boompjeswal en de Maliebaan onderdeel uitmaakt van de parkaanleg. Aan de noordoostzijde van de binnenstad zijn restanten bewaard gebleven van de parkachtige aanleg na de sloop van de bolwerken en heeft de rand van de binnenstad een groene parkachtige uitstraling. Vooral aan de Maliebaan is dit goed zichtbaar.

Links: Onderhoudswerkzaamheden aan de gracht, rechts: breedte van verdedigingsgracht

De bebouwde kom buiten de vestingwerken

De geschiedenis van Groenlo buiten de vestinggrenzen is recenter en in schaal veel omvangrijker. Tijdens het laatste kwart van de negentiende eeuw werden verscheidene vrijstaande woonhuizen aan de entreewegen van de stad gebouwd. Ze werden ondermeer gebouwd in opdracht van welgestelden die met de industrialisatie en handel geld en aanzien hadden vergaard. De omvang en vormgeving van deze woningen draagt een groot deel van de kwaliteit van de historische lintbebouwing. Direct rond de binnenstad is een aantal van dergelijke villa's op royale kavels te vinden, zoals villa Vredenhof, villa De Linde en villa Adriana. Deze laatste villa staat aan de Eibergseweg en werd in 1909 gebouwd voor de toenmalige directeur van de bierbrouwerij.

Aan de oostzijde, verscholen achter laanbeplanting, ligt een ensemble van woonhuizen aan de Stationslaan. Het station werd gebouwd in 1884, direct met de aanleg van de spoorlijn. Aan weerszijden van de laan naar het station staan enkele villa's en kleinere vrijstaande woningen. De daarachter aan de Spoorstraat gelegen arbeiderswoningen zijn alle gesloopt. De industrialisatie van Groenlo en de welvaartsstijging die ermee gepaard ging vroegen om uitbreiding van het aantal woningen. Restanten daarvan zijn nog zeer fragmentarisch aanwezig. Aan de Groeneweg en aan de Deken Hooijmansingel zijn voorbeelden te vinden

van de vroegste planmatige uitbreidingen van de stad buiten de vestingwerken. Aan de Groeneweg staat een ensemble van tien woningen. De gevelwand is nog oorspronkelijk en aan het uiterlijk van de woningen is weinig gewijzigd. Het ensemble heeft een tuindorpachtige uitstraling door de architectuur van de woningen en bescheiden tuintjes aan de straatzijde. De woningen van het Oranjedorp zijn in de jaren vijftig vervangen. Er resteert vrijwel niets meer van de vooroorlogse woningbouw. In de wijk zijn verschillende woonhuizen te vinden met karakteristieken van de architectuur uit de wederopbouwperiode.

Woningbouw aan de Groeneweg (links) en aan de Beatrixstraat in het Oranjedorp (rechts)

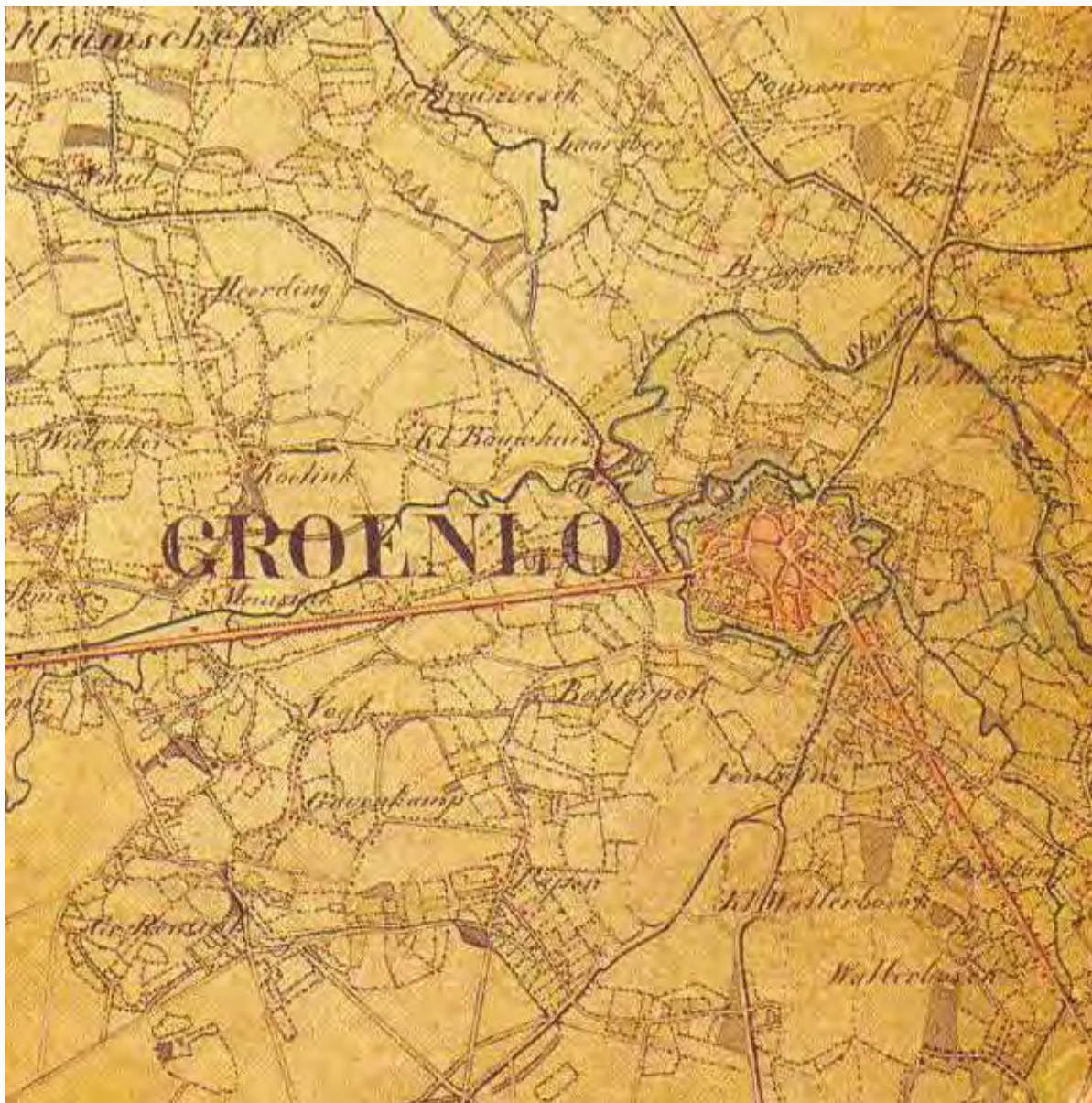
Het merendeel van het Groenlose industriële erfgoed is verloren gegaan. Wel behouden bleven de stoomhoutzagerij aan de Winterswijkseweg en de wasserij-blekerij aan de Woerdseweg 8. Recente bebouwing heeft de voormalige vestingstad bijna volledig omringd en historische lintstructuren, zoals de Lichtenvoordseweg, maken deel uit van een omringende wijk. Vanuit het noordwesten is over de open gebleven ruimte tussen de voormalige Grolsch-brouwerij en het werk Halve Maan een vrij zicht op de vestingstad.

Voormalig brouwerijterrein ten tijde van de sloopwerkzaamheden en open terrein ten noordwesten van de stad

1.2 Groenlo-Schependom; Eefsele

Groenlo-schependom is de oude benaming voor het gedeelte van de gemeente Groenlo dat buiten de feitelijke stad en vesting lag. In het midden van de negentiende eeuw omvatte het, volgens van der Aa, delen van de buurschappen Avest, Eefsele, Lielvelde en Zwolle, stonden er tachtig huizen en telde het 470 inwoners.

Groenlo en omgeving omstreeks 1845

Bepalend voor het platteland rondom Groenlo was de Slinge met het onbebouwde, in het plateau uitgesleten beekdal met zijn kleihoudende gronden. Tussen de vesting en de Slinge lagen fijnmazig verkavelde landbouwgronden (waaronder de zogenaamde Assers es en Oosteres), die later grotendeels onder de stadsuitbreidingen zijn verdwenen met uitzondering van het open gebied aan de noordzijde van de stad. Na de kanalisatie werd de Slinge een nieuwe grens tussen de stadsuitbreidingen en het landelijk gebied, totdat met de aanleg van het bedrijventerrein Den Sliem ook deze grens werd overgestoken.

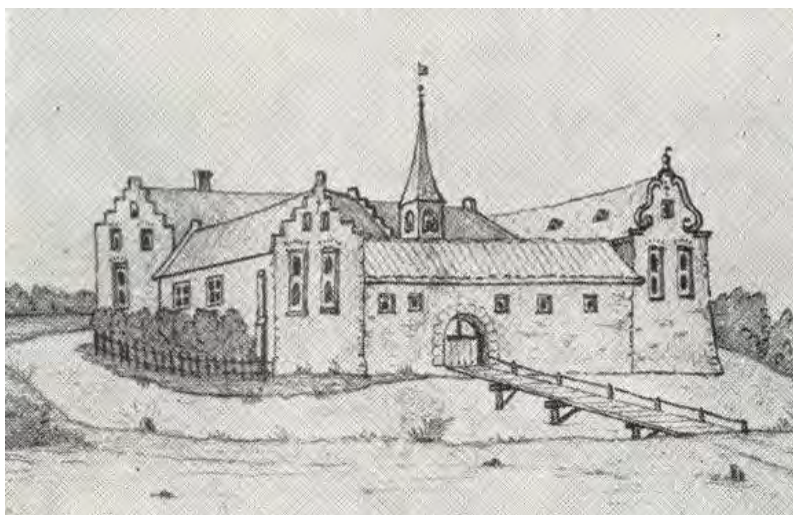
Verder wordt het landelijk gebied rondom Groenlo doorsneden door een vijftal oude uitvalswegen, naar Beltrum, Eibergen (met zijtakken naar Borculo en Zwillbrock), Winterswijk, Aalten- Lichtenvoorde en naar Ruurlo. In het begin van de negentiende eeuw,

nog voor 1832, kwamen daar de nieuwe rechte tracés van de straatwegen naar Winterswijk en Ruurlo bij.

Het gebied ten noorden en oosten van de stad

Noordoostwaarts van de Slinge ligt een langgerekte zone met boerderijen, vrijwel zonder uitzondering oude erven, die zich uitstrekt van het buurschap Zwolle tot aan de erven Vrakink en Laarberg ten noorden van Groenlo. Andere voorbeelden van oude erven ten noordoosten van Groenlo zijn Riekenberg, Bongers, Koldewij en Groot en Klein Antink. Het oude cultuurlandschap ging ten noorden en noordoosten van Groenlo over in de heidegebieden van het Hupselse, Eibergse en Zwollesche Veld. Panneman - een vermoedelijk veel jonger erf - lag in de negentiende eeuw nog als een soort ontgonnen enclave, omgeven door een singel van hakhout en dennen aan de rand van de heide.

Voorts lag ten oosten van de stad oudtijds het huis Marhulzen op een (deels) omgracht terrein. Het goed wordt al in 1299 genoemd. Op de kadastrale minuut van 1832 is het vroegere belang van deze locatie nog herkenbaar aan de restanten van de omgrachting en de opgaande bomen. Destijds was het grote landgoed met bijbehorende erven als Nijeveld, Bonier en Kroekstoel eigendom van Willem Robert Jan Walraven baron van Heeckeren tot Marhulzen (1779-1838), wonende te Laren. Op de topografische kaart van 1880 zijn de grachten niet meer ingetekend en is waarschijnlijk alleen nog sprake van een boerderij. Dezelfde kaart toont een kleinschalig landschap met bouwlanden en restanten heide.

Marhulzen anno 1750, door Storm Buysing. Het is twijfelachtig in hoeverre de afbeelding een betrouwbaar beeld geeft van de werkelijke toestand. (bron: Kroniek van Groenlo)

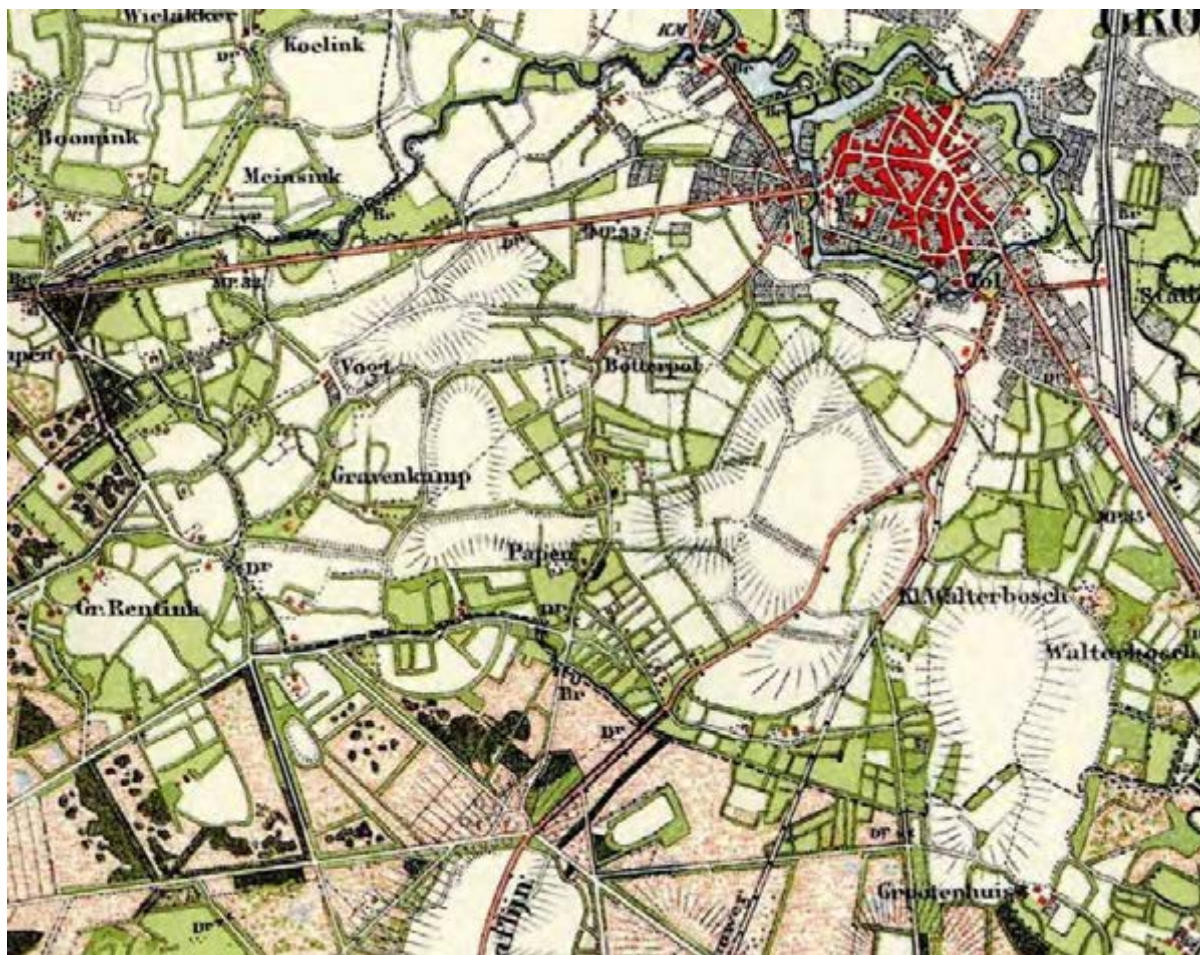
In het gebied tussen de Slinge en de straatweg naar Winterswijk - aan de zuidoostzijde van de stad - is van de situatie zoals die op de kadastrale minuut voorkomt weinig meer herkenbaar door de kanalisatie van de Slinge, de aanleg van de N18 en de uitbreiding van de stad (bedrijventerreinen). De oude erven Marveld en Elshof zijn nog traceerbaar.

Het gebied ten zuiden en zuidwesten van de stad; Eefsele

Het gebied ten zuiden en zuidwesten van Groenlo behoorde tot de kadastrale sectie "Eefsel". Het oostelijke deel daarvan - rondom de uitvalswegen van Groenlo naar Lichtenvoorde (Lichtenvoordseweg) en Aalten (oude Aaltenseweg) - was relatief dun bebouwd: ten oosten van de weg naar Aalten lagen in het begin van de negentiende eeuw slechts drie erven: Fontein en Groot- en Klein Walterbosch. De hoger gelegen essen waren betrekkelijk fijnmazig verkaveld, veelal in smalle langgerekte perceeltjes, een situatie die even zuidwaarts van de begraafplaats aan de Lichtenvoordseweg nog lang is blijven bestaan maar nu onder de jongste stadsuitbreidingen verdwijnt. Langs de Lichtenvoordseweg en Oude Aaltenseweg is lintbebouwing ontstaan die in de richting van de stad steeds dichter

wordt. De aanleg van de N18 met de aansluitingen op de N319 heeft de situatie ter plekke onherkenbaar veranderd. Langs de Slatmansweg liggen verschillende oude erven.

Het buurschap Eefsele bestaat vanouds uit enkele verspreid gelegen boerderijen met zekere, bescheiden concentraties langs de huidige Oude Papendijk en de Steenbraakweg. Het landschap was er kleinschalig met veel lokale hoogteverschillen. De oude bouwlanden tussen Eefsele en Groenlo zijn inmiddels met woningen bebouwd; de Rondweg (N319) vormt hier een abrupte grens tussen stad en landelijke gebied.

Het landelijk gebied ten zuidwesten van de stad anno 1879

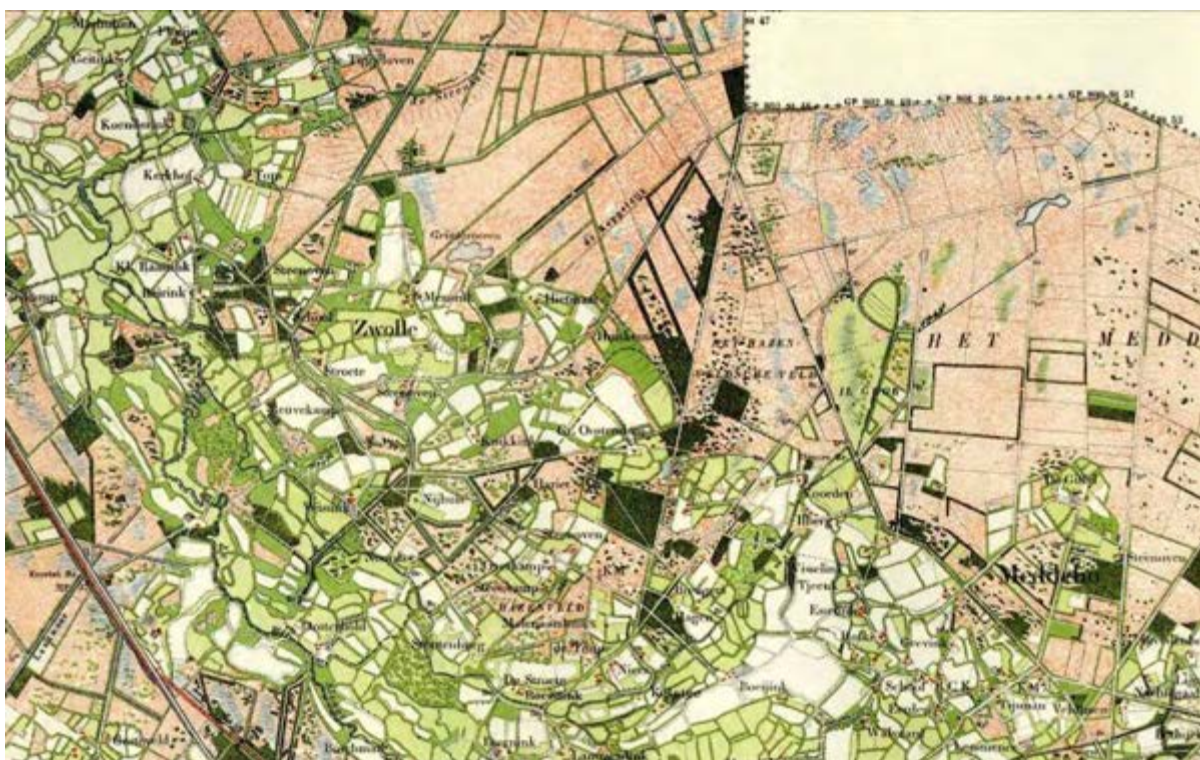
Huidige karakteristiek

In het algemeen kan gesteld worden dat de direct rond de stad gelegen zone vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw ingrijpend is veranderd. Daarbij speelden verschillende ontwikkelingen een rol, in het bijzonder de kanalisatie van de Slinge, de uitbreiding van de stad met woonwijken en bedrijventerreinen en de ontwikkeling van de infrastructuur. Van het tot het schependom behorende agrarische gebied is in verhouding weinig overgebleven. Aan de zuidwestzijde (Eefsele), zuidzijde (Slatmansweg) en oostzijde (oostelijk van de Slinge) zijn nog delen van het oude cultuurlandschap bewaard gebleven. Het onderscheid met de aan de rand daarvan gelegen jongere heideontginningen is in de loop der jaren echter minder duidelijk geworden, door de kavelvergroting en het verdwijnen van kleinschalige landschapselementen.

2 Zwolle

Zwolle ligt in het noordoosten van de gemeente Oost Gelre, ten oosten van de stad Groenlo. Tot de gemeentelijke herindeling maakte het deel uit van de voormalige gemeente Eibergen. Vroeger was het een zelfstandige marke. De meeste oude boerderijen die tezamen Zwolle vormden liggen op een dekzandrug die zich uitstrekt van Winterswijk en Meddo naar Zwolle, Groenlo en verder richting Avest en Lintvelde. De Slinge stroomt in noordwestelijke richting langs deze rug en buigt ten noorden van Groenlo af naar het westen. Het betreft een gebied met een vanouds kleinschalig en halfopen landschap. De huidige bescheiden kern ligt ten zuidoosten van de stad Groenlo. Even noordelijk daarvan kruist de Steenbeek de Zwolseweg en mondt verder westwaarts uit in de Slinge.

Het Zwollesche Veld, in het uiterste noordoosten van de gemeente, grenst aan de huidige gemeente Berkelland. Het wordt aan de zuidzijde begrensd door de oude weg naar Vreden, in de nabijheid waarvan het buurtje de Koerboom is gelegen. Meer naar het oosten toe grenst het open landschap van het Zwollesche Veld aan de Duitse grens en het natuurreservaat Zwillbrocker Venn. Aan de zuidoostzijde grenst Zwolle aan de gemeente Winterswijk. Door de ligging oostwaarts van de N18 en de gekanaliseerde Slinge ligt Zwolle enigszins afzijdig van de rest van de nieuwe gemeente Oost Gelre.

Zwolle en omgeving omstreeks 1880

2.1 Het oude cultuurlandschap

Zwolle was een agrarische gemeenschap, welke zich in een strook langs de Slinge ontwikkelde. Het lager gelegen beekdal van de Slinge was vochtig en deze gronden werden gebruikt als grasland. Langs het beekdal lagen hogere dekzandruggen, tijdens de laatste ijstijd door de wind gevormd, waarop akkerbouw plaatsvond. Op deze dekzandgronden werd de agrarische bebouwing gesticht. Deze bebouwing lag op veilige afstand van de Slinge, op de overgang van de nattere en de drogere hogere gronden. Dit occupatieproces verliep vergelijkbaar met bijvoorbeeld Lielvelde dat ook ontstond uit clusters van boerenerven. De verspreide erven in Zwolle hadden echter alle een eigen of een, met een beperkt aantal anderen, gedeelde es. Een grote collectieve es zoals in Lielvelde of Vragender kwam niet

voor. In de vroege middeleeuwen woonde men twee tot vier generaties op een woonplaats. Daarna werd een nieuwe locatie nabij gezocht. Zo werd de dekzandrug fragmentarisch in gebruik genomen. Het merendeel van de oude woonplaatsen bestaat uit een groepje van een klein aantal boerderijen. Uit opgravingen elders in de Achterhoek blijkt dat deze al rond een brinkje gesitueerd waren, met daarbij bijgebouwen en soms waterputten, afhankelijk van de locatie.

Tot in de twaalfde eeuw was de onderlinge afstand tussen de boerenerven nog tamelijk groot. Vanaf die tijd vond geleidelijk aan een verdichting plaats van boerenerven en een vergroting van het in cultuur gebrachte areaal. Veel van de oude landerijen waren door houtwallen omgeven, waaruit geriefhout gehaald kon worden. In de omgeving van de school en het erf Reirink lagen enkele kleine bospercelen. Het landschap werd verder verdicht met lokale wegen voorzien van laanbeplanting. De beplanting van de wegen rond de erven Wissinck en Nijhuis toonde de economische bloei van sommige oudere boerenbedrijven.

Verspreid liggende erven en akkers ten oosten van de Slinge

Deze lijnen in het landschap bestonden soms uit onverharde zandpaden en soms uit verharde wegen, toegankelijk het hele jaar door. Aan de rand van de dekzandrug, ten westen van de Slinge, ligt de in 1884 geopende spoorverbinding tussen Neede en Winterswijk. De kanalisatie van de Slinge vond op het einde van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw plaats.

Links: Zwolseweg met beplanting; rechts: Erve Reirink

De dekzandrug heeft nog een deel van het zogenaamde hoevenlandschap in zich. Het is relatief kleinschalig, glooiend en er zijn relatief veel zandwegen, waaronder het Reijerinkpad. Het kleinschalige karakter wordt verstrekt door de aanwezigheid van kleine bossen en de laanbeplanting die langs vele wegen is te vinden. Een groot deel van de percelen heeft nog een min of meer oorspronkelijke vorm. De geschiedenis van een deel van de boerenerven

gaat terug tot in de late middeleeuwen. Er ligt een aantal oude erven langs de Zwolseweg, richting het noorden en rond de driesprong Oude Winterswijkseweg (voorheen Stikkeweg), Zwolseweg en weg richting de school. Van deze veelal karakteristieke boerderijen zijn Hoeve Reirinck, vroeger tevens herberg, en 't Wissinck rijksmonument. 't Wissinck zou enige tijd als schuilkerk hebben dienst gedaan.

De meest recente ruilverkaveling heeft veel veranderd op de hogere gronden. De perceelsvorm is nog onregelmatig, maar de maat ervan is vele malen groter dan honderd jaar geleden. Ook het grootste deel van de beekjes en andere waterlopen zijn veel rechtlijziger geworden.

Opvallend is dat in het gebied van Zwolle enkele schoolpaden aanwezig waren. Deze liepen in noord-zuid richting naar de school in Zwolle. In het noorden sloot een pad aan op de Schoolweg, die vanaf de Koerboom naar de boerderij Ticheloven loopt. Vanuit het zuiden liep vanaf Oud Wiegerinck en Rozenbosch een pad naar de school.

De oorspronkelijke maat van het oude landschap is door de bebossing, erf- en laanbeplanting en de hoogteverschillen nog enigszins herkenbaar. De van oorsprong vrijwel om elk perceel gelegen houtwallen zijn bijna overal verdwenen. Er resten nog enkele houtwallen in het jonge cultuurlandschap, nabij de Haak en Hoekweg. Vrijwel elke weg in het gebied van Zwolle is voorzien van laanbeplanting, met name in het oude cultuurlandschap.

2.2 Kern

In 1748 bestond de buurschap Zwolle uit 27 gezinnen; het merendeel van de gezinshoofden was boer. De gemeenschap woonde zeer verspreid ten opzichte van elkaar. Binnen de grenzen van de marke Zwolle werden verschillende kerken en verschillende scholen bezocht. Er werd een school opgericht voor de kinderen uit de verspreid gelegen boerderijen. De Sint Ludgerusschool, gesitueerd op de driesprong van de huidige Zwolseweg, Meddoseweg en de Klaverdijk, werd ook bezocht door de kinderen uit Holterhoek. Wanneer deze school is opgericht is niet bekend, wel dat zij in ieder geval al in 1817 bestond. Van de huidige bebouwingkern Zwolle was toen echter nog geen sprake. In het midden van de negentiende eeuw telde Zwolle inmiddels 35 huizen en ruim 230 inwoners, die echter nog steeds verspreid over het gebied woonden.

Zwolle, omgeving huidige dorpskern omstreeks 1880

Door de ligging op een steenworpafstand van Groenlo had Zwolle geen eigen kerkgebouw. Het grote aantal kerkpaden richting de kerk van Groenlo, waaronder het Reijerinkpad en het deels verdwenen Marhulzenpad, was daar een direct gevolg van.

Pas na de Tweede Wereldoorlog werden in het gebied rondom de St. Ludgerusschool verschillende nieuwe woningen gebouwd, waarmee de dorpskern van wat meer betekenis werd. Het tegenwoordige Zwolle wordt gevormd door de naoorlogse huizen, waaronder enkele dubbele woningen aan de Meddoseweg. Het huidige beeld van de kern wordt in belangrijke mate mede bepaald door een landbouw-mechanisatiebedrijf. Direct rondom de kern liggen enkele oudere bospercelen.

St. Ludgerusschool (links) en naastgelegen woning aan de Zwolseweg (rechts)

2.3 Koerboom en omgeving

Ten oosten van Groenlo werd op verschillende plaatsen gebruik gemaakt van de rijkdom die de bodem bood. Rond de weg naar Vreden is het gehucht de Koerboom ontstaan. Dit bestond uit een aantal erven, gegroepeerd om een steenoven. Het buurtje dankt zijn naam waarschijnlijk aan een doorgang in een landweer die de Vredenseweg kruiste en afsluitbaar was met een slagboom. Keileem, tertiaire klei en winbaar gesteente boden de aanleiding tot de bloei van de baksteen- en pannenindustrie. Er waren al rond 1550 een achttal veldovens. Deze ovens werden voornamelijk gebruikt om stenen te bakken voor de stadsmuren en verdedigingswerken van het nabijgelegen Groenlo.

In de negentiende eeuw nam zowel de welvaart als de bevolkingsdruk toe en hiermee ook de vraag naar baksteen en tichelwerk. Op de kaart van 1880 is te zien dat er destijds vier steenbakkerijen waren. De grootste in Zwolle was “de Koerboom”, op de grens met Holterhoek. Daarnaast was aan de Dankbaarsdijk een steenbakkerij en waren er de “Reijerink-ticheloven” en een ticheloven nabij de Steenbeek. “Pannekuilen” en “De Leemputten” zijn gebieden waar de leem uit de grond gehaald werd. Het leem uit “De Leemputten” werd eerst bij de Holterhoekse steenfabriek De Goede Hoop verwerkt, later door de Groenlose steenbakkerij F.O.W. Voor het transport naar Groenlo werd in 1898 een smalspoor aangelegd. Zichtbare restanten van kleinere steenovens en steengroeven zijn met de laatste ruilverkaveling verdwenen uit het landschap. Slechts in veldnamen is deze rijke geschiedenis terug te vinden, zoals in de boerderijnaam Ticheloven, aan de Tichelovenweg, de Leemputten en de Pannekuilen. De laatste twee bestaan nog als afgraving. Tegenwoordig is het terrein de Leemputten beschermd natuurterrein van Natuurmonumenten. De smalspoorlijn van De Leemputten naar Groenlo is in 1977 opgebroken.

Links: agrarische bebouwing aan de Koerboom, rechts: Natuurpark De Leemputten

2.4 Het Zwollesche Veld

Noordelijk van de Koerboom, tussen de dekzandruggen, lag een laaggelegen gebied, aangeduid als het Zwollesche Veld. Het gebied bestond uit natte, moerasachtige velden, schrale gronden, voornamelijk begroeid met heide. Deze gronden waren aanvankelijk te nat of te arm aan voedingsstoffen om in cultuur te brengen.

Tot de tweede helft van de negentiende eeuw bleef het gebied woest en onontgonnen. Er liepen slechts enkele doorgaande regionale wegen, zoals de doorgaande wegen van Eibergen naar Groenlo en Winterswijk en van Groenlo naar Vreden. Parallel aan de weg van Eibergen naar Winterswijk liep een oude landweer. Een oude waterloop, gevoed door een aantal poelen in de velden, liep zuidwaarts naar het gehucht de Koerboom. De verspreid gelegen boerderijen rond het buurschap Zwolle gebruikten de woeste heidegebieden in het oosten vanouds voor het steken van heideplaggen. Deze heideplaggen zorgden voor een ondergrond in de potstallen. Vanaf de vijftiende of zestiende eeuw werden de met mest vermengde plaggen uitgestrooid over de essen.

Vanaf de boerderijen op de dekzandgronden werd de woeste grond ten noorden en ten zuiden van de Koerboom ontgonnen; het jonge ontginningslandschap ontstond tegen het einde van de negentiende en in de beginjaren van de twintigste eeuw. Na de ontginning van dit gebied werd in het noordoostelijke deel van het Zwollesche Veld een tiental boerderijen gebouwd. Samenhangend met de ontginningen werden rond 1880 de eerste waterstaatkundige verbeteringen in het gebied gerealiseerd en werden tevens enkele lokale verbindingswegen aangelegd. De ontginningen en landschapsverbeteringen gaven het een rationeel beeld van rechte lijnen en haakse hoeken.

Het huidige landschap in het noorden (Zwollesche Veld) en ten oosten van de kern Zwolle is te karakteriseren als een jong ontginningslandschap. Dit heeft een meer open karakter en een rationele verkaveling met grote blokvormige percelen. Het is schaars bebouwd. De relatief jonge (agrarische) bebouwing is in het algemeen (direct) aan de ontginningswegen gesitueerd. Ondanks de ruilverkaveling die heeft plaatsgehad zijn deze karakteristieken nog steeds afleesbaar in het landschap.

3 Lievelede

Lievelede ligt centraal in de gemeente Oost Gelre aan de voormalige verbindingsweg tussen de twee grote kernen Groenlo en Lichtenvoorde. Tot in het begin van de vorige eeuw werd er gesproken van “Lievelede beoosten” en “Lievelede bewesten” de es. Het essencomplex wordt vanouds doorsneden door de Lievelderbeek, die nog altijd even noordwaarts van het spoor de oude weg tussen Lichtenvoorde en Groenlo kruist. Het dorp Lievelede ontstond op het zuidelijke deel van de es, na de aanleg van de spoorverbinding naar Winterswijk in 1878. Oostelijk van de dorpskern ligt de provinciale weg N18, van waaraf het dorp tegenwoordig goed bereikbaar is. Rond het dorp ligt een ruim gebied met verspreide bebouwing. In het westen grenst Lievelede aan de nieuwe gemeente Berkelland. Ten noorden van de Lievelder Es liggen Groenlo en het buurschap Eefsele. Oostelijk van Lievelede ligt het Lievelder Veld, een open gebied dat is ruilverkaveld en aan de zuidzijde grenst aan het uitgestrekte Vragender Veld. Aan de westzijde ligt de voormalige Lievelder Heide en het Lievelder Broek.

Lievelede in 1879

3.1 Lievelede en Lievelder Es

Oudste geschiedenis

Zoals vermeld in het archeologische deel van deze beschrijving namen vaste bewoningsvormen hun aanvang in de Bronstijd. Uit deze periode zijn ook rond Lievelede bewoningssporen gevonden. De clustering van vaste vestigingsplaatsen rond de huidige Lievelder Es nam waarschijnlijk pas in de late negende eeuw een aanvang.

De landbouw was aan het begin van de middeleeuwen kleinschalig en arbeidsintensief. Bewoning en bewerking van de gronden vond plaats op de hogere delen, deze waren aantrekkelijker vanwege hun gunstiger bodemsamenstelling en een kleinere kans op wateroverlast. In de nattere delen viel weinig aan te vangen met de grond. In de twaalfde en dertiende eeuw maakte Lievelede deel uit van het graafschap Lohn, dat ingeklemd lag tussen het gebied van de graaf van Gelre en dat van de bisschop van Munster. In deze periode nam de omvang van het land dat door boeren in bewerking was aanzienlijk toe. Dit werd mogelijk

door het gebruik van de getrokken ploeg en dierlijke bemesting. De introductie van winterharde rogge zorgde voor een opbrengstvergroting.

Deze ontwikkelingen in de landbouw zorgden voor een verdere aaneensluiting van bebouwing rond de es van Lieveelde. Er ontstond een slinger van boerenerven, met een duidelijke concentratie van bebouwing aan twee zijden van de es: Lieveelde bewesten en Lieveelde beoosten de es. De boerderijen lagen in de overgangszone van de es naar de Lievelder Heide (westen) en het Lievelder Veld (oosten). Bij de keuze voor de vestiging van boerderijen speelde ook de aanwezigheid van water een belangrijke rol, in dit geval de Lievelderbeek en enkele kleinere waterlopen. Oude erven aan de westzijde zijn ondermeer Groot en Klein Avink, Op Mekes, Op Hamelink (Hommelink), Op Eeftink en aan de oostzijde Besselink, Beurink (Bourink), Braker, Konigen en Leemelder.

Links: oude akkers aan de Brakerweg, rechts: het erf Op Nijenhuis

Het nabij gelegen Groenlo, dat zich tot belangrijkste stedelijk centrum in de regio ontwikkelde, was voor Lieveelde van grote betekenis. De Lieveldenaren gingen ondermeer voor de kerkgang naar Groenlo. De periode van belegering van deze vanuit strategisch oogpunt belangrijke vestingstad zorgde voor nieuwe ontwikkelingen rond het dorp Lieveelde. De belegeringen van het door de Spanjaarden bezette Groenlo door Prins Frederik Hendrik, bevelhebber van het staatse leger, namen een aanvang in 1627. Ten zuidoosten van de Lievelder Es werd de zogenaamde Engelse schans aangelegd ter verdediging van de aanwezige hooggeplaatsten en legeraanvoerders. Deze schans maakte indirect deel uit van de insluitingslinie rond Groenlo. Ten noorden en westen van Lieveelde lagen grote hoeveelheden manschappen gelegerd, met name rond Groot Avink. Nabij Klein Avink lag het hoofdkwartier van prins Frederik Hendrik. Om de manschappen van voedsel te kunnen voorzien werden enkele nieuwe molens en bakkerijen opgericht.

Tot in de negentiende eeuw bleef Lieveelde een agrarisch buurschap met verspreide bebouwing rondom de es. Volgens Van der Aa telde het buurschap Lieveelde in het midden van de negentiende eeuw 106 huizen en 670 inwoners.

De dorpskern

De eerste aanzetten tot het ontstaan van een dorpskern werden gegeven door de aanleg van de Westfaalsche spoorlijn tussen Zutphen en Winterswijk (geopend 1878) over de Lievelder Es en de opening van aansluitende tramverbindingen naar Groenlo (1883) en Lichtenvoorde (1908). De eerste bebouwing op de Lievelder Es was het station Lichtenvoorde-Groenlo aan de oude weg tussen Groenlo en Lichtenvoorde (Lievelderweg). Bij het station stonden sinds 1903 twee seinhuizen. Behalve voor het personenvervoer is het station ook van belang geweest voor de ontwikkeling van de leerbewerkingsindustrie in Lichtenvoorde als overslagstation. Met de opheffing van de tramverbindingen in 1953 kwam daaraan een einde. Overigens werd het lokale goederenvervoer in 1970 geheel gestaakt,

waarna de losse sporen werden opgebroken. Het stationsgebouw zelf werd in 1989 afgebroken en door een haltegebouw vervangen.

Onder invloed van de nieuwe verbindingen veranderde het buurschap geleidelijk aan van karakter. Er ontstond een bescheiden middenstand, ten behoeve van de agrarische gemeenschap. Er werd ondermeer een Stationskoffiehuys geopend, ten behoeve van de reizigers. Verder kwam er een oliehandel annex kruidenierswinkel en (cement)pannenfabriek (Familie Geers) en in 1863 een inmiddels niet meer bestaande korenmolen annex bakkerij aan de Bergweg. Het aantal middenstanders en kleine bedrijven breidde zich geleidelijk uit in de daaropvolgende jaren met ondermeer Slachterij Vos en een tweede horecabedrijf, dat in 1932 werd vervangen door een geheel nieuw pand, thans het hoofgebouw van Hotel Reijrink. Van het complex van de familie Geers resteert alleen het statige laat 19de-eeuwse woonhuis aan de Lievevelderweg, nabij het spoor, dat samen met de daarbij staande monumentale bomen aan de zijde van het spoor nog iets van de sfeer weergeeft van de vroegste geschiedenis binnen de nog relatief jonge dorpskern.

Met de groei van Lievevelder werd het ontbreken van een eigen kerk en school steeds meer als een gemis gevoeld. De Lieveveldenaren waren lang voor beide aangewezen op Groenlo en Lichtenvoorde, die daarover in onenigheid raakten, omdat Lievevelder weliswaar in zijn geheel deel uitmaakte van de gemeente Lichtenvoorde, maar voor een belangrijk deel gericht was op Groenlo. De stichting van een eigen school (1929) en eigen parochie (1945) voorzagen dan ook duidelijk in een behoefte. De bouw van de school versterkte de kern van het dorp nabij het station. Vooruitlopend op de bouw van de R.K. Christus Koningkerk in 1953-1954 werden de missen gevierd in een noodkerk, gehuisvest in de voormalige cementpannenfabriek. Tegelijkertijd met de nieuwe kerk werd de naastgelegen pastorie gebouwd, eveneens naar ontwerp van architect W. Dijkman. Beide panden bevatten stijlkenmerken van de voor de bouwtijd kenmerkende Delftse school en vormen samen een voor de dorpskern van Lievevelder karakteristiek en waardevol ensemble. Voor de kerk en pastorie werd later een plein aangelegd, het huidige Koningsplein, waaromheen nog enkele oudere bomen staan. De naast en achter de kerk aangelegde begraafplaats werd in 1946 in gebruik genomen.

Aanvankelijk vonden de uitbreidingen vooral incidenteel plaats aan en nabij de Lievevelderweg, waaraan in de loop der jaren een gevarieerde lintbebouwing is ontstaan, daterend uit verschillende perioden. Vanaf circa 1950 werd ook meer planmatig uitgebreid met seriematige woningbouw en enkele geheel nieuw aangelegde woonstraten. De oudste voorbeelden van deze seriematige woningbouw zijn te vinden aan de Bergstraat, Vicariestraat en Nieuwstraat.

Woningen uit de Wederopbouwperiode

De meeste van deze panden bestaan uit dubbele woningen van een en wat later ook twee bouwlagen met kap, gebouwd in een voor de wederopbouwperiode kenmerkende stijl. Rondom deze oudste uitbreidingen werden later nog enkele nieuwe woonstraten aangelegd, waarmee definitief een heuse dorpskern was ontstaan en de oude aanduidingen "Lievevelder

bewesten” en “Lievalde beoosten” niet langer relevant meer zijn. De uitbreidingen maakten ook de bouw van een nieuwe school wenselijk; het oude schoolgebouw met zijn drie en later zes lokalen werd in 1994 afgebroken. Behalve deze woonwijken kent Lievalde ook enkele bedrijven. Dumeco, ontstaan uit de Exportslachterij Vos en gevestigd op een terrein tussen het spoor en de begraafplaats, is inmiddels gesloten.

Vermeldenswaardig zijn nog de in de dorpskern beleefbare hoogteverschillen. Zo liggen kerk en pastorie beduidend hoger dan de bebouwing direct aan de Lievalderweg en loopt ook de Bergstraat - de naam zegt het eigenlijk al - ook duidelijk op naar het oosten.

Van de ontwikkelingen in de directe omgeving van de dorpskern moet de in 1950 gestarte bouw van het klooster “Huize Loreto” ten noordoosten van de dorpskern genoemd worden. De bouw was mogelijk gemaakt door de schenking van de gebroeders Braker van hun boerderij met veertig bunder grond aan de paters Maristen uit het Zeeuwse Hulst, onder de voorwaarde dat zij hier een seminarie voor priesters en een H.B.S. zouden oprichten. Van de bouw van de H.B.S. in Lievalde kwam echter uiteindelijk niets terecht.

De boerderij Klein Avink aan de noordwestzijde van de Lievalder Es werd in 1936 ingericht als museum, bekend als “Erve Kots”. Mede aanleiding vormde de vondst van een Frankisch-Romeinse grafheuvel en de sporen van een los hoes dat daar omstreeks het jaar 1000 op een omgracht terrein gestaan moet hebben. Het museumcomplex is nadien sterk uitgebreid.

De Lievalder Es

Door het ontstaan van de dorpskern op de es is het zuidelijke deel van de Lievalder Es nog maar in zeer beperkte mate als zodanig herkenbaar. Het deel ten noorden van het spoor is daarentegen nog goed herkenbaar in het landschap, onder meer aan de hoogteverschillen en het open landschap aan weerszijden van de over de es lopende oude verbindingsweg tussen Lichtenvoorde en Groenlo. Het open agrarische karakter van de es is nog redelijk gaaf. Fraaie boerderijen aan de westrand van de es zijn Klein Avink (thans Erve Kots) en Groot Avink, Hommelink en Eeftink. Oude erven die herinneren aan Lievalde beoosten zijn Braker, Lemelder, Könneger en Besselink. Deze erven markeren nog duidelijk de oostelijke contour van de es. De erfindeling is veelal nog betrekkelijk gaaf; sommige bouwwerken zijn gemeentelijk monument. De Molenweg, het erf Molenvoort en de veldnaam Molenbult herinneren wellicht nog aan de tijd dat in die omgeving extra molens en bakkerijen hielpen voorzien in de voedselvoorziening van het Staatse leger van prins Frederik Hendrik.

3.2 Lievalder Veld

Het Lievalder Veld is het voormalige heidegebied ten oosten van de Lievalder Es. Het was een uitgestrekt heidegebied waarbinnen het zogenaamde Gasteveld aan de oostzijde een grotere ontgonnen agrarische enclave was met enkele boerderijen. Langs de noordzijde van het heidegebied was de weg naar Zwolle een oude route van Lievalde naar Zwolle. Direct oostwaarts van de boerderijen van Lievalde beoosten, was een landweer aangelegd. In de omgeving rondom Groenlo hebben meerdere landweren gelegen. Ook ten noordwesten van het Gasteveld lag een oude landweer. Het Lievalder Veld werd aan de oostzijde doorsneden door de in het begin van de negentiende eeuw aangelegde weg van Groenlo naar Winterswijk, onderdeel van de rijksweg van Zutphen via Groenlo en Winterswijk naar de Duitse grens. In het zuidelijke deel van het Lievalder Veld werd, net als in het aangrenzende Vragender Veld, grind gewonnen; op de kaart van 1879 staan enkele grindgroeven ingetekend.

In de loop van de negentiende eeuw, vermoedelijk kort na het opheffen van de Lichtenvoorder marke in 1861 en de daarop volgende verdeling van de gemeenschappelijke gronden, werd het Lievalder Veld geleidelijk aan ontgonnen en in cultuur gebracht. Op bovengenoemde kaart van 1879 zijn de eerste nieuwe, kaarsrechte ontsluitingswegen reeds ingetekend, waaronder de Gastevelddijk, de Scheidingsweg en de Revendijk. Ook de tracés van de spoorlijnen Zutphen-Winterswijk (1878) en Neede-Winterswijk (1884) doorsneden het Lievalder Veld.

Lievelder Veld

Het jonge ontginningslandschap is op hoofdlijnen herkenbaar gebleven, met name aan het wegenpatroon. Het Gasteveld ligt nog als herkenbaar cluster van oude erven in het open veld. De landweer direct oostwaarts van de Lievelder Es is deels verdwenen onder het tracé van de N18; vermoedelijk ligt even noordelijker nog een restant aan de oostzijde van het natuurreservaat aan de Zwolseweg. Het tracé van de landweer bij het Gasteveld leeft nog voort in de huidige Landewehweg. Behalve het natuurreservaat aan de Zwolseweg werd nog een natuurgebied aangelegd: het vogelreservaat tussen de Gastevelddijk en de Scheidingsweg. Aan weerszijden van de Pastoor Scheepersstraat-Grolsedijk werden bossen aangeplant. In het bosgebied De Besselinkschans werd in 1993 ook een bungalowpark aangelegd, genaamd "t Beleg van Groll" met 55 vakantiehuisjes. De Engelse Schans werd, nadat het terrein jarenlang door de Motor- en Automobielfclub Lichtenvoorde en voorganger was gebruikt - in 2002 gereconstrueerd.

3.3 Lievelder Heide en Lievelder Broek

Ten westen van de oude Lievelder cultuurgronden lag het Lievelder heide- broekgebied, vanouds merendeels behorend tot de collectieve markegronden. De Lievelder Heide vormde vroeger samen met het noordwaarts daarvan gelegen Beltrumsche Veld een groot heidegebied. Het Lievelder Broek lag direct zuidwestwaarts van de heide. Op oude kaarten lijken er echter weinig verschillen te bestaan tussen de heide- en broekgronden. Het hele gebied was, met uitzondering van enkele enclaves aan de randen, niet of nauwelijks verkaveld en slechts ontsloten door een padenstelsel met deels een grillig beloop.

De eerste grote verandering in het gebied was het graven van de Nieuwe Beek, waarvan het tracé op de kadastrale minuutplannen van 1832 deels al ingetekend is. De beek doorsnijdt het Lievelder broekgebied. In de verdere loop van de negentiende eeuw werd begonnen met de ontginning en ontsluiting van het gebied, vermoedelijk kort na het opheffen van de Lichtenvoorder marke in 1861 en de daarop volgende verdeling van de gemeenschappelijke gronden. Op een kaart van 1879 is te zien dat dan met name de ontginning van het broekgebied het verst gevorderd was. In de daarop volgende decennia werd de ontwatering

van het gebied verder verbeterd. De vooruitgang in de landbouw door onder andere de introductie van kunstmest maakte het gebruik van de weinig vruchtbare heidegronden mogelijk.

De nieuw ontgonnen gebieden zijn door de veel rationelere inrichting van het landschap met ruime kavels en rechte wegen en sloten te onderscheiden van de oude landbouwgronden. Ondanks dat door de schaalvergroting als gevolg van de ruilverkaveling het onderscheid tussen het oude en nieuwe landschap enigszins is vervaagd zijn de hoofdpatronen in beide gebieden herkenbaar. De twintigste-eeuwse agrarische bebouwing aan de Grensweg en de Droebertweg domineert het bijzonder open landschap. De loop van de relatief jonge Nieuwe Beek is grotendeels ongewijzigd gebleven; de loop van de Baakse Beek is daarentegen sterk gerationaliseerd.

4 Lichtenvoorde

Lichtenvoorde was de hoofdplaats van de vroegere gelijknamige gemeente, waarin het centraal gelegen was. Binnen de kadastrale gemeente Lichtenvoorde behoorde Lichtenvoorde en omgeving tot sectie G, één van de kleinere secties.

Door het belang van de nederzetting en de centrale ligging was Lichtenvoorde een van de knooppunten in het wegennetwerk. Daaraan herinneren nog de straten Lievelderweg (richting Lievelede en Groenlo), Vragenderweg, Oude Winterswijkseweg, Aaltenseweg, Oude Aaltenseweg, Varsseveldseweg en Zieuwentseweg, die vanuit de bebouwde kom van Lichtenvoorde in alle richtingen uitwaaiëren.

De kern Lichtenvoorde ligt langs de zuidoostflank van een zandrug met oude bouwlanden die zich vanaf Harreveld in noordoostelijke richting uitstrekt tot Lichtenvoorde. De weg vanaf Varsseveld langs Lichtenvoorde naar Lievelede en Groenlo loopt over of direct langs deze rug. Ten westen van Lichtenvoorde lagen op deze rug enkele verspreid gelegen boerderijen, deels in groepjes van twee of drie boerderijen bijeen gelegen. Het bouwland direct noordwaarts van Lichtenvoorde staat op het kadastrale minuutplan aangeduid als "De Hooge Es".

Ten noorden van Lichtenvoorde lag het gebied "Den Bosch", aan weerszijden van de weg naar Ruurlo. Het deel ten westen van deze weg bestond in het begin van de negentiende eeuw nog grotendeels uit heide (markegronden), maar dit werd in de loop der verdere negentiende eeuw geleidelijk aan ontsloten en in cultuur gebracht. Het deel ten oosten werd doorsneden door een tweetal beken, waaronder de langs het erve Hunink lopende Huninksche Beek, en aan de oost- en noordzijde begrensd door de door het heidegebied gegraven Nieuwe Beek. Dit westelijke deel was in het begin van de negentiende eeuw reeds grotendeels in cultuur gebracht met bouw- en weilanden en aan de rand van de heide ook enkele percelen dennenbos. De heidegronden waren merendeels nog eigendom van de marke Lichtenvoorde.

Het gebied ten zuidoosten van de kern Lichtenvoorde tussen de Aaltenseweg en de Oude Aaltenseweg was aan het begin van de negentiende eeuw een groot in cultuur gebracht gebied met aan de randen onontgonnen heide. Op de kadastrale minuut is het bekend als "De Keuken Jagt". Veel grond was in gebruik als weidegrond en nog eigendom van de marke Lichtenvoorde. Dichterbij de kern lag aan de Aaltenseweg een tuinencomplex, verkaveld in vele kleine percelen en merendeels eigendom van inwoners van Lichtenvoorde. Het gebied ten zuidwesten van Lichtenvoorde - "Het Veen" - was in 1832 nog grotendeels heidegrond van de marke Lichtenvoorde. Tegen de kern lagen de zogenaamde Molenkampen, merendeels bouwland, en ten zuidwesten daarvan percelen tuinen, eigendom van inwoners van Lichtenvoorde.

4.1 Ontwikkelingsgeschiedenis

Oudste geschiedenis

De nederzetting Lichtenvoorde wordt wel getypeerd als een zogenaamd kasteelvoordestadje. Dit wil zeggen dat de ontstaansgeschiedenis van de nederzetting nauw is verbonden met de aanwezigheid van het kasteel en een doorwaadbare plaats in de beek. Lichtenvoorde was oudtijds bezit van de heren van Bronckhorst. In 1360 werd het verenigd met de heerlijkheid Borculo door het huwelijk van Gijsbert van Bronckhorst met Henrica van Dodingweerde, erfdochter van Borculo. In 1616 werd Lichtenvoorde echter opnieuw een zelfstandige heerlijkheid, waarbij ook de oude rechtspraak werd hersteld. De band met Borculo werd definitief doorbroken toen Maria Magdalena van Limburg Stirum, weduwe van Hendrik graaf van Nassau Siegen, de heerlijkheid opdroeg aan de Staten van Gelderland.

De oudst bekende kaart waarop Lichtenvoorde in detail voorkomt is een omstreeks 1650 door landmeter Jan van Lindt gemaakte kaart. Op deze kaart is het omgrachte kasteelterrein

zichtbaar met direct zuidwaarts daarvan een eveneens omgracht deel van de nederzetting, de huidige Varkensmarkt en omgeving. De huidige Korte Rapenburgsestraat - een voorstraat - was alleen aan de oostzijde bebouwd. De eigenlijke voorde lag in de huidige Dijkstraat; op de kaart is daar een brug getekend. Behalve van de Dijkstraat is ook van de huidige Molendijk en Rapenburgsestraat het beloop al herkenbaar. De Molendijk voerde naar de aan de zuidwestzijde van de nederzetting staande molen. Aan de oostzijde is de driesprong (de Driehoek) zichtbaar met de wegen naar Lielvelde en Aalten. De nederzetting was vermoedelijk (gedeeltelijk) omwald: de huidige Bleekwal herinnert daar mogelijk nog aan.

Links: Lichtenvoorde omstreeks 1650; rechts het huis te Lichtenvoorde, getekend door Jan de Beijer ca 1743

Het huis te Lichtenvoorde werd in het begin van de veertiende eeuw gebouwd door Gijsbert, heer van Bronkhorst. In 1312 werd het voor het eerst vermeld als de bisschop van Munster protesteert tegen de zonder zijn toestemming plaats gehad hebbende bouw. In 1381 is sprake van een kasteel en voorburcht. Het kasteel had vooral een verdedigingsfunctie en een functie als opslag- en administratiecentrum voor de tot het goed behorende bezittingen. Frederik van Bronkhorst-Borculo liet in 1496 een kapel bij de burcht bouwen, bestemd voor de direct omwonenden. In 1672 werd Lichtenvoorde een zelfstandige parochie. De oude slotkapel kwam na de reformatie in handen van de nieuwe hervormde gemeente die op de fundamenten van de oude kapel vanaf 1648 de nog bestaande Johanneskerk bouwde. Nadat de stad en het ambt Lichtenvoorde in 1616 werden losgemaakt uit het verband met de heerlijkheid Borculo nam het belang van Lichtenvoorde als bestuurscentrum toe. In de loop van de zeventiende eeuw vond onder Maria Magdalena, gravin van Limburg Stirum nog een verbetering en verbouwing van het huis plaats. De heerlijkheden Borculo en Lichtenvoorde werden in 1777 aangekocht door Prins Willem V van Oranje-Nassau, waarna het nooit intensief bewoonde en in verval geraakte huis Lichtenvoorde in 1778-1780 werd afgebroken. Bij de beschrijving van de heerlijkheid na de verkoop in 1777 werd opgemerkt dat de stad Lichtenvoorde "nog groot nog fraaij, en niet meer dan een open vlek" was, maar dat "de Kring, of het sogenaemde Schependom vrij geëxtendeert" was.

Lichtenvoorde bleef als nederzetting tot in de negentiende eeuw van beperkte betekenis. Door de ligging in een moerassig gebied, enigszins afzijdig van de grotere doorgaande handelsroutes was Lichtenvoorde niet geschikt als marktplaats. Omstreeks 1780 telde de stad Lichtenvoorde 85 huizen (met 126 huishoudingen) en in de kring Lichtenvoorde nog eens 17 huizen (met 17 huishoudingen).

Situatie 1832

Het kadastrale minuutplan van 1832 laat zien dat Lichtenvoorde inmiddels aanmerkelijk is gegroeid. De grachten aan de zuidzijde van de nederzetting zijn inmiddels grotendeels gedempt en de verbinding met de beek lijkt verbroken. De Renteniersstraat is in westelijke richting doorgetrokken en sluit aan de zuidoostzijde van de kern aan op de Dijkstraat. De

meest opvallende uitbreiding is de bebouwing die aan weerszijden van de Rapenburgsestraat is ontstaan. Enkele markante panden waren de op de kop van de Rapenburgsestraat staande herberg De Reizende Man en de verder westwaarts gelegen R.K. kerk, gebouwd in 1818-1819. Ten zuiden van de Dijkstraat was op een omgracht terrein de protestante pastorie te vinden, waarvan in 1679 de eerste steen was gelegd. Voordat met de bouw werd begonnen is het terrein vermoedelijk opgehoogd met de grond die vrijkwam door het graven van de grachten. Zo stond ook de nabijgelegen molen waarschijnlijk op een verhoogd terrein, met een gracht aan de zuidoostzijde. Behalve deze korenmolen kende Lichtenvoorde in 1832 ook een oliemolen die ongeveer gestaan moet hebben aan het westelijke uiteinde van de latere Bleekwal.

Aan de rand van Lichtenvoorde lagen de destijds nog nieuwe begraafplaatsen, aangelegd toen het verboden werd om in of direct rond kerken te begraven: aan de oostzijde aan de Vragenderweg de in 1825 aangelegde omgrachte openbare begraafplaats met doodgravershuis en aan de noordwestzijde aan de rand van De Hooge Es de R.K. begraafplaats, aangelegd in 1828 en later vergroot.

Lichtenvoorde; kadastrale minuutplan 1832

Verdere ontwikkeling tot ca 1940

Omstreeks het midden van de negentiende eeuw stonden in de kom van Lichtenvoorde ongeveer 150 huizen, met ongeveer 1120 inwoners. In de verdere loop van de negentiende eeuw bleef de ruimtelijke ontwikkeling bescheiden. Er werd vooral gebouwd op nog open plekken binnen de bestaande kom en aan de uitvalswegen, waarvan inmiddels een deel was verhard. Van grotere planmatige uitbreidingen was nog geen sprake.

Voor de verdere ontwikkeling van Lichtenvoorde is de nijverheid van wezenlijk belang geweest. Zo had Lichtenvoorde omstreeks het midden van de negentiende eeuw o.a. twee leerlooierijen, terwijl ongeveer honderd mannen werkten in de schoenfabricage, veelal als nevenactiviteit in de wintermaanden wanneer op het land weinig werk was. Uit deze aanvankelijk relatief kleinschalige bedrijven ontstonden later grotere ondernemingen als de schoenenfabriek Sterenburg en de leerlooierij en schoenmakerij van de familie Hulshof. Het bedrijf van Sterenburg werd opgericht in 1875 als looierij, maar omvatte vanaf 1882 tevens een schoenmakerij, vanaf 1901 machinale schoenfabric (locatie Op den Akker/Nieuwe

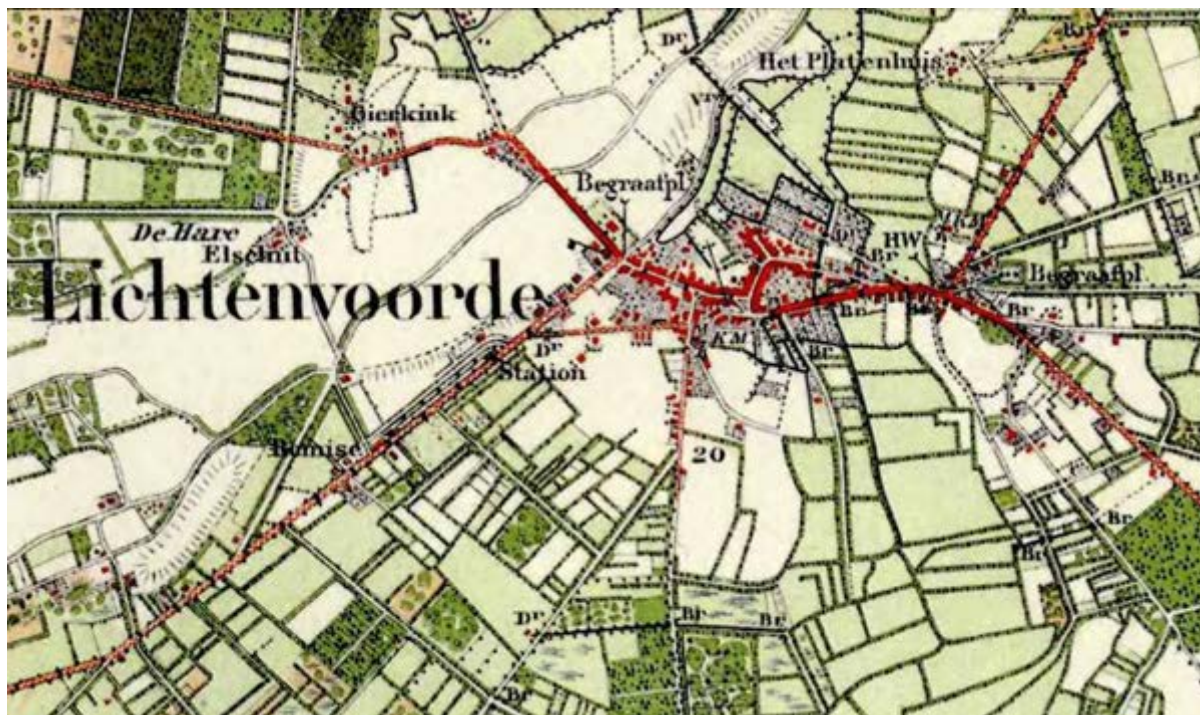
Maat). De familie Hulshof bouwde in 1918 een nieuwe zoolleerfabriek aan de Lievevelderweg (Hulshof's Lederwarenfabriek), terwijl de overleerfabriek aan de Aaltenseweg aanmerkelijk werd uitgebreid en vernieuwd (Hulshof's Vereenigde Fabrieken). Daarnaast had de familie Hulshof een vleeswarenfabriek H. Hulshof & Zoon, voortgekomen uit slagersactiviteiten. Behalve de families Sterenberg en Hulshof is ook de familie Westerman in dit kader van belang: zij stichtte omstreeks 1925 een confectiefabriek op een terrein tussen de Nieuwe Maat, Op den Akker en Dr. Besselinkstraat (thans Albert Westerman Breimoddefabriek B.V.). Behalve fabrieken bouwden deze families op enkele plekken in het dorp hun riante fabrikantenwoningen.

Aan de Zieuwentseweg werd in 1900 een zuivelfabriek gebouwd (gesloten in 1978), met een directeurswoning (1917), en een nieuwe directeurswoning op de hoek met de Boschlaan (1928). Eveneens verwant aan de agrarische sector was de bouw van een tweede korenmolen (van Van Wijngaarden) aan de Lievevelderweg in 1844 (herbouwd in 1895) en een eierhal aan de Varsseveldseweg (herbouwd in 1941). Van de molen bleef aanvankelijk - tot 1999 - alleen de romp bewaard; de wieken werden hergebruikt bij de restauratie van de molen te Vragender.

De ontwikkeling van de bedrijvigheid was mede mogelijk door de beter wordende verkeersverbindingen, die overigens ook van invloed waren op de handelsactiviteiten. Zo ontstond door de toenemende handel ook de behoefte aan een (nieuw) marktplein, dat in 1899 in het centrum van Lichtenvoorde werd aangelegd na de sloop van de oude herberg "De Reizende Man" aan het oostelijke uiteinde van de Rapenburgsestraat. Op dit nieuwe plein werd een tweewekelijkse veemarkt gehouden op dinsdagen. Overigens kende Lichtenvoorde gezien de straatnaamgeving ook een Varkensmarkt en een Ganzenmarkt. De markt voor varkens en kleinvee werd geopend door burgemeester J. van der Laar op 4 juni 1932.

In het centrumgebied waren vele panden slechts één bouwlaag met kap groot, maar werden vanaf de eerste decennia van de twintigste eeuw met een verdieping opgehoogd of in grotere afmetingen herbouwd.

Aan de zuidwestzijde was in 1906 aan de Varsseveldseweg een tramstation gebouwd met een directiekantoor en een even verderop gelegen remise. Er tegenover stond café "D'n Olden Tram", thans cafetaria "De Tram".

Lichtenvoorde en omgeving; 1878, gedeeltelijk herzien 1908

Ook de R.K. gemeenschap drukte in de loop van de negentiende en vroege twintigste eeuw met haar gebouwen een belangrijk stempel op de omgeving:

- 1889: bouw St.Jozefklooster (gesticht en bewaarscholen) aan de Rapenburgsestraat;
- 1906: Patronaatsgebouw, Patronaatsstraat; afgebrand 1983, gesloopt 1984;
- 1911-1913 nieuwe kerk (RK Bonifatius) en jongensschool;
- 1932: R.K. school voor ULO, Patronaatsstraat;
- 1933 bouw (Bonifatius)ziekenhuis aan de Dijkstraat, later verbouwd tot appartementen-complex.

De jaren 1914-1930 waren voor Lichtenvoorde een periode van relatief sterke bevolkingsgroei: maar liefst 40%. Uit deze periode dateren ook de eerste complexmatige (fabrieks)arbeiderswoningen, gebouwd in 1918-1919 aan de Lievevelderweg, in de volksmond bekend als "De Jordaan". Ten zuiden van de oude dorpskern was de in 1933 gebouwde Gereformeerde kerk op de hoek van de Nieuwe Maat en Koemstraat een van de eerste panden.

1945-heden

De sterke bevolkingsgroei gedurende de jaren voor de Tweede Wereldoorlog hield ook daarna aan: Lichtenvoorde groeide tussen 1945 en 1965 met zo'n 44% naar 14.000 inwoners. Het centrum groeide uit tot een winkelgebied met een bovenlokale functie, terwijl rondom het centrum tal van nieuwe woonwijken werden gebouwd, waaronder 't Veld aan de zuidoostzijde van Lichtenvoorde met zijn bijzondere St. Ludgerkerk (1969), recent verbouwd tot het wooncomplex Ludgerhof. Aan de Rode van Heeckerenstraat, onderdeel van de 'zuidelijke ringweg', werd in 1956 de R.K. Lagere Technische School Dr. Ariëns gebouwd, thans Scholengemeenschap Marianum.

In en rondom het oude centrum werden na sloop van onder meer veel "gebouwen met een R.K. signatuur" en oude bedrijfspanden diverse terreinen heringericht en van nieuwe bebouwing voorzien.

Aan de west- en noordzijde vormt de Europaweg (N18) een nieuwe begrenzing van de bebouwde kom, aan de westzijde geldt hetzelfde voor de Hamelandweg (N313). Het gebied tussen de Lievevelderweg, Vragenderweg en Hamelandweg werd vrijwel geheel met de grootschalige bedrijventerreinen De Kamp en de Nieuwe Kamp ingevuld, met uitzondering van de lintbebouwing langs de beide oude uitvalswegen.

Zicht op de historische kern van Lichtenvoorde over de beek

4.2 Huidige ruimtelijke karakteristiek

Vanuit cultuurhistorisch oogpunt zijn het oude centrum en de daar samenkomende oude uitvalswegen het meest interessant. Vanaf de noordzijde is over de beek en het aangrenzende open gebied nog een fraai zicht op de oude kern. Aan de oude burcht herinnert nog Het Hof en het omliggende open gebied, dat binnen de ruimtelijke structuur van de historische kern nog een prominente plaats inneemt; van de historische bebouwing resteert alleen het vroeg zeventiende-eeuwse richtershuis.

Van het aangrenzende vroegere, omgrachte stadje is door de demping van de grachten (bovengronds) binnen de huidige kern relatief weinig meer terug te vinden. Het moet gezocht worden rondom de huidige Varkensmarkt en het westelijke deel van de Rentenierstraat, waar onder andere de laatgotische N.H. Johanneskerk (1648 en later) nog aan vroeger tijden herinnert. De voormalige hoefsmederij-woonhuis op de hoek van de Varkensmarkt met de Bleekwal is een van de weinig overige bewaard gebleven historische panden in deze omgeving.

Links: Het Hof; rechts: zicht op de oude kern met Het Hof en de N.H. Johanneskerk

In de Korte Rapenburgsestraat is met enige moeite nog de vanouds dichtbebouwde oude 'voorstraat' te herkennen. De kort voor 1900 aangelegde Markt ademt deels nog een vroeg twintigste-eeuwse sfeer, mede door de omringende bebouwing totstandgekomen of ingrijpend gewijzigd in dezelfde periode.

Links: Markt; rechts de Rapenburgsestraat

Ook de op de Markt uitkomende deels dicht bebouwde Rapenburgsestraat kent nog verschillende historische panden, waaronder het café en slijterij (Rapenburgsestraat 3), het in 1900 gebouwde woonhuis op de hoek met de Broekboomstraat (Rapenburgsestraat 15) en het in 1926 gebouwde café "De Koppelpaarden" met zijn markante hoektorentje (Rapenburgsestraat 20). Het meest prominente ensemble aan de Rapenburgsestraat is echter de imposante R.K. St. Bonifatiuskerk (1912-1913) van architect Wolter te Riele, met de aangrenzende in 1923 gebouwde pastorie.

Links: Rapenburgsestraat met St. Bonifatiuskerk; rechts: de O.L. school met onderwijzerswoning aan de Dijkstraat

Andere straten in het centrum met historische bebouwing zijn de Dijkstraat en de Patronaatsstraat. Aan de Dijkstraat vormt de in 1887 gebouwde Openbare Lagere school met de naastgelegen onderwijzerswoning een fraai ensemble. Getuigen van de voor de ontwikkeling van Lichtenvoorde belangrijke (leer)industrie zijn de fabriek van Hulshof aan het begin van de Aaltenseweg (1920) en verschillende fabrikantenwoningen aan de Dijkstraat en Rentenerstraat.

Links: Fabriek Hulshof (1920), Aaltenseweg; rechts woonhuis schoenfabrikant H.B. Sterenburg (1907) Rentenierstraat

Lintbebouwing Aaltenseweg (links) en Patronaatsstraat (rechts)

Van de lintbebouwing langs de oude uitvalswegen uit de eerste decennia van de twintigste eeuw is bijvoorbeeld langs oude uitvalswegen als Broekboomstraat-Oude Aaltenseweg, Aaltenseweg en Patronaatsstraat-Varsseveldseweg een en ander bewaard gebleven. De oudste planmatige uitbreidingen met seriematige woningbouw dateren van na de Tweede Wereldoorlog en zijn vooral ten zuiden van de oude dorpskern te vinden. Daarbinnen is de sociale woningbouw van direct na de Tweede Wereldoorlog aan het gebogen Op den Akker en de Dr. Besselinkstraat wellicht het meest interessant.

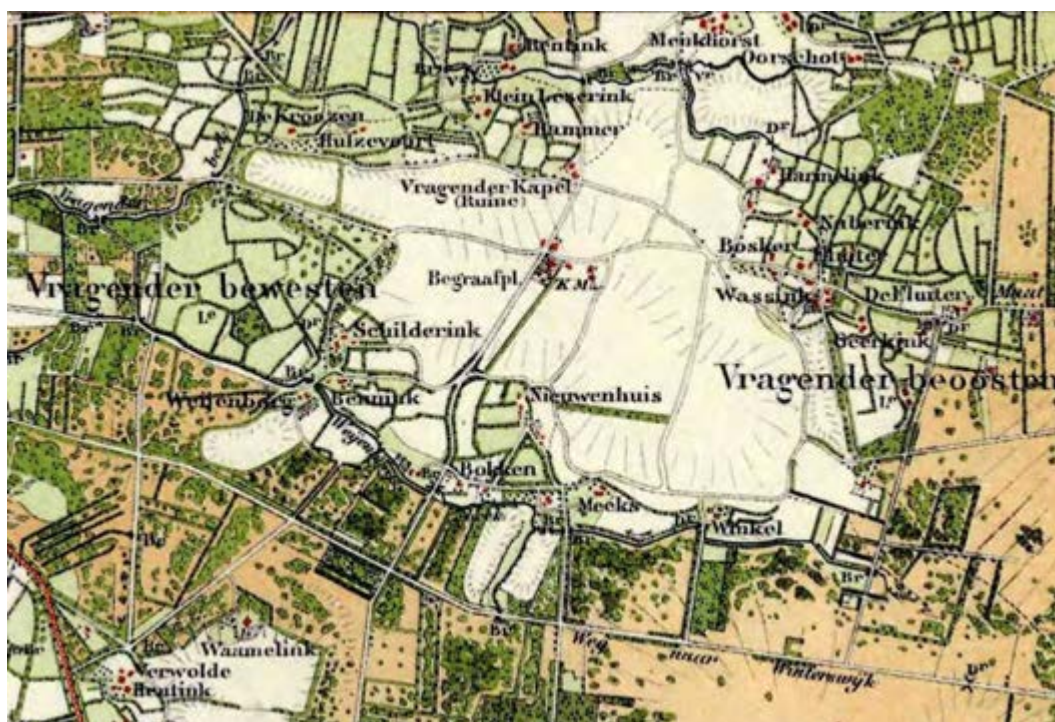
Vroeg-naoorlogse woningbouw (Op den Akker en Dr. Besselinkstraat)

Aan de van een fraaie laanbeplanting met hoog opgaande bomen voorziene Kerkhoflaan ligt de R.K. begraafplaats. Deze qua aanleg misschien niet zo heel bijzondere begraafplaats kent wel verschillende belangrijke grafmonumenten met op het oudste deel onder meer enkele waardevolle negentiende-eeuwse graven van de fabrikantenfamilie Hulshof, de burgemeestersfamilie Van Basten Batenburg en de familie Ten Bosch. Ook de Algemene

begraafplaats aan de Vragenderweg kent, met name in de zuidwesthoek, enkele belangrijke graven. Ook staat er nog een lijkenhuisje.

5 Vragender

Vragender ligt in het zuidoostelijke deel van de gemeente. Centraal in het gebied tussen de Vragenderbeek en Weijenborgsbeek, ligt de oude Vragender Es met in een krans daaromheen de boerderijen en hoog, midden op de es de nog relatief jonge dorpskern. Aan de noordzijde ligt het Vragender Veld, aan de oostzijde het Vragenderveen, aan de zuidzijde de voormalige Schaarsheide met aan de oostzijde het gebied De Meinen met enkele vanouds bewoonde plaatsen ('t Schaar), voorts aan de zuidwestzijde het gebied Tongerlo, waarvan de geschiedenis teruggaat op de voormalige gelijknamige havezate met de bijbehorende boerderijen en landerijen. Aan de westzijde grenst Vragender aan Lichtenvoorde. In het grensgebied tussen Vragender en Lichtenvoorde is van de oude landschappelijke structuren relatief veel verdwenen door de aanleg van de Lichtenvoordse bedrijventerreinen De Kamp en Nieuwe Kamp en de Hamelandweg (N313) die ten noordoosten van Lichtenvoorde aansluit op de Twenteroute (N18).

Vragender 1878, gedeeltelijk herzien 1908

5.1 Vragender Es en dorpskern

De oude boerderijen in de omgeving van Vragender zijn te vinden aan de randen van een groot complex hogere, voor akkerbouw geschikte gronden, de Vragender Es. Sommige boerderijen lagen bijeen in zogenaamde droebels, groepjes van drie, vier en soms nog meer boerderijen. Echter, mogelijk moet net als elders in Oost-Gelderland ook hier de oudste min of meer permanente bewoning op de es gezocht worden en vond de verplaatsing van de boerderijen naar de randen van de es plaats vanaf de late negende eeuw. Het grote essencomplex lag ingesloten tussen de dalen van de Vragenderbeek in het noorden en de Weijenborgsbeek in het zuiden. Met name aan de zuidzijde van de es zijn vanaf de Heelweg markante hoogteverschillen in het landschap duidelijk zichtbaar. Weijenborg is de naam van een grote, aan de beek gelegen boerderij. De overgangszones van de lagere, natte beekdalen, naar de hoger gelegen essen waren geliefde vestigingsplaatsen voor boerenbedrijven, die op deze manier zowel hun bouw- als gras- en hooilanden in de nabije omgeving hadden liggen. In het begin van de twintigste eeuw heeft men de grote bocht in de

Vragenderbeek ten noordwesten van de huidige dorpskern verwijderd, terwijl ook de loop van de Weijenborgsbeek enigszins werd gewijzigd.

Boerderijen aan de rand van de Vragender Es

De Vragender Es zelf was tot in de tweede helft van de negentiende eeuw nog onbewoond. Het gebied werd slechts doorsneden door de oude doorgaande weg tussen Aalten en Groenlo (ter plekke: Heelweg en Pastoor Scheepersstraat) en de kerkweg tussen Lichtenvoorde en Vragender (ongeveer de tegenwoordige Vragenderweg en Kapelweg). De enige uitzondering vormde de St. Jacobuskapel, vermoedelijk gesticht in de vroege vijftiende eeuw en tevens gewijd aan Onze Lieve Vrouw, gesitueerd nabij de kruising van beide bovengenoemde wegen.

Links Vragenderbeek; rechts Weijenborgsbeek

Links: ruïne St. Jacobuskapel; rechts zicht op Vragender over de es

Net als in Lievelede werd ook in Vragender in de negentiende en vroege twintigste eeuw onderscheid gemaakt tussen een westelijk en oostelijk deel. De bebouwingsconcentraties aan de westzijde van de es werden aangeduid als Vragender-bewesten, die aan de oostzijde als Vragender-beoosten. In het midden van de negentiende eeuw telde Vragender volgens Van der Aa 80 huizen en 520 inwoners; alsmede een adellijk huis, waarmee Tongerlo bedoeld moet zijn.

Het belang van het onderscheid tussen een westelijk en een oostelijk deel werd geleidelijk aan minder in de periode dat de kernvorming nabij het wegenkruispunt op de es op gang kwam. De eerste aanzetten daartoe waren de bouw van de Vragender molen in 1823? (vervangen in 1958) en de R.K. St. Antoniuskerk in 1869-1871. Toen de kerk in 1876 een zelfstandige parochie werd, bouwde men ook een pastorie. Bij de kerk werd een begraafplaats aangelegd, welke in 1941 werd uitgebreid. De kerk werd in 1952 door nieuwbouw vervangen.

Links R.K. St. Antoniuskerk (1952); rechts: molen met daarvoor de kosterswoning

De verdere historische bebouwing in de dorpskern is vooral te vinden aan de Winterswijkseweg. Daartussen bevinden zich o.a. verschillende (gemoderniseerde) horecapanden, het schoolmeestershuis (ca 1884?), de school met de Bijbel (1932, met onderwijzerswoning), diverse particuliere woningen en wat vroeg-naoorlogse sociale woningbouw in de vorm van een drietal dubbele woningen. Vanaf de jaren vijftig is het dorp op beperkte schaal uitgebreid met enkele nieuwe woonstraten.

Links: vroeg-naoorlogse sociale woningbouw; rechts: voormalige School met de Bijbel

5.2 Vragender Veld

Het Vragender Veld was tot in de negentiende eeuw een uitgestrekt, weinig in cultuur gebracht (heide)gebied ten noorden van de Vragenderbeek, ontsloten door een grillig padenstelsel. Net als in het aangrenzende deel van het Lievelder Veld werd op enkele plaatsen grind gewonnen, getuige de op de kaart van 1879 ingetekende grindgroeven. De in 1878 geopende Westfaalsche spoorweg doorsnijdt het Vragender Veld. Aan het einde van de negentiende eeuw was het Vragender Veld inmiddels ontsloten door een netwerk van rechte, deels haaks op elkaar staande wegen ("dijken"). In de loop van de twintigste eeuw werd het gebied verder ontgonnen en ingericht als landbouwgebied met kleine boerderijen uit verschillende perioden.

Links: De Kamperweg, een goed voorbeeld van een - deels beplant met berken beplante - weg in het open ontginningslandschap van het Vragender Veld; rechts een ontginningsboerderijtje aan de Oostermeenweg

5.3 Vragenderveen-Korenburgerveen

Het Vragenderveen vormde een groot aaneengesloten moerassig hoogveengebied samen met het op Winterswijks grondgebied gelegen Meddosche en Corlesche veen. Het is (deels) ook bekend als het Korenburgerveen. Het veen is ontstaan als gevolg van de stagnerende waterafvoer in de komvormige laagte aan zuidooststrand van de gemeente en is deels afgegraven ten behoeve van de turfwinning. Het was daartoe ontsloten door enkele wegen die vanuit Vragender in de richting van het veen voerden.

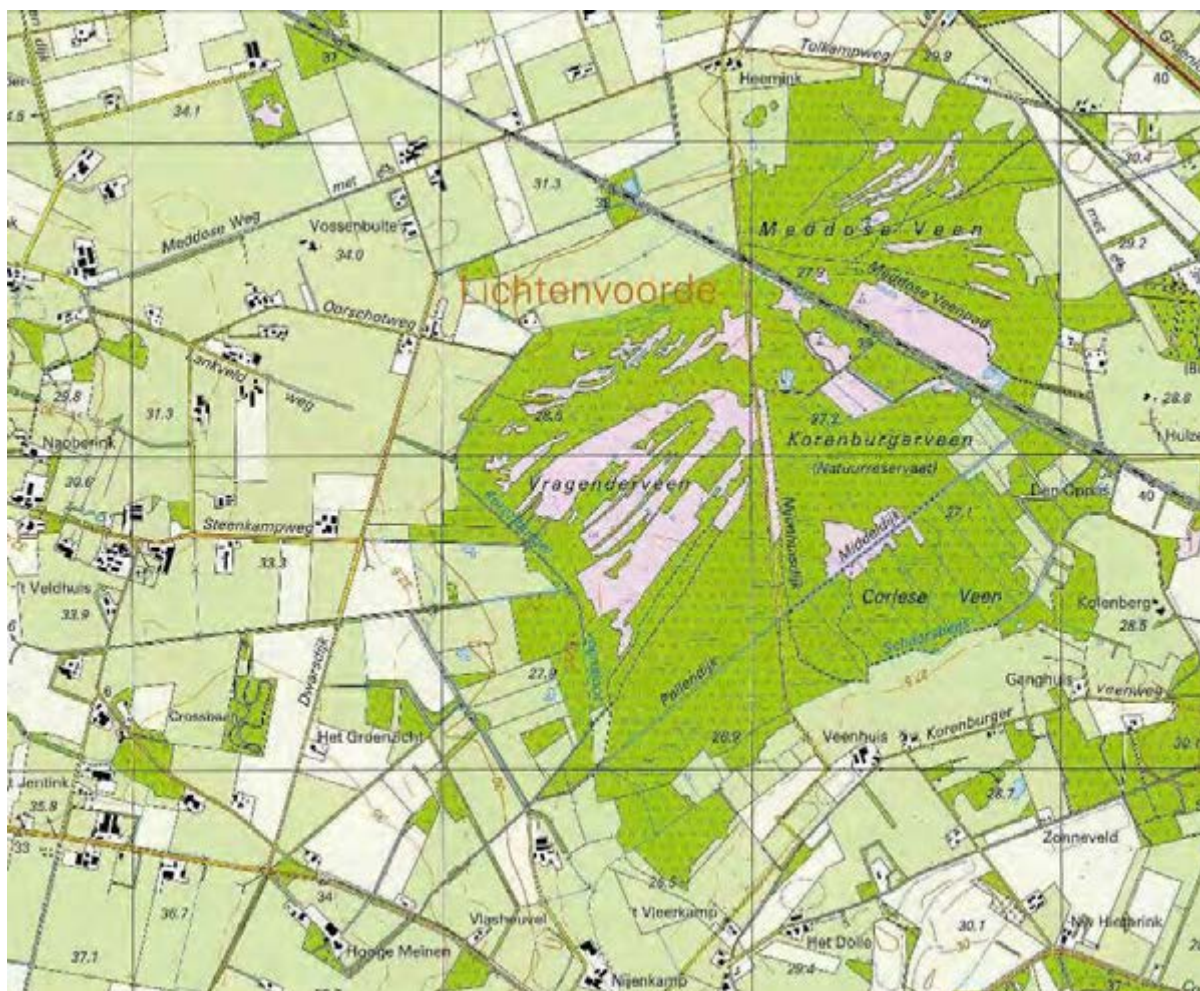

Links: de Dwarsdijk; Rechts: de Maneschijnweg, een van de onverharde wegen in de richting van het Vragenderveen

Karakteristiek zijn verder de bij het turfsteken uitgespaarde veendijken en de daartussen gelegen veenputten. De veengebieden vormen thans een groot natuurreervaat met drie eigenaren, namelijk Natuurmonumenten, Stichting Marke Vragenderveen en de gemeente Winterswijk. In het reservaat krijgt het veen de kans zich te herstellen. In het zuidelijke deel van het veen ligt de Pollendijk, opgeworpen voor 1886, later op Winterswijks grondgebied

doorgetrokken tot aan de spoordijk. Het Winterswijkse deel heet Middeldijk. Langs de zuidrand van het veen ligt het dal van de Schaarsbeek.

Het heide- en bosgebied tussen Vragender-beoosten en het hoogveen werd rond 1900 of nog wat later ontgonnen. Met de ontsluiting was al eerder, in de negentiende eeuw, een begin gemaakt, waarbij o.a. de lange rechte Dwarsdijk werd aangelegd.

Vragenderveen, Korenburgerveen, Meddosa Veen en directe omgeving

5.4 De Meinen, 't Schaar, Schaarsheide

Even zuidoostwaarts van de Vragender Es lag aan de rand van de heide de buurt 't Schaar (Schaarweg) in het uiterste zuidoosten van de gemeente. Dit gebied behoorde in de middeleeuwen tot het klooster "Beata Maria in Nazareth" gelegen op het grondgebied van de gemeente Aalten, waar de toponiemen 't Klooster en Kloosterdijk nog aan het voormalige klooster herinneren. De oude bouwplaatsen liggen aan de oostelijke flank van een rug - ofwel een hoger gelegen deel van het plateau - die zich in zuidelijke richting op het grondgebied van de gemeente Aalten voorzet en waarvan de hoogste delen tot bijna 40 meter reiken. De boerderij de Hooge Meinen ligt op het noordelijke uiteinde van deze rug.

De Schaarsheide was tot in de negentiende eeuw een uitgestrekt heidegebied tussen Vragender en Bredevoort, met een grillig padenstelsel. Omstreeks het midden van de negentiende eeuw werd een begin gemaakt met de ontsluiting en ontginning, waarbij het noordelijke, deels tot de gemeente Lichtenvoorde behorende gedeelte het eerst aan bod kwam. Op de topografische kaart van ca 1845 zijn de eerste nieuwe ontsluitingswegen ingetekend. Het zou echter nog tot in het begin van de twintigste eeuw duren voordat de

vroegere woeste gronden in landbouwgrond werden omgezet. Aan de Winterswijkseweg tussen Lichtenvoorde en Winterswijk, werden enkele nieuwe boerderijen gebouwd.

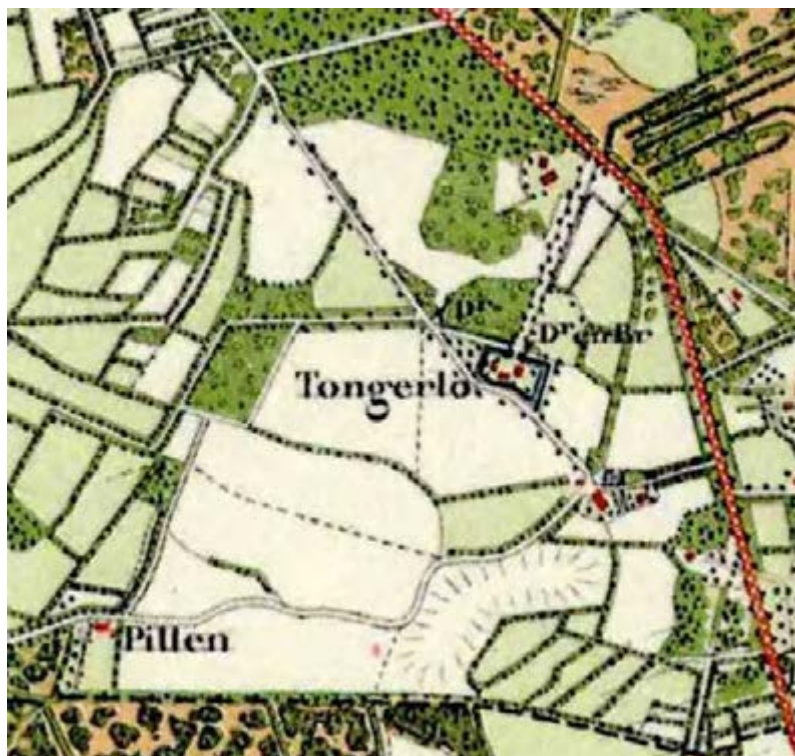
De Hooge Meinen

5.5 Tongerlo, Den Bult e.o.

Op het grondgebied van de vroegere kadastrale sectie Vragender (bewesten) ligt ook het gebied dat vroeger bekend was als Tongelre of Tongerlo. Het huis en goed Tongerlo wordt voor het eerst genoemd in het jaar 1399. Het is dan tienden verschuldigd aan de Heren van Steinfurt. Van 1421 tot 1485 was Tongerlo als leengoed van Steinfurt in bezit van het geslacht Diepenbrock. In de tweede helft van de zestiende eeuw kwam het goed door aankoop in bezit van de adellijke familie De Rode, die naar men aanneemt de boerenwoning vervangen heeft door een aanzienlijker huis. Door schulden was Herman Johan de Rode in juli 1677 genoodzaakt Tongerlo te verkopen aan een van zijn schuldeisers, Gerrit Heckinck. Na diens dood verkocht zijn weduwe het goed Tongerlo in 1694 aan de Zutphense burgemeester en schepen Arnholt Wentholt. In 1758 werd het goed als volgt beschreven: *'het huis Tongerlo met desselfs hoven, visseryen, plantagien, vloglanden, bossen en weydens, voorts de goederen, daaronder gehorende, namentlyk het erve Groot en Klein Pillen, het erve Nyeboer, de katersteden Klaverbos en Hoitink.'*

Tongerlo bleef in het bezit van de familie Wentholt totdat de weduwe van de vermoedelijk kinderloos overleden Arnhold Bernhard Wentholt in 1766 hertrouwde met dr. Isaäk van de Meer de Walcheren, die richter en landschrijver van de heerlijkheid Lichtenvoorde was. Jan van de Meer de Walcheren verkocht in 1831 het goed Tongerlo aan Johan Hendrik Antony van Basten Batenburg, dokter en burgemeester van Lichtenvoorde. Op de kadastrale minuut van 1832 is het huis met zijn bijgebouwen zichtbaar, liggende op een omgracht terrein, omgeven door enkele al dan niet tot het goed behorende boerderijen, percelen bouwland, weiland, hakhout en restanten heide. Het huis was bereikbaar via een lange oprijlaan vanaf de weg van Lichtenvoorde naar Bredevoort, terwijl ook aan de westzijde een tweetal lanen was te vinden. De familie Van Basten Batenburg verhuurde het huis tot ongeveer 1870.

In 1895 blijkt huize Tongerlo inmiddels te zijn afgebroken. In 1907 werd het goed bij openbare verkoop verkocht aan verschillende personen, waarna op de plaats van de oude havezate een nieuwe boerderij werd gebouwd. Als gevolg van verdere veranderingen in de loop der jaren is tegenwoordig - bovengronds - weinig van de oude allure meer herkenbaar, afgezien van restanten van het westelijke lanenstelsel en het voormalige koetshuis.

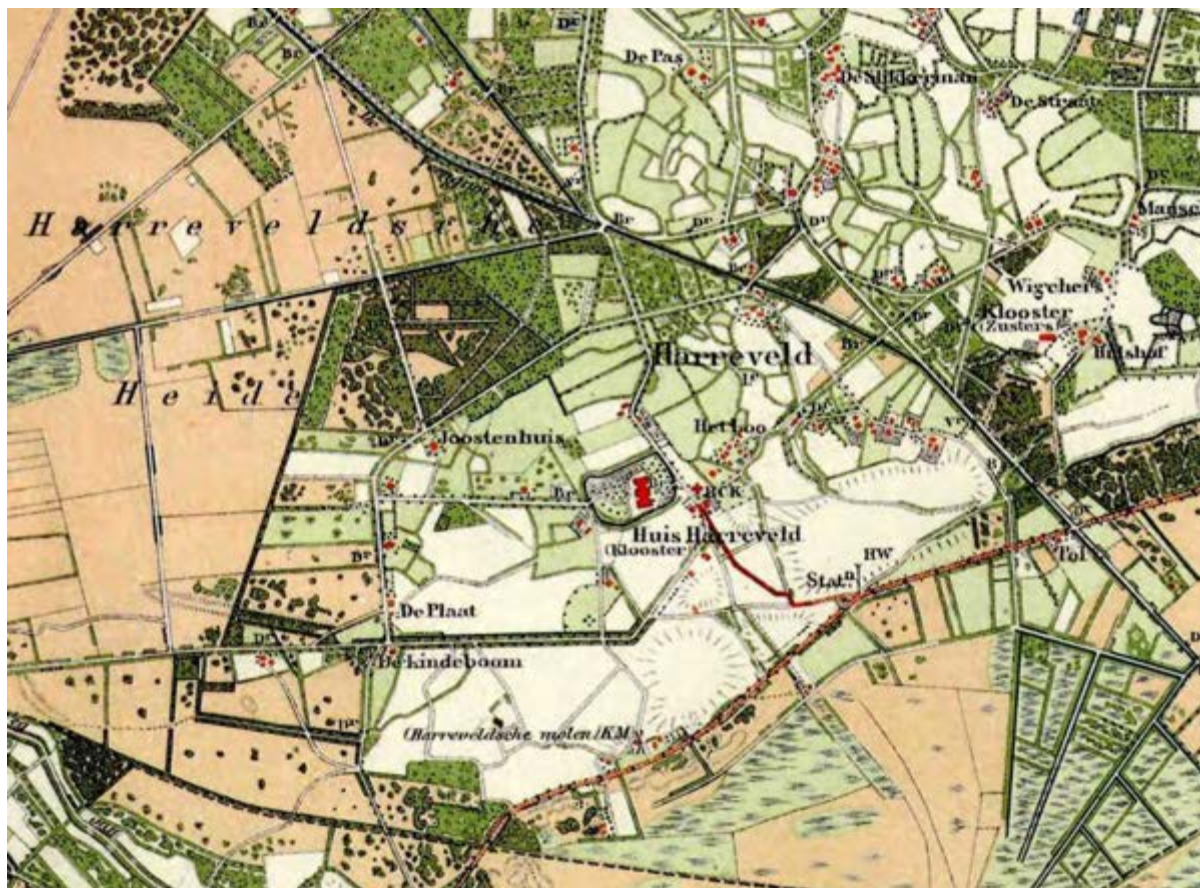

Tongerlo; 1878 (gedeeltelijk herzien 1908)

Direct oostwaarts van Tongerlo liep de oude weg van Lichtenvoorde naar Bredevoort, thans grotendeels onderdeel van de Hamelandroute. Ter hoogte van Tongerlo lag ten oosten van deze weg de buurt genaamd "Den Bult" met onder meer de erven Wamelink, Verwolde, en Hentink.

6 Harreveld

Harreveld en omgeving betreft het gehele zuidwestelijke deel van de gemeente, begrensd door de (voormalige) gemeenten Aalten in het zuidoosten, Varsseveld in het zuiden en Zelhem in het westen en de kadastrale secties het Zieuwent in het noorden en Lichtenvoorde in het oosten. Oude cultuurgronden zijn in dit deelgebied te vinden op de hoger gelegen (zand)rug langs de weg van Varsseveld naar Lichtenvoorde (Harreveldse Es en omgeving) en tussen Harreveld en Zieuwent. Westwaarts daarvan lag de Harreveldse heide, een uitgestrekt gebied met woeste gronden die tot diep in de negentiende eeuw onontgonnen zijn gebleven. Ook ten zuidwesten van de weg van Varsseveld naar Lichtenvoorde lag een groot heidegebied aansluitend op het zogenaamde Zwarte Veen in de gemeente Aalten.

Harreveld 1878 (gedeeltelijk herzien 1908)

6.1 Het huis Harreveld; dorpskern

Oudste geschiedenis

De ontwikkelingsgeschiedenis van Harreveld is nauw verbonden met die van de middeleeuwse havezate de "Hoff thoe Detharding". Deze hof werd gesticht op een natuurlijke verhoging in het landschap en was tot 1428 leengoed van de heren van Steinfurt. Aanvankelijk lag de hof nabij de boerderij "het Manschot" maar werd, nadat het in 1428 een leenbezit van de heren van Wisch werd, verplaatst naar de locatie binnen de omgrachting op het terrein van de huidige justitiële behandelingsrichting 't Anker. De naam van de hof, vanaf 1486 bezit van de heren van Bergh, veranderde in huys of havezate "Harreveld". Een oudere variant van dit Harreveld is wellicht "Hervelo" waarvan in 1280 in het oudst bewaarde leenboek van de heren van Steinfurt sprake is.

De havezate vormde samen met de daarbij gelegen boerderijen de zogenaamde "kring Harreveld", gelegen in een hoek tussen het Herveltse veen, Zieuwent, Halle en Varsseveld.

In 1570 maakten acht erven deel uit van het huis Harreveld. Daarvan waren er zes gelegen op de “voorplaats” van het huis en twee “achter het bos”. Hoewel het huis omstreeks het midden van de zeventiende eeuw wordt omschreven als ‘vervallen, wuest ende onbewoont’ woonden er in de zeventiende eeuw vermoedelijk behalve bedienden ook enkele priesters, jezuiten, die van daaruit de omgeving bedienden. In zekere zin kan gesteld worden dat de parochies van Harreveld en Zieuwent hun oorsprong hebben op het huis Harreveld. In 1799 werd het huis Harreveld met zijn tuinen, grachten, lanen, plantages, bossen, houtgewassen, weide en veengronden alsmede tien erven, twee hutten, het Pasbosch en de herberg De Lindeboom verkocht aan de arts Johann Joseph Silvester von Raesfeld uit Bocholt, die het oude pand liet slopen en binnen de grachten een nieuw, groot landhuis liet bouwen. Von Raesfeld was in 1819 ook de opdrachtgever van de bouw van de ook nu nog bestaande Harreveldse molen op een belt en het bijbehorende molenaarshuis op de zogenaamde Westerkamp aan de rand van de Harreveldse Es.

Op de kadastrale kaart van 1832 is het belang van het huis Harreveld duidelijk zichtbaar: het op een omgracht terrein gelegen huis vormde de kern van een gebied met verspreid, deels in kleine groepjes bijeen gelegen boerderijen, akkers, weiden, bossen en percelen hakhout. Van een duidelijke dorpskern zoals heden ten dage was nog lang geen sprake. In Van der Aa wordt Harreveld dan ook niet genoemd in de opsomming van de onder de gemeente Lichtenvoorde behorende dorpen en buurschappen, maar alleen als havezate met de bijbehorende 226 hectaren landerijen, windkorenmolen en dertien “boereplaatsen”. Verharde wegen kende Harreveld in het midden van de negentiende eeuw nog niet; wel lag het nabij de grindweg tussen Varsseveld en Lichtenvoorde. Deze vormde min of meer ook de grens tussen het bouwland aan de noordwestzijde en het heide- en veengebied ten zuidoosten daarvan.

Kernvorming

Zoals in veel andere plaatsen was ook in Harreveld de bouw van een kerk het begin van een zekere kernvorming. De familie Van Raesfeld stelde anderhalve hectare grond in Harreveld beschikbaar voor de bouw van een R.K. kerk die in 1868 kon worden ingezegend en een daarnaast gelegen begraafplaats. Op dezelfde grond verrezen ook een pastorie en later een school met twee onderwijzerswoningen. De aan St. Agatha gewijde kerk was aanvankelijk een bijkerk van Zieuwent totdat Harreveld in 1894 een eigen parochie werd. In 1889 was een nieuwe kerk gebouwd nadat het oude gebouw als gevolg van blikseminslag was afgebrand. De kerk vormt met de naastgelegen pastorie een markant ensemble. Rechts van de kerk ligt een klein plein op de hoek met de Looweg; tot 1971 lag daar de begraafplaats.

R.K. St. Agathakerk en pastorie

Op de andere hoek met de Looweg werd in 1924-1925 een woonhuis-café-winkel en schuur gebouwd (thans Hotel Restaurant “De Boer”), dat jarenlang een belangrijk ontmoetingspunt was voor de Harreveldse gemeenschap.

In 1889 werd een Openbare Lagere School gebouwd, nadat de kinderen eerder in Zieuwent het onderwijs hadden gevolgd. Eerder had ook Harreveld een eenvoudig schooltje gehad waar alleen in de wintermaanden les werd gegeven. Het schoolgebouw van 1889 werd als maalderij in gebruik genomen toen in 1922 aan de Kerkstraat een geheel nieuwe school werd gebouwd, de latere R.K. Canisiusschool. De onderwijzerswoning werd daarbij molenaarswoning.

R.K. Canisiusschool en onderwijzerswoning

Intussen was in 1875 het huis Harreveld in handen gekomen van de paters van de orde der franciscanen die het aanvankelijk inrichtten als klooster. In 1882 werd ook het gymnasium van de franciscanen naar Harreveld overgebracht, waartoe het complex werd verbouwd en uitgebreid, onder andere met een kapel. In 1911 werd het een opvoedingsgesticht van de St. Vincentiusvereniging voor R.K. jongens, waartoe het sindsdien herhaaldelijk werd verbouwd en uitgebreid. De oude internaatsgebouwen binnen de omgrachting werden in 1992 gesloopt en vervolgens door nieuwbouw vervangen mede ten behoeve van de nieuwe status als justitiële jeugdinstelling. Het in 1994 geopende geheel kreeg de naam 't Anker, naar de ankervormige opzet van het gebouwencomplex. Van de vooroorlogse bebouwing op het terrein bleef alleen de in 1922 gebouwde voormalige internaatsboerderij met afzonderlijk stalgebouw bewaard, beide in 1958 verbouwd tot paviljoen.

Hoewel binnen de dorpsplattegrond dit terrein van het voormalige huis Harreveld nog herkenbaar is aan de restanten van de omgrachting en de opgaande beplanting, is het historische karakter van deze voor de ontwikkelingsgeschiedenis van Harreveld zo belangrijke plek toch grotendeels verloren gegaan.

Links: de voormalige internaatsboerderij; rechts: restant van de omgrachting van het Huis Harreveld met op de achtergrond de Canisiusschool

De verdere ruimtelijke ontwikkeling van Harreveld bleef tot ver in de twintigste eeuw zeer bescheiden, wellicht mede door de toch wat geïsoleerde ligging. Zo werd de weg van Harreveld naar Zieuwent (Kerkstraat-Harreveldseweg) pas in 1935 verhard. Na de Tweede Wereldoorlog werd de dorpskom geleidelijk aan verder uitgebreid. Aanvankelijk geschiedde

dit vooral langs de Kerkstraat, waardoor het belang van deze doorgaande route binnen de ruimtelijke structuur van het dorp nog verder werd benadrukt. Later werd ook gebouwd op aangrenzende terreinen, waartoe ook enkele geheel nieuwe straten werden aangelegd. Ankerpunten daarbij waren de reeds bestaande Lindeboomweg, vroeger onderdeel van het lanenstelsel van het huis Harreveld, en de Looweg. De nieuwe bebouwing omvatte voornamelijk particuliere woningen, maar ook op beperkte schaal wat sociale woningbouw. Daaronder bevinden zich ook een drietal dubbele vroeg na-oorlogse woningen op een terrein op de hoek van de Toebeshof en de Ursulastraat.

Links: Kerkstraat; rechts: vroeg-naoorlogse sociale woningbouw aan de Toebeshof

Sterk beeldbepalend voor de Kerkstraat is voorts het tegenover het voormalige kasteelterrein gelegen ensemble van de R.K. kerk met pastorie (Kerkstraat 40 en 40a) en school met onderwijzerswoning (Kerkstraat 44 en 46). De tweede onderwijzerswoning, naast de oude, is van 1953. Rechts van de kerk ligt op de hoek met de Looweg een klein plein, ter plekke van de vroegere begraafplaats. De in 1950, 1962 en 1973 telkens met een lokaal uitgebreide school is in 1997 geheel gerenoveerd.

Links de Harreveldse molen "Hermien" met molenaarswoning, rechts de Ursulastraat: de langs de es gelegen rand van de bebouwde kom.

6.2 De omgeving

Van de Harreveldse Es zijn aan weerszijden van het dorp grote delen herkenbaar gebleven. Komende vanuit Varsseveld over de Twenteroute vormt de op een verhoging (belt) gesitueerde molen Hermien met het bijbehorende molenaarshuis een zeer markant element, mede door het erachter gelegen open bouwland met op de achtergrond de Harrevelder dorpskern. Aan de noordoostzijde vormt de Ursulastraat een aardige begrenzing van het dorp met een mooie overgang naar de es.

Veengoot, brug en stuw bij de Rector Hulshofstraat

De Harreveldse Heide werd in de loop van de negentiende eeuw geleidelijk aan ontsloten en ontgonnen, waarbij het oude padenstelsel plaats maakte voor een geheel nieuw rationeel wegenpatroon, waarin nog maar in zeer beperkte mate iets van het oude beloop van de paden is terug te vinden. De huidige Heideweg vormt samen met de daarop uitkomende Schurinkweg de hoofdontsluiting van het gebied, dat thans deels bekend is als de Mellinkmaat. Het onderscheidt zich van het oude cultuurlandschap door het rationelere, meer grootschalige verkavelingspatroon en het opener karakter van het landschap. In het gebied staan verspreid langs de Heideweg en Schurinkweg enkele boerderijen, zowel van voor als na de Tweede Wereldoorlog. Ten noorden van Harreveld stroomt de Veengoot door dit gebied. Bij de brug in de Rector Hulshofstraat ligt een stuw.

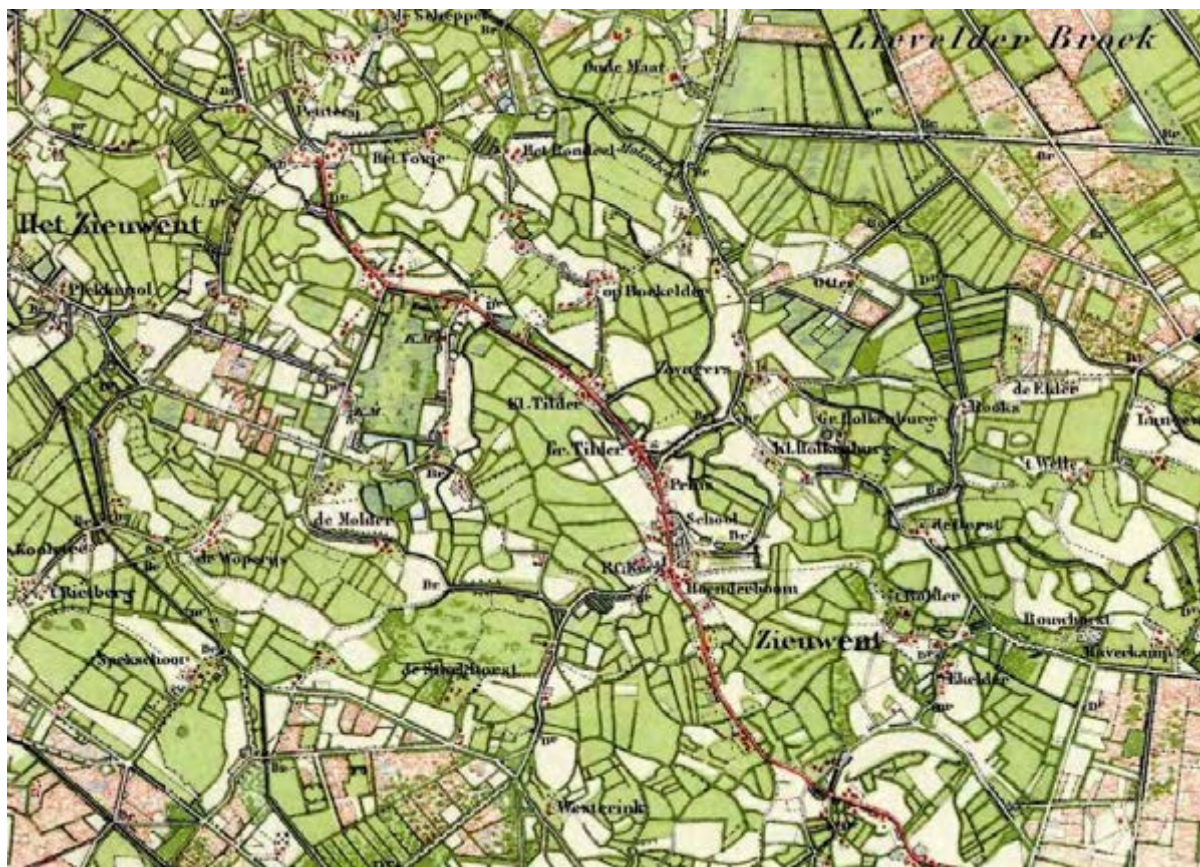

Links Heideweg; rechts ontginningsboerderij aan de Schurinkweg

7 Zieuwent

Zieuwent is gelegen ten noordwesten van Lichtenvoorde. De huidige dorpskern ontstond geleidelijk aan na de bouw van een kerk in 1795; voor die tijd bestond Zieuwent alleen uit verspreid gelegen agrarische bebouwing. De oude kadastrale sectie “het Zieuwent” grensde behalve aan Lichtenvoorde aan Har(re)veld (zuid) en Lievalde (noord) en aan de voormalige gemeente Ruurlo (west). De grens tussen Zieuwent en Lievalde werd grotendeels gevormd door een beek, (1832: De Ruurlosche Beek-Molenbeek). Overigens waren de Zieuwentse grenzen niet duidelijk vastgelegd: in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw waren er geregeld geschillen met Borculo, Ruurlo, Harreveld en Lievalde.

Bij de gemeentelijke herindeling werden de Ruurlose en Beltrumse delen van Zieuwent bij de gemeente Oost Gelre gevoegd. Het Ruurlose deel omvatte het gehele gebied ten noordwesten van de huidige dorpskern (Waalderweg, Batsdijk, Wilgendijk, Koolsweg) met zowel oude kamponggingingen als het aangrenzende broekgebied; het Beltrumse deel een gebied ten noorden van de dorpskern aan weerszijden van de Zieuwentseweg met ondermeer de boerderijen Nijland, Hospels en het nieuwe Katershorst.

Zieuwent 1879, gedeeltelijk herzien 1885

7.1 Het kamponggingenlandschap

De naam Zieuwent is afgeleid van *Syenwede*, dat laag gelegen weide of bos betekent. Als Syenwede wordt Zieuwent voor het eerst in 1059 genoemd, in welk jaar Godeschalk, heer van Zutphen en graaf van Twente, een kwestie had met de bisschop van Utrecht over teinden in Lochem en Zieuwent. De afwatering in dit gebied met zijn relatief geringe verval (20 à 30 cm per km) was vanouds gebrekkig. Er groeide vooral elzenbroekbos en op de hoger gelegen gedeelten ook wel beuken en eiken. Deze hoger gelegen delen werden, vermoedelijk vanaf het einde van de dertiende eeuw, als eerste ontgonnen. In tegenstelling

tot Lievelede, Harreveld en Vragender was hier geen sprake van een aaneengesloten essen-complex, maar van afzonderlijke van elkaar gescheiden ontginningen, zogenaamde kampongtingningen. In 1460 was reeds sprake van 46 boerderijen, die veelal in kleine groepjes - zogenaamde droebels - bijeen stonden verspreid over het gebied. De grootte van de kamp was bepalend voor de grootte van de droebel. De kampongtingningen waren omgeven door houtwallen, waarvan het lagere hakhout onder meer als brandhout werd gebruikt en de opgaande bomen (zogenaamde overstaanders, meest eiken) als timmerhout en gebintheout. Tot de oudste al voor 1500 vermelde boerderijen behoren in ieder geval Kevelder, Rouwhorst, de Veluwe of Velper, Sprenkelder, Hoenderboom, Haverkamp en Goldewick. De geleidelijk aan verdergaande ontginning van deze hoogst gelegen delen leidde uiteindelijk tot het ontstaan van een aaneengesloten hoevenlandschap, herkenbaar aan de verspreid gelegen oudere boerderijen, kronkelige wegen en kavels van sterk wisselende vormen en afmetingen.

Zieuwent bleef tot in de twintigste eeuw een overwegend agrarische nederzetting. In het midden van de negentiende eeuw (Van der Aa) wordt de verbouw van vlas als bijzonderheid genoemd, waaruit zeer fijn garen kon worden gesponnen.

Als gevolg van de ruilverkaveling Zieuwent-Harreveld eind jaren zestig-begin jaren zeventig van de twintigste eeuw veranderde het landschap rondom Zieuwent ingrijpend. Het fijnmazige en kleinschalige karakter met zijn vele kleine onverharde wegen en (kerken)paden maakte plaats voor een rationeel ingericht landschap met een meer grootschalig netwerk van overwegend verharde wegen. Vanaf 1993 werd - om te voorzien in de behoefte van wandelaars en fietsers - rondom Zieuwent een nieuw padenstelsel aangelegd, waarbij zowel oude paden in ere werden hersteld als geheel nieuwe paden werden aangelegd. De nieuwe paden werden zoveel mogelijk langs kavelgrenzen en bestaande beplantingen aangelegd.

Links: het Schoolpad; rechts: zicht op de boerderij aan de Zegendijk 5

7.2 De dorpskom

Door het kampongtingningenlandschap met zijn verspreid gelegen bebouwing had Zieuwent tot de negentiende eeuw geen echte dorpskern. Pas met de bouw van een kerk (1795) en school (1808) was sprake van een eerste aanzet tot een bescheiden dorpskom. Nog in het midden van de negentiende eeuw (Van der Aa) telde Zieuwent weliswaar ongeveer tweehonderd huizen en boerderijen, maar daarvan waren er slechts dertien in de kom ("het Hoenderboom") gelegen.

Voor de kerkgang was men in de begintijd aangewezen op de kerk in Groenlo. Vanaf 1444 kon men echter ook in Vragender terecht toen daar de kapel werd gesticht en vanaf 1496 in de hofkapel te Lichtenvoorde. In 1675 was er een schuilkerk op de Katershorst, ten noorden van Zieuwent, die tot omstreeks 1750 in gebruik was. De Katershorst was gelegen binnen het Ruurlose deel van Zieuwent, aan de rand van het broek. Het moet een plaats (boerderij) van enig aanzien zijn geweest getuige het omgrachte terrein dat bij de voormalige boerderij was gelegen en op kadastrale kaarten van 1832 en 1882 nog duidelijk zichtbaar is. Op het terrein zou een stenen koepel hebben gestaan, waar - min of meer in het geheim - de H. mis werd gelezen. In 1832 was de Katershorst - net als de Kleine Katershorst - eigendom van

Jan Hendrik Batenburg, vrederechter in Groenlo. Van deze bijzondere plek is thans weinig meer te zien. Bij opgravingen in 1984 kon de ligging van de vroegere grachten worden getraceerd en werden restanten van dakpannen en hout gevonden alsmede een vierkante houten paal.

De Katershorst; kadastrale minuut 1832

In 1795 kreeg Zieuwent een eigen (statie)kerk, welke in 1837 aanmerkelijk werd vergroot. In 1811 werd ook een kerkhof aangelegd. Voor de daartoe noodzakelijke ophoging van het terrein werd tegenover de kerk zand uitgegraven, waarbij de nog bestaande gracht of vijver ontstond. Op het in de vijver gelegen eiland is later de muziektent gebouwd.

Links de R.K. kerk; rechts de muziektent

In 1842 werd een nieuw, zogenaamd waterstaatskerkje gebouwd, dat echter al in 1898-1899 werd vervangen door een geheel nieuwe kerk, naar ontwerp van de Arnhemse architect J.W. Boerbooms in neogotische stijl. De daarbij vrijkomende grond werd gebruikt om een deel van de vijverpartij te dempen, teneinde het kerkhof te kunnen vergroten.

Dorpsstraat, ter hoogte van de Zegendijk

Na 1900 zette de bescheiden kernvorming zich langzaam voort. De nieuwe bebouwing concentreerde zich vooral langs de weg van Lichtenvoorde over Zieuwent naar Ruurlo. Het oostelijke deel daarvan (Zieuwentseweg) tussen Lichtenvoorde en Zieuwent werd in 1914 van een klinkerbestrating voorzien, waarna in 1919 ook het westelijke deel (Ruurloseweg) werd verhard. Het deel van deze weg heet binnen de bebouwde kom Dorpsstraat. Ook langs de Harreveldseweg en de Zegendijk verrees enige lintbebouwing. Binnen de kom herinneren enkele boerderijen en het pand van de Welkoop nog aan de agrarische oorsprong van het dorp. In 1922 werd de schuin tegenover de kerk staande woning met café van Toebees verbouwd tot klooster; dit R.K. zustershuis werd eind 1980 echter weer afgebroken. De 19de-eeuwse school werd na de Tweede Wereldoorlog verbouwd tot R.K. Parochiehuis.

Links (voormalige) boerderij Zegendijk 2, hoek Dorpsstraat; rechts het pand van de Welkoop

Links: 't Hoenderboom op de hoek van de Harreveldseweg; rechts de St. Jozefschool

De eerste meer planmatige uitbreidingen kwamen pas na de Tweede Wereldoorlog tot stand. De drie dubbele arbeiderswoningen aan de Harreveldseweg waren de eerste seriematig gebouwde woningen in Zieuwent. Behalve deze vroeg naoorlogse woningbouw kent Zieuwent ook andere interessante bebouwing uit de Wederopbouwperiode, waaronder het R.K. Parochiehuis.

Links: R.K. parochiehuis; rechts: vroeg na-oorlogse sociale woningbouw aan de Harreveldseweg

7.3 Ruurlosche Broek; heide

Het Ruurlosche Broek, ook 's-Heerenbroek of Zieuwent geheten, was een domeingood dat werd beheerd door de Gelderse Rekenkamer. Het bestond uit moerassige woeste grond, gelegen tussen Ruurlo, Groenlo, Lichtenvoorde en Zelhem. Over de rechten hierop van de inwoners van omliggende plaatsen bestond veel verschil van mening. In het begin van de negentiende eeuw werd een onderzoek ingesteld naar de mogelijkheid om de broekgronden onder de rechthebbenden te verdelen. Het definitieve plan daartoe werd in 1834 goedgekeurd bij Koninklijk Besluit. De zorg voor de wegen, waterleidingen, bruggen en andere openbare werken werd opgedragen aan de in 1836 ingestelde Commissie voor het Ruurlosche Broek, waarvan de werkzaamheden tot een minimum werden gereduceerd toen het gebied omstreeks 1900 onder het beheer van het Waterschap van de Berkel kwam.

Bij de verdeling in 1834 kwam het zuidoostelijke gedeelte van het Ruurlosche Broek aan boeren uit Zieuwent en Lichtenvoorde. Het gebied werd daartoe geheel heringericht met een rationaal patroon van haaks op elkaar staande nieuwe ontsluitingswegen en ontwateringssloten. Door het zuidwestelijke deel (Achter-Zieuwent) voerde de Oude Ruurloseweg, waaraan in de loop van de twintigste eeuw een geheel nieuwe nederzetting werd gesticht: het latere Mariënveld. (Zie volgende hoofdstuk).

In de late negentiende en vroege twintigste eeuw werd ook het heidegebied tussen Lichtenvoorde en Zieuwent ontgonnen, mede mogelijk gemaakt door de introductie van de kunstmest in het midden van de negentiende eeuw. Ook hier kwam een rationele verkaveling, rechte wegen, grote blokvormige kavels. Berken, lijsterbes en brem zijn voorbeelden van hier karakteristieke vormen van beplanting.

8 Mariënvelde

Mariënvelde is de jongste nederzetting van de huidige gemeente Groenlo-Lichtenvoorde. Aanvankelijk was het bekend als Achter-Zieuwent; rond 1946 ontstond - naar een idee van pastoor Deperink - de naam Mariënvelde. Voor de gemeentelijke herindeling behoorde het grotendeels tot de gemeente Ruurlo. Aan de verdeling van Mariënvelde over vijf dorpen en drie gemeenten kwam met de gemeentelijke herindeling een einde.

Mariënvelde, situatie voor de stichting van de nederzetting (verkend in 1879 en 1886). Iets rechts van het midden de huidige T-splitsing Pastoor Deperinkweg-De Witte Rieteweg en Waalderweg.

8.1 Ontwikkelingsgeschiedenis

Aanvankelijk was sprake van de buur(t)schap Achter-Zieuwent met wat verspreid gelegen bebouwing; de omgeving heette in de volksmond ook wel "de Ballasbulte". Met de bouw van een R.K. kerk (1931-1932) en school (1929-1930) werden de eerste aanzetten gegeven tot de ontwikkeling van het huidige dorp, waarvan de verdere bebouwing vooral langs de Waalderweg en de Pastoor Deperinkweg-De Witte Rieteweg werd gerealiseerd. De Pastoor Deperinkweg en De Witte Rieteweg maken deel uit van de oude weg tussen Harreveld en de herberg De Tolhut in het vroegere grensgebied van de voormalige gemeenten Ruurlo en Zelhem. Deze weg, onderdeel van de route van Doetinchem naar Eibergen werd in de winter van 1924-1925 verhard.

Al in 1921 kwam een commissie bijeen om te komen tot de bouw van een kerk. Deze werd uiteindelijk in 1932 gebouwd op de hoek van de Waalderweg en de Pastoor Deperinkweg, tegelijkertijd met de pastorie welke door middel van een tussenlid met de kerk is verbonden. Bij de kerk ligt ook een begraafplaats met daarop een baarhuisje. Het gehele complex is ontworpen door ir. G.A.P. de Kort. De R.K. school aan de Waalderweg werd blijkens de gedenksteen in de voorgevel op 2 mei 1930 in gebruik genomen. Rechts van de school staat de voormalige onderwijzerswoning.

Links: R.K. school en onderwijzerswoning aan de Waalderweg; rechts: de R.K. kerk

In de loop der jaren was sprake van een geleidelijke verdichting van de beide bebouwingslinten. Er werden vooral woningen gebouwd, soms in combinatie met een klein bedrijf (werkplaats), maar ook enkele gebouwen met een andere functie, waaronder de horeca- en winkelpanden (kruideniers) op de hoek van de Waalderweg en De Witte Rieteweg (Heutinck) en aan de Waalderweg (Wiegers).

Links: hoek Waalderweg-Witte Rieteweg; Rechts: Waalderweg

Nadat de ruimtelijke ontwikkeling van Mariënveld begin jaren negentig vrijwel geheel tot stilstand was gekomen werd in 1994 Mariënvelds Belang opgericht, die o.a. door middel van woningbouw de leefbaarheid van het dorp tracht te verbeteren en te behouden. Dit leidde uiteindelijk tot de bouw van het wijkje "De Boog" met tien nieuwe woningen en de Woonzorghof met elf seniorenwoningen en een gemeenschappelijke verblijfsruimte.

8.2 Huidige ruimtelijke karakteristiek

Mariënveld is een kleine, jonge nederzetting met een eenvoudige T-vormige plattegrond, waaraan later nog enkele ondergeschikte korte straten zijn toegevoegd. De bebouwing is hoofdzakelijk gesitueerd aan de Pastoor Deperinkweg-De Witte Rieteweg en de haaks daarop staande Waalderweg en is in het algemeen ingetogen van karakter en sober vormgegeven. De bebouwing dateert vrijwel zonder uitzondering uit de twintigste eeuw en dan meest nog van na 1950. Het bebouwingsbeeld wordt in belangrijke mate gedomineerd door de markante, centraal in het dorp op de hoek van de Waalderweg en pastoor Deperinkweg gelegen R.K. Onze Lieve Vrouw van Lourdeskerk met de aangrenzende pastorie. Binnen de dorpsbebouwing vormt verder de op hoofdlijnen gaaf bewaard gebleven R.K. school met de naastgelegen onderwijzerswoning een opvallend element. In relatie tot de relatief geringe omvang kent het dorp en opmerkelijk groot aantal bedrijven.

Deel C Thema's

1 Infrastructuur

- Het wegenstelsel
- Spoorwegen
- Tramwegen
- Nutsvoorzieningen

2 Waterhuishouding

- Globale schets oorspronkelijke situatie
- Wijzigingen in de negentiende en vroege twintigste eeuw
- Wijzigingen vanaf ca 1950

3 Boerderijen

- Boerenerven
- Boerderijtypen
- Symbolen
- Bijgebouwen: schuren
- Bijgebouwen: bakhuizen
- Landarbeiderswoningen

4 Huisnijverheid, ambacht en Industrie

- Het platteland
- Groenlo en Lichtenvoorde
- Molens, coöperatiegebouwen en zuivelfabriek
- Slachterijen, vleeswarenindustrie en eierhandel
- Textiel
- De leerverwerkende industrie te Lichtenvoorde
- Houtzagerijen en meubelindustrie
- Wasserij

5 Winkel- en horecapanden

- Winkels
- Horecapanden

6 Woningbouw

- Zeventiende eeuw en achttiende eeuw: vakwerkwoningen in Groenlo
- Negentiende eeuw
- Twintigste eeuw

7 Overheidsgebouwen, gerechtsgebouwen en postkantoren

- Gemeentehuizen
- Gerechtsgebouwen
- Postkantoren

8 Kerken, kloosters, kerkhoven en begraafplaatsen, wegkapelletjes en veldkruisen

- De oudste kerken en kapellen
- De R.K. kerkbouw vanaf 1795
- De Joodse gemeenschap Groenlo-Lichtenvoorde
- Gereformeerde kerken
- Kloosters
- Kerkhoven en begraafplaatsen
- Wegkapelletjes en veldkruisen

9 Onderwijs

- Wet- en regelgeving
- Scholenbouw in Oost Gelre 1880-1940
- De Dr. Ariënschool te Lichtenvoorde

10 Verdedigingswerken en grensmarkeringen

- Versterkte nederzettingen en huizen
- De Circumvallatielinie
- Grensmarkeringen: landweren, markewallen, grenspalen

1 Infrastructuur

Het verkeer over het grondgebied van de huidige gemeente Oost Gelre vond vanouds uitsluitend over land plaats. Van verkeer over water is in deze contreien geen sprake: er zijn geen grote rivieren en de beken waren door hun geringe omvang voor de scheepvaart van geen enkele betekenis. Plannen uit 1830 om de Groenlose Slinge geschikt te maken voor scheepvaart werden nooit uitgevoerd mede omdat daartoe een vijftal sluizen moest worden gebouwd hetgeen te kostbaar was. Het wegenstelsel werd vanaf het begin van de negentiende eeuw aanmerkelijk verbeterd en uitgebreid. In het laatste kwart van de negentiende eeuw werden Groenlo en Lichtenvoorde aangesloten op het nationale spoorwegstelsel waarbij tramverbindingen naderhand voor de lokale aansluitingen zorgden. De tram verdween weer uit beeld in de loop van de twintigste eeuw, toen busmaatschappijen het reizigersvervoer overnamen. Van een geheel andere orde is de infrastructuur ten behoeve van de gas-, elektriciteits- en drinkwatervoorziening.

Het wegenstelsel

Het ontstaan en de ontwikkeling van het wegenstelsel houdt sterk verband met de landschappelijke gesteldheid. De oudste doorgaande wegen voeren logischerwijze over de hoger gelegen delen in het landschap. De laaggelegen en moerassige gebieden waren oudtijds niet of nauwelijks ontsloten en vormden omvangrijke barrières.

Binnen het wegennet waren Groenlo en Lichtenvoorde vanouds belangrijke knooppunten. Groenlo was een pleisterplaats aan twee oude doorgaande routes, die in de vroeg-moderne tijd door de Hessische handelslieden werden gebruikt en derhalve ook als hessenwegen bekend staan. Daarvan was de route via Deventer (Barneveld-Apeldoorn-Deventer-Epse-Laren/Lochem-Lebbenbrugge (Borculo)-Beltrum (Heelweg)-Groenlo-Stadtlohn) het meest belangrijk. De route via Zutphen (Amsterdam-Amersfoort-Voorthuizen, Beekbergen, Zutphen, Lochem (De Nieuwe Luchte), Lebbenbrugge (Borculo), Groenlo en Winterswijk was in gebruik vanaf ca 1660.

De benaming “Heelweg” was in de middeleeuwen een gebruikelijke aanduiding voor een doorgaande weg. Bij Vragender is nog een weg met die naam, onderdeel van een oude doorgaande route vanuit de richting Aalten via Vragender naar Groenlo en van daaraf verder over Voor-Beltrum, Beltrum en Lintvelde, Dijkhoek naar de Lebbenbrugge.

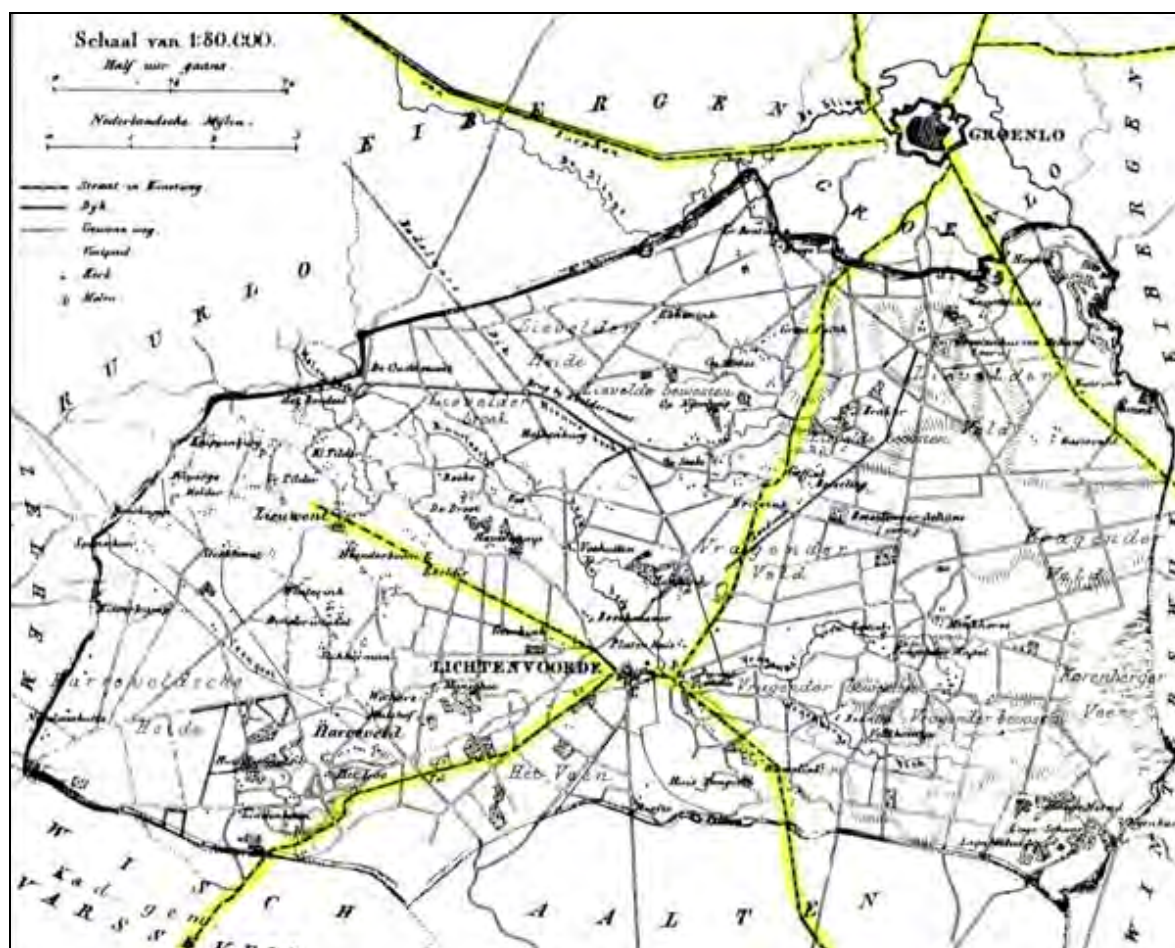

De Heelweg ten zuiden van Vragender

Een andere oude route liep over natuurlijke hoogten in het landschap vanuit de richting Aalten over de Romienendiek en de Landstraat in de richting van Halle en Zelhem. De herberg de Radstake staat bij de kruising met de oude weg tussen Varsseveld en Lichtenvoorde. Ten (zuid)westen van Harreveld ligt de huidige gemeentegrens voor een deel langs de Landstraat.

Behalve bovengenoemde oude routes waren er nog tal van andere interlokale verbindingswegen en lokale ontsluitingswegen met in de oude cultuurlandschappen een betrekkelijk fijnmazig patroon van wegen met veelal een kronkelend beloop. Ook de heide- en veengebieden waren met uitzondering van de natste delen ontsloten door vele paden, waaronder diverse schaapsdriften.

De negentiende eeuw was de periode waarin tal van wegen aanmerkelijk werden verbeterd of zelfs geheel of gedeeltelijk nieuw aangelegd. Van de doorgaande routes was de ruim 50 kilometer lange rijksweg van Zutphen via Ruurlo, Groenlo en Winterswijk naar de Duitse grens het belangrijkste. Deze in het begin van de negentiende eeuw aangelegde straatweg met zijn merendeels kaarsrechte tracés en begeleidende laanbeplanting verving een complexer stelsel van oude verbindingroutes. Op de Hottingerkaart is te zien dat de wegbeplanting destijds nog beperkt was tot de wegen direct rondom Lichtenvoorde en in minder mate ook Groenlo en voorts de lanenstelsels bij de huizen Harreveld en Tongerlo.

Gemeente Lichtenvoorde anno 1866; gemeentatlas J. Kuijper

De kaarten uit de gemeentatlas van Kuijper geven een goede indruk hoe het in 1866 met het wegensysteem was gesteld. Groenlo en Lichtenvoorde waren als grootste nederzettingen duidelijke knooppunten binnen het dan bestaande stelsel van straat- en kunstwegen, dus verharde wegen. Vanuit Groenlo waren dat de wegen naar Eibergen (met een tol bij de aftakking naar de Pruisische grens (Zwillbrock en Vreden), Winterswijk (met een tol even

buiten de vestinggracht), Lichtenvoorde, Zutphen en Borculo, en gezien vanuit Lichtenvoorde de wegen naar Groenlo, Bredevoort, Varsseveld (met een tol ter hoogte van Harreveld) en Zieuwent. Blijkens de kaart van 1908 is dan inmiddels ook de weg van Lichtenvoorde naar Aalten van een verharding voorzien

De oude rijkswegen waren aanvankelijk verhard met klinkerbestratingen, keien of steenslag, maar werden na het Rijkswegenplan van 1927 geleidelijk aan voorzien van een asfaltlaag. Ter financiering van aanleg en onderhoud werden langs de rijkswegen tolhuizen gebouwd die veelal in de loop van de twintigste eeuw weer werden opgeheven. De laatste grote wijzigingen van het hoofdwegennet waren de aanleg in de zestiger jaren van de Twenteroute (N18) vanaf Varsseveld, westelijk langs Lichtenvoorde en oostelijk langs Groenlo en de aanleg van de Hamelandroute/weg (N313), die komende vanuit Aalten oostelijk langs Lichtenvoorde loopt en daar vervolgens aansluit op de Twenteroute.

Na de grote doorgaande wegen werden geleidelijk aan ook de lokale verbindingswegen van een verharding voorzien. Op topografische kaarten van omstreeks 1965 is te zien dat het net van verharde wegen dan inmiddels aanzienlijk is uitgebreid, hoewel het aantal kleine onverharde wegen in de hele gemeente nog steeds aanzienlijk is. Ondanks dat het proces van verbetering en verharding van wegen daarna voortgang zijn ook tegenwoordig her en der in het buitengebied nog altijd onverharde wegen te vinden, zowel op of langs oude essen als in de jongere ontginningslandschappen.

Voorbeelden van onverharde wegen: Koerboomweg onder Zwolle (links) en Dwarsdijk onder Vragender (rechts)

In het kader van de ontginningen van de heide- en broekgronden werden in deze gebieden tal van nieuwe ontsluitingswegen aangelegd, waarbij tegelijkertijd veel van de oude paden verdwenen. De nieuwe wegenpatronen in dergelijke gebieden onderscheiden zich van die in de oude cultuurlandschappen door hun rechte, rationale karakter.

Schoolpad in Zieuwent

De kleinste wegen waren de vele voetpaden die in het oude cultuurlandschap vroeger volop aanwezig waren, maar in de loop der jaren - onder meer in het kader van de oude ruilverkavelingen - veelal zijn verdwenen. Dat waren voor een deel zogenaamde kerkpaden en schoolpaden waarlangs de bevolking naar de kerk of school ging. Rondom Zieuwent en Vragender zijn in de afgelopen jaren oude paden hersteld en soms geheel nieuwe paden aangelegd. De paden hebben tegenwoordig vooral een recreatieve functie.

Spoorwegen

De oudste spoorverbinding is de verbinding tussen Zutphen en Winterswijk, geopend in 1878 en geëxploiteerd door de in 1872 opgerichte Nederlandsch-Westfaalsche Spoorweg Maatschappij (NWS). Op oude kaarten wordt de verbinding aangeduid als de "Nederlandsch-Westfaalsche Spoorweg naar Winterswijk". Vanuit Ruurlo volgde het spoor een kaarsrecht tracé door het Ruurlosche Broek en het Beltrumsche Veld, over de Lievalder Es en verder door het Vragender Veld, het Korenburger en Corlesche Veen in de richting van Winterswijk. De spoorlijn werd in 1880 doorgetrokken naar de grens en verder naar Borken, welk deel overigens in 1940 werd gesloten. Onder Lievalde, midden op het zuidelijke deel van de es, werd in 1877 aan de Lichtenvoordse zijde van het spoor een station gebouwd nabij de doorgaande weg tussen Groenlo en Lichtenvoorde, ongeveer halverwege beide plaatsen. Omdat noch Groenlo, noch Lichtenvoorde direct aan het spoor lag, werd door het aanleggen van tramlijnen voorzien in het benodigde aanvullende vervoer tussen deze plaatsen en het station. De spoorverbinding was jarenlang van grote betekenis voor de leerbewerkings-industrie in Lichtenvoorde; het station in Lievalde was het overslagstation. Het oude stationsgebouw te Lievalde werd in 1989 afgebroken en door een geheel nieuw haltegebouw vervangen. De bouw van het station was ook de eerste aanzet tot het ontstaan van de huidige Lievalder dorpskern. Oostelijk van Lievalde werd aan de Parallelweg omstreeks 1880 een spoorwegwachterswoning gebouwd.

Links: spoorwegwachtershuisje aan de Parallelweg te Lievalde; rechts: voormalig treinstation te Groenlo (archieffbeeld)

Een tweede verbinding was het in oktober 1884 geopende spoor tussen Winterswijk en Neede van de in 1881 opgerichte Geldersch-Overijsselsche Lokaalspoorweg Maatschappij (GOLS), maar geëxploiteerd door de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij (HSM). Vanuit Winterswijk volgde het spoor een kaarsrecht tracé door het Meddosche Veld, langs het Corlesche Veen en vervolgens door het Vragender en Lievalder Veld in de richting Groenlo waar het spoor in noordelijke richting afboog in de richting van Eibergen en Neede. Even zuidoostelijk van Groenlo werd in 1883 een station gebouwd. De bouw van het station leidde in Groenlo tot de aanleg van de Spoorlaan, met aan weerszijden voorname bebouwing, en de Spoorstraat, waaraan verschillende - inmiddels weer gesloopte - arbeiderswoningen werden gebouwd.

Deze tweede spoorverbinding werd gesloten in oktober 1937. Het spoor is in de jaren tachtig van de twintigste eeuw geheel geruimd; het tracé werd (deels) als fietspad in gebruik genomen. Het station in Groenlo bleef gespaard en is thans als woonhuis in gebruik.

Links: Locatie voormalige spoorbrug over de Slinge bij Groenlo; rechts: tracé tramlijn tussen Groenlo en het station in Lievelede

Tramwegen

Doordat voor de spoorlijn Zutphen-Winterswijk een tracé werd gekozen tussen Groenlo en Lichtenvoorde waren geen van beide plaatsen direct op de spoorverbinding aangesloten. Door middel van tramlijnen werd in deze leemte voorzien.

De eerste tramverbinding werd in 1883 geopend tussen Groenlo en het vier kilometer verderop aan de spoorlijn Zutphen-Winterswijk gelegen station Lichtenvoorde-Groenlo. De lijn was eigendom van de Stoomtramweg-Maatschappij Lichtenvoorde-Groenlo maar werd geëxploiteerd door de HSM. In Groenlo werd een tramstation gebouwd, ongeveer ter hoogte van de Vicariestraat naast de oude vestinggracht. Het vervoer op de tramlijn nam echter sterk af nadat ruim een jaar later de spoorlijn Winterswijk-Groenlo-Neede werd geopend. Uiteindelijk werd - mede door de aanhoudende tekorten - de exploitatie door de HSM op 1 januari 1911 beëindigd, waarna de lijn een aantal jaren ongebruikt bleef liggen. Vanuit de gemeente Groenlo werden echter toch plannen gemaakt om de tramlijn weer in dienst te nemen, met name vanwege de betere aansluitingen richting Zutphen. Dit resulteerde uiteindelijk op 4 juni 1914 in de oprichting van de NV 'Groenlosche Tram' die de lijn overnam en uiteindelijk ook zelf de exploitatie ter hand nam. Op 6 augustus 1915 werd de dienst hervat. In oktober 1922 werd de tramdienst vervangen door een autobus, waarna de lijn werd opgebroken. De NV 'Groenlosche Tram' bleef bestaan tot 1937 toen de GWSM de exploitatie van de buslijn overnam. Het tramstation in Groenlo werd afgebroken; alleen een weg met de naam 'Tramstraat' herinnert er nog aan de 'Grolsche tram'. Op een deel van het oude tracé werd een fietspad aangelegd, ter lengte van ongeveer twee kilometer dat, net als vroeger de oude trambaan, in een rechte lijn op Groenlo afloopt.

De tramverbindingen vanuit Lichtenvoorde werden verzorgd door de in 1905 opgerichte Geldersch-Westfaalsche Stoomtram Maatschappij (GWSM), met lijnen van Lichtenvoorde naar het treinstation aan de spoorlijn Zutphen-Winterswijk (geopend in 1908), naar Varsseveld en naar Bredevoort-Aalten-Bocholt (geopend in 1910). Aan de lijn tussen Varsseveld en Lichtenvoorde waren stations bij Harreveld en aan de zuidwestzijde van Lichtenvoorde, waar ook een remise werd gebouwd.

Na het sluiten van de tramverbindingen namen autobussen het personenvervoer over. Langs de routes werden bij de halteplaatsen wachthokjes gebouwd, waarvan verspreid over de gemeente voorbeelden uit verschillende perioden zijn te vinden.

Bushalte aan de Lievevelderweg met een wachthokje, vermoedelijk uit ca 1955-1960

Nutsvoorzieningen

Gasvoorziening:

In Groenlo werd in 1908 op de Hoge Hartreise aan de Lichtenvoordseweg een gasfabriek gebouwd. De gebouwen zijn gesloopt in 1985.

Elektriciteitsvoorziening:

Groenlo werd in 1924 aangesloten op de provinciale elektriciteitsvoorziening van de PGEM. Aan de Boompjeswal staat nog een vooroorlogs trafogebouwtje. Ook Lichtenvoorde werd in die tijd aangesloten.

Transformatorhuisjes aan de Boompjeswal te Groenlo (links) en aan de Nieuwe Maat te Lichtenvoorde (rechts), waarschijnlijk ca 1925 gebouwd naar ontwerpen van architect G. Versteeg (van het bureau Gratama en Versteeg)

Drinkwatervoorziening:

Groenlo werd in 1934 aangesloten op het waterleidingnet van de N.V. Waterleiding Oostelijk Gelderland (W.O.G.) De maatschappij heeft een pompstation in het Lievevelder Broek aan de Boschlaan, nabij de Hemmelebrug over de Nieuwe Beek, even noordwestwaarts van Lichtenvoorde. Hier wordt (drink)water opgepompt uit het ongeveer 30 meter dikke watervoerende pakket van dekzanden en grove pleistocene rivierafzettingen in de ondergrond.

2 Waterhuishouding

De waterhuishouding is een belangrijke factor in de occupatiegeschiedenis van het landschap. Men moest kunnen beschikken over een droge plek om te wonen, over schoon (drink)water in de directe omgeving in de vorm van grondwater en/of beken en een voor de landbouw geschikt terrein, dat niet te nat, maar ook niet te droog was. Het waterregime wordt al sinds lange tijd door de mens beïnvloed en aangepast aan zijn behoeften.

Globale schets oorspronkelijke situatie

Voor een goed begrip van de waterhuishouding is het geomorfologische onderscheid tussen het plateau en het bekken van wezenlijk belang. Het plateau of hoogterras heeft slechts een zeer dun watervoerend pakket door de aanwezigheid van slecht doorlatende tertiaire klei en keileem op geringe diepte. Een betrekkelijk uitgebreid stelsel van (half)natuurlijke hellingbeekjes zorgde voor de afvoer van neerslagwater in westelijke richting. De beeklopen worden ook gevoed door ondiep grondwater in de vorm van lokale kwel uit nabij gelegen infiltratiegebieden. Van de beken, waaronder de Lievelderbeek, Visserijbeek, Vragenderbeek en Weijenburgsbeek, liggen de bovenlopen in oude smalle, relatief vochtige erosiedalen waarin ze zich in de loop der eeuwen verder hebben ingesneden. Ter plekke van de terrasrand is het verval relatief groot. Bij veel neerslag is sprake van piekafvoeren terwijl in drogere perioden de beken nagenoeg droog kunnen vallen.

Weijenburgsbeek (links) en Vragenderbeek (rechts)

Aan de noordoostzijde van het plateau stroomt de Groenlose Slinge door een betrekkelijk breed beekdal. De Slinge, met enkele toevoerende kleinere beken zoals de Steenbeek, voerde het overtollige water van het plateau af in noordwestelijke richting, en noordelijk van Groenlo in westelijke richting. Aan de zuidoostrand van het plateau in de grote komvormige laagte van het Vragender- of Korenburgerveen, stagneerde de waterafvoer en ontstond een uitgestrekt hoogveengebied. De laagte loopt uit in het dal van de Schaarsbeek met zijn begeleidende dekzanden.

Het bekken heeft in tegenstelling tot het plateau een dikker (tot 30 meter) watervoerend pakket van dekzanden en grove pleistocene rivierafzettingen; van de afvoer van overtollig water via de oppervlakte was hier oudtijds amper sprake. De gebrekkige natuurlijke afwatering zorgde voor grote beperkingen in de landbouw. In de laagste gebieden, waar de afvoer vrijwel geheel stagneerde vormden zich veenpakketten, zoals Het Veem ten zuiden van Lichtenvoorde.

De Groenlose Slinge (links) en de Steenbeek bij het erf Koenderink (rechts)

Lichtenvoorde e.o.; Hottingeratlas; ca 1785. De eerste grootschalige ingrepen in de waterhuishouding oost- en noordwaarts van Lichtenvoorde (Nieuwe Beek) zijn reeds ingetekend.

Wijzigingen in waterhuishouding

Zoals gezegd wordt het waterregime al sinds lange tijd door de mens beïnvloed en aangepast aan zijn behoeften. In de loop der eeuwen werden herhaaldelijk verbeteringen in het afwateringssysteem aangebracht, aanvankelijk waarschijnlijk vooral in de vorm van allerlei kleine aanpassingen. Het oudst bekende plan dateert van 1614 en betreft het bevaarbaar maken van de Groenlose Slinge (vroeger ook wel Lebbinkbeek genaamd) ten behoeve van de turfvaart op de Wolboomse Venen. De eerste, meer grootschalige wijzigingen, reeds ingetekend op de Hottingerkaart van circa 1785, betreffen het graven van de Nieuwe Beek ten oosten en noorden van Lichtenvoorde. Later - vermoedelijk omstreeks

1830-1835; het tracé staat reeds ingetekend op de kadastrale minuut van 1832 - is vanaf het punt waar de beek de weg van Lichtenvoorde naar Groenlo kruist meer noordwaarts over de Lievelderheide en door het Lievelderbroek een geheel nieuw beektracé gegraven. Vergeleken bij de veelal kronkelende oude beken had de Nieuwe Beek een beloop met sterk rechtlijnige tracés. Ten noorden van Zieuwent voegt de Oude Beek (vroeger ook: Molenbeek?, thans Baakse Beek), komende vanuit de omgeving Lichtenvoorde, zich samen met de Nieuwe Beek. Het stroomafwaarts gelegen deel heette vroeger Ruurlosche Beek, maar is thans eveneens Baakse Beek genaamd.

Een tweede belangrijke wijziging in de waterhuishouding was het graven van de Veengoot vanaf 1837 met name ten behoeve van de ontwatering van Het Veen en het Aaltense Goor ten zuiden van Lichtenvoorde. De verbetering van de waterhuishouding in dit gebied gaf in de eerste jaren na de aanleg aanleiding tot vele geschillen tussen de omliggende gemeenten. Uiteindelijk werd in 1861 de Veengoot op verschillende plaatsen verruimd om tot een oplossing te komen. Omdat de wateroverlast - met name in het Ruurlose Broek - daarmee nog niet ten einde was, werd in 1868 een nieuw verbeteringsplan gemaakt.

Veengoot met brug en stuw bij Harreveld; waarschijnlijk gebouwd bij de verbetering van de Veengoot in 1926-1927

Sindsdien waren drie hoofdafwateringssystemen te onderscheiden:

- de zuidoostelijke randzone met een deel van de oostelijke plateaurand en het Vragenderveen via de Schaarsbeek op de Aaltense Slinge (behorend tot het gebied van het voormalige waterschap van de Oude IJssel, opgericht in/ca 1880);
- het noorden en noordoosten - zowel delen van het plateau als het bekken - op de Groenlose Slinge (behorend tot het gebied van het voormalige waterschap van de Berkel, opgericht in 1882);
- het merendeel van het plateau en het bekken via de Veengoot en de Nieuwe Beek-Baakse Beek in (noord)westelijke richting, (behorend tot het gebied van het voormalige waterschap Baakse Beek, opgericht in 1919).

Door de intensivering van de landbouw werd de behoefte aan een goede ontwatering steeds dringender. Door de ontginningen in de loop van de negentiende en vroege twintigste eeuw nam het areaal woeste grond en daarmee de bergingscapaciteit aanzienlijk af, waardoor de Baakse Beek en de Veengoot de vergrote afvoer niet goed meer konden verwerken. Een eerste grote verbeteringsronde (1883-1910) kwam echter niet overal goed op gang of betrof alleen het opheffen van zomervloeden, waartoe kades werden aangelegd en oevers werden

versterkt om uitschuring te voorkomen. Zo zijn plannen voor het verbeteren van de Baakse Beek, waaronder het verbreden van de bovenlopen, nooit uitgevoerd door gebrek aan daadkracht en het aanvankelijk ontbreken van een waterschap in een groot deel van het gebied.

Een tweede verbeteringsronde vond plaats in de periode 1920-1954. Eerder uitgevoerde werken werden inmiddels als totaal onvoldoende beschouwd; nog in 1926 was sprake van relatief grote overstromingen. De Groenlose Slinge werd tussen 1921 en 1930 sterk verbeterd, waarbij de capaciteit werd vergroot tot 14 m³/sec. De grootscheepse aanpak dateert van de jaren zeventig waarbij het afvoerend vermogen werd vergroot naar 29 m³/sec. De meeste bruggen over de Slinge dateren uit die tijd.

De Veengoot werd in de jaren 1926 en 1927 verbeterd. De door het in 1919 opgerichte Waterschap Baakse Beek uitgevoerde werken werden grotendeels uitgevoerd in het kader van de werkverschaffing. Belangrijke onderdelen waren het verbreden van de watergang, de bouw van vele bruggen de bochtafsnijding bij huize Onstein in de voormalige gemeente Vorden.

Recente wijzigingen

Waren de landschappelijke gevolgen van de eerste verbeteringen in de eerste decennia van de twintigste eeuw nog relatief beperkt, die vanaf de jaren vijftig hadden vergaande consequenties. De meeste beeklopen werden zoveel mogelijk rechtgetrokken, ontdaan van beplanting en voorzien van standaardprofilering, duikers, stuwen en dergelijke.

Een opmerkelijke ontwikkeling was het graven van de langs de zuidkant van Lichtenvoorde stromende Flierbeek in 1963. Later wijzigde het beleid en kwam meer aandacht voor natuur. Zo werd de Flierbeek in 1997 van een groene beplanting voorzien ten behoeve van een ecologische verbindingszone.

Ook de Vragenderbeek en Weijenborgsbeek, bovenlopen van de Nieuwe Beek, kregen in 1997 een natuurlijker aanzien door het aanbrengen van beplanting en het verwijderen van de stenen bodem- en oeverbeschermingen, waardoor deze beken op een groot deel van het traject weer kunnen meanderen. Hiermee wordt tevens beoogd om het water langer in het gebied vast te houden om de verdroging tegen te gaan. Even oostwaarts van Lichtenvoorde, daar waar beide beken samenkomen, werd het retentiebekken Vragenderpoort aangelegd met een stuw aan de onderzijde. Bij een groot wateraanbod uit het stroomopwaarts gelegen gebied zorgt de stuw ervoor dat het water in beperkte mate kan afstromen in de richting Lichtenvoorde, waardoor eventuele wateroverlast in het dorp beter kan worden voorkomen.

3 Boerderijen

Oost Gelre heeft - ondanks de groei van de kernen Groenlo en Lichtenvoorde - nog altijd een zeer uitgestrekt landelijk gebied met een groot aantal boerderijen. Voor wat betreft het oude cultuurlandschap leert een vergelijking tussen het kadastrale minuutplan van 1832 en recente topografische kaarten dat het merendeel van de tegenwoordige boerderijen op oude bouwplaatsen staat en dat daar sinds 1832 nauwelijks sprake is geweest van een verdere verdichting. Toch is sindsdien het aantal boerderijen sterk toegenomen doordat in de vanaf de negentiende eeuw ontgonnen heide- en broekgebieden vele nieuwe boerderijen werden gebouwd. Ondanks ingrijpende veranderingen in de landbouw na de Tweede Wereldoorlog kent de gemeente nog een groot aantal historische boerderijen - d.w.z. van vòòr 1940 - waarvan een niet onaanzienlijk deel is aangewezen als rijksmonument of gemeentelijk monument. Over het verschijnsel scholteboerderijen, bekend van omliggende gemeenten als Aalten en Winterswijk, is voor het grondgebied van Oost Gelre weinig of niets bekend.

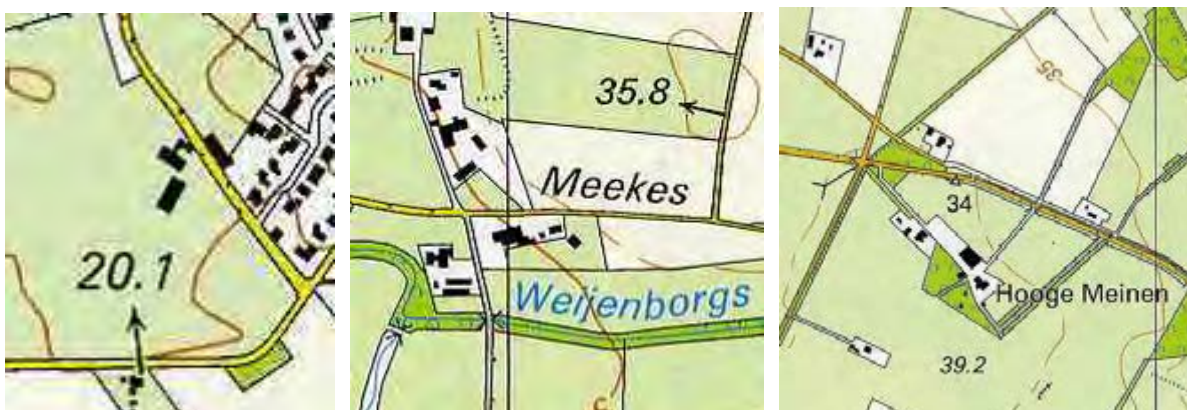
Boerenerven

* Oude cultuurlandschap (essen; kampenlandschap)

Karakteristiek voor de ligging van de boerenerven in het essenlandschap is het contrast tussen de open es en de veelal rijkelijk met bomen (voornamelijk eiken) beplante erven. Het kampenlandschap kende daarentegen vanouds een betrekkelijk dicht patroon van houtwallen en singels, waardoor extra beplanting bij de boerderijen in de vorm van eigen wind- en regenschermen minder noodzakelijk was. Blijkens de kadastrale minuutplannen van 1832 was destijds het aantal kleine erven opmerkelijk groot. Op veel erven is alleen de boerderij zelf of een boerderij met slechts één bijgebouw (schuur of schoppe) ingetekend. Erven met meer dan één bijgebouw kwamen beduidend minder voor. Opvallend bij deze grotere bedrijven is de informele situering van hoofd- en bijgebouwen en de vaak betrekkelijk grote onderlinge afstand tussen hoofd- en bijgebouwen.

Van links naar rechts: een erf nabij Huis Harreveld; het erf Meekes (Vragender); het erf De Hooge Meinen (z.o. van Vragender), boven 1832, onder ca 2000.

Uit kaartvergelijking blijkt dat op de oude erven in de loop van de negentiende en vooral de twintigste eeuw veel veranderde, met name met betrekking tot de bijgebouwen. Door de toename van het aantal en vooral ook de omvang van de bijgebouwen maakte het oude, wat informele karakter van het erf in veel gevallen plaats voor een meer rationeel beeld met parallel aan de oude boerderij geplaatste grotere bijgebouwen. Op de oude erven zijn veelal verschillende oude opgaande bomen te vinden, die het silhouet van de erven in belangrijke mate meebepalen. Als bijzonderheid wordt wel genoemd het voorkomen van mispels, met name in de omgeving van Vragender. De mispel, een struikachtige boom, kwam echter vroeger vrij algemeen in Nederland voor, hetgeen ongetwijfeld ook te maken had met het feit dat deze vruchtboom weinig eisen aan de standplaats stelde.

* Jongere landschappen (heide- en broekontginningen)

De erven van nieuwe boerderijen in de open jonge ontginningslandschappen werden doorgaans voorzien van een singelbeplanting rondom het erf en lagen aldus als omzoomde eilandjes in een verder betrekkelijk open landschap. Heden ten dage zijn echter op het grondgebied van Oost Gelre weinig of geen voorbeelden van jongere, met boomsingels omzoomde boerenerven te vinden hetgeen de vraag oproept of dit type erf ook voor de ontginningslandschappen in deze regio wel zo typerend was. Op veel jongere erven staan net als op de erven in het oude cultuurlandschap opgaande bomen. Voor beide landschapstypen geldt dat veel van de oude erfbeplanting in de loop der jaren is verdwenen.

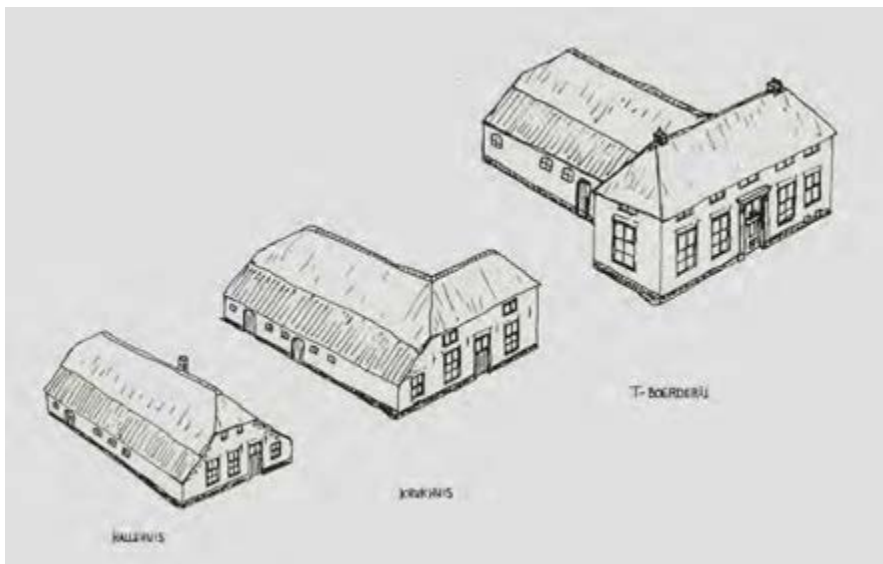

Jonge boerderijen op de ontgonnen Harreveldse heide; links nog voor de ontginning; rechts situatie ca 2000

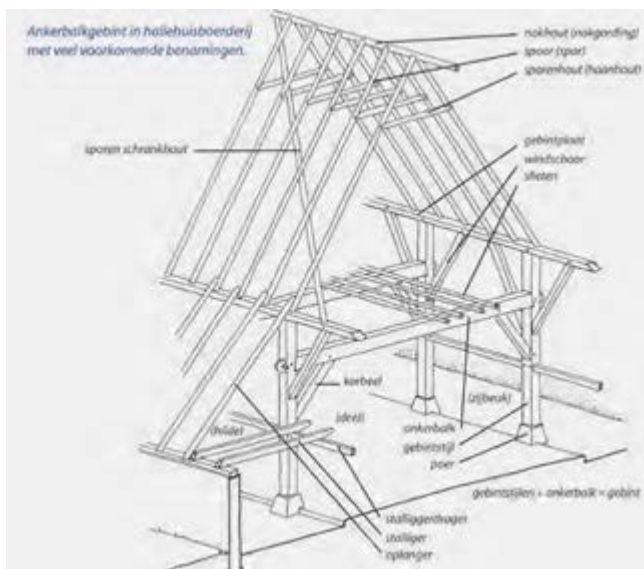
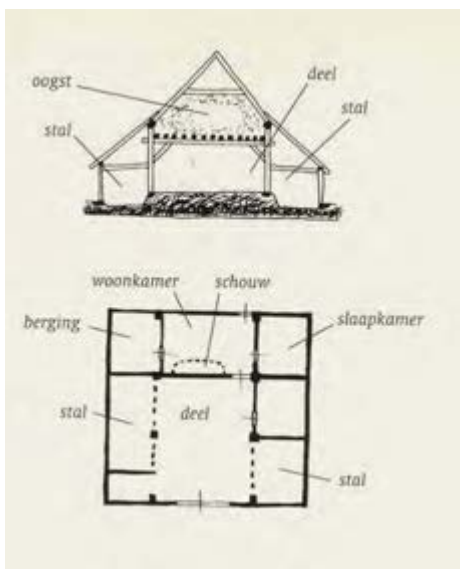
Boerderijtypen

Ondanks verschillen in landbouw en economische situatie behoren alle boerderijen in Gelderland tot de hallehuisgroep. Deze in de middeleeuwen ontstane boerderijvorm voor het gemengde bedrijf heeft als hoofdkenmerk dat woon-, stal-, werk- en tasruimten onder één dak zijn gecombineerd. Dit boerderijtype komt met name voor in Midden- en Oost-Nederland en het aangrenzende deel van Duitsland. In de middeleeuwen vertoonden de boerderijen in verschillende streken nog veel overeenkomsten. Later ontwikkelden zich door agrarische specialisatie verschillende varianten.

De laatmiddeleeuwse hallehuisboerderij, ook wel "los hoes" genaamd, had een rechthoekige plattegrond, ankerbalkgebinten, een brede middenbeuk en lage zijmuren. De woning, koestal, schuur en werkplaats bevonden zich in één ongedeelde ruimte. Het uit Lonneker afkomstige los hoes op het Erve Kots in Lievelede is hiervan een goed voorbeeld. Een ander bijzonder gaaf bewaard exemplaar uit Harreveld bevindt zich tegenwoordig in het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem.

Varianten van het hallehuis

Hallehuisboerderij: plattegrond, doorsneden en constructie

Interieur van een los hoer uit Harreveld dat zich nu in het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem bevindt

Door de eeuwen werd dit type steeds aangepast aan de geografische, agrarische en sociale omstandigheden. De boerderij van het hallehuistype heeft een driebeukige opzet. Een gebintconstructie zorgt voor een onderverdeling in een brede middenbeuk en twee smallere zijbeuken. Later worden het woon- en bedrijfsgedeelte van elkaar gescheiden door een tussen-muur, of brandmuur met stookplaats, waarmee het loshoes verdwijnt. Wanneer de middenbeuk dienst doet als deel en in de zijbeuken stallen zijn gemaakt, is er sprake van een hallehuisboerderij met middenlangsdeel. In het achterhuis blijft de middenbeuk open als deel, dat wil zeggen als voer-, werk- en dorsruimte. De lage beuken aan weerszijden bevatten stalruimte voor koeien, paarden en varkens. Het vee staat opgesteld met de koppen naar de deel van waaraf het wordt gevoerd. Dit is een zogenaamde grupstal waarbij de koeien op een verhoging staan met achter zich de mestgoot of grup. Dit staltype is met name op de arme zandgronden veelal de opvolger van de potstal: een ongeveer één meter diep uitgegraven stal waarin de mest wordt “opgepot” hetgeen betekent dat het vee op zijn eigen mest staat die vermengd wordt met stro. Enkele keren per jaar wordt de mest verwijderd en over het land uitgespreid.

Ook in het woongedeelte is de door het gebintwerk bepaalde driedeling goed herkenbaar. De middenbeuk bevat de voornaamste woonruimte die oorspronkelijk uit één grote kamer bestond. De door wandjes afgescheiden zijbeuken bevatten ruimten die gebruikt worden als slaapkamer, berging, spoel- of wasruimte. Vaak is er in een van beide beuken een kelder voor levensmiddelen met daarboven een kamertje (de opkamer) als slaapkamer. In de middenkamer, de woonkeuken, werd geleefd en gekookt. De voornaamste stookplaats was hier ondergebracht. De voordeur kwam direct in de woonkeuken uit. De zoldering boven het woongedeelte bestaat meestal uit een dichte planken vloer. Deze zolder werd gebruikt voor de opslag van graan, berging en het drogen van vruchten.

Vanaf het vierde kwart van de negentiende eeuw werd een deel van de middenkamer afgesplitst om als gang te worden gebruikt. Vanaf de eeuwwisseling werd in de deel een ruimte die aansloot op het voorhuis geschikt gemaakt als keuken. Hiermee werd de functie van de middenkamer beperkt tot die van woonkamer. Een ruim aantal van de boerderijen in Oost Gelre bezit deze indeling nog heden ten dage.

Museumboerderij Notenboomstraat 15, Groenlo: voorgevel met houten geveltop en rechter zijgevel met vakwerk

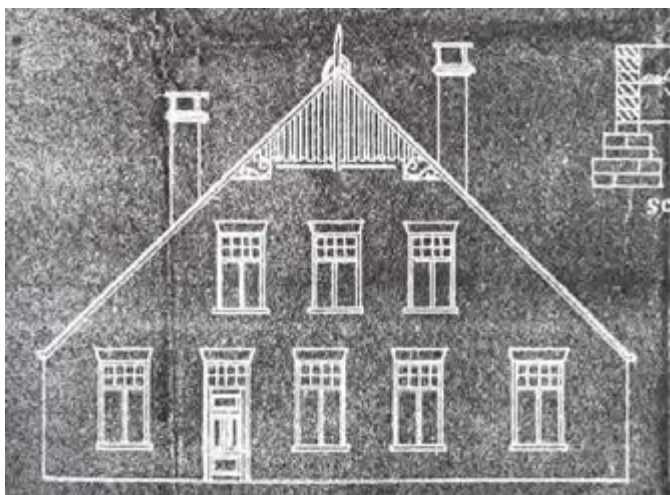
Kenmerkend voor de Achterhoek en Twente zijn de onderschoer en de endskamer/bovenkamer. Blijkens de kadastrale minuutplannen van 1832 bezaten veel boerderijen in Oost Gelre destijds een onderschoer, terwijl sommige boerderijen aan de voorzijde voorzien waren van een uitgebouwde endskamer. Tegenwoordig zijn deze merendeels verdwenen. Veel boerderijen zijn in de tweede helft van de negentiende eeuw en in de eerste decennia van de twintigste eeuw in tijden van voorspoed verbouwd of vernieuwd. Dit betekende vaak het verlengen of verbreden van het achterhuis waarbij de onderschoer verviel. Ook werden de deeldeuren soms verschoven en in één lijn met de achtergevel geplaatst. Tot de oudste voorbeelden behoren o.a. het Erve Kots in Lievelede en

de stadsboerderij Notenboomstraat 15 in Groenlo. Deze laatste heeft nog een stijl- en regelwerk en hoge houten puntgevel met gesneden topmakelaar. De boerderij is thans in gebruik als museum.

Achttiende-eeuwse hallehuisboerderij aan de Boschlaan bij Lichtenvoorde

Het grotendeels in 1926 in traditionele trant herbouwde boerderijcomplex Pillen aan de G.J. Doorninkweg 1 bij Lichtenvoorde is een van de best bewaarde voorbeelden van een op deze wijze ingedeelde boerderij. Het erf bevat tevens een varkenschuur en een negentiende-eeuwse wagenschuur. Bijzonder is het nagenoeg gaaf bewaard gebleven rijk uitgevoerde interieur van het voorhuis waarbij ook nog de oorspronkelijke kleuren van het schilderwerk aanwezig zijn. De keuken bezit een in een visgraatpatroon gelegde klinkervloer die afkomstig is van een oudere voorganger van de boerderij. Verder bevindt zich hier een fraaie schouw met een houten schoorsteenmantel en een betegelde achterwand en zijwanden alsmede een keukenkast. De wanden van de keuken zijn voorzien van een betegelde plint waarbij de in mangaan geschilderde tegels met voorstellingen van landschappen afkomstig zijn van de oudere voorganger. Boven de lambrisering is een geschilderd fries aangebracht. De woonkamer is voorzien van een terrazzovloer in de kleuren wit en zwart en heeft een beschilderde lambrisering en een bruin gemarmerde houten schoorsteenmantel met een betegelde stookplaats. Naast de schouw bevindt zich een kast. Diverse andere kleinere kamers bezitten nog schoorsteenmantels. Verder is het interieur voorzien van paneeldeuren met geschilderde houtimitatie.

Exterieur (bouwtekening 1926) en interieur boerderij Pillen te Lichtenvoorde

Om in het voorhuis meer ruimte te creëren werd vaak één van de vertrekken opgehoogd of werd één van de zijbeuken uitgebreid. Op deze wijze ontstond het krukhuis met een L-vormige nok. De door de aannemer Klein Gunnewiek in 1911 gebouwde boerderij aan de Berkendijk 1 bij Lichtenvoorde is een van de weinige voorbeelden van dit type in Oost Gelre.

Bij verhoging en/of uitbreiding van *beide* zijbeuken ontstond het zogenaamde T-huis met een T-vormige nok en/of plattegrond. Deze laatste variant kwam niet alleen tot stand als historisch gegroeid geheel doch vanaf het midden van de achttiende eeuw ook als een op deze wijze geheel nieuw gebouwde boerderij. Dit boerderijtype, vooral karakteristiek voor de rijkere kleigronden langs de grote rivieren, komt in Oost Gelre slechts beperkt voor. Interessante voorbeelden zijn o.a. te vinden in de omgeving van Vragender. Boerderij Hooge Meinen aan de Winterswijkseweg 82 dateert uit de jaren 1902 en 1913 en is waarschijnlijk gebouwd op de plaats van de al in 1647 genoemde boerderij Hoge Schaer. Deze boerderij vertoont evenals diverse andere boerderijen kenmerken van de neorenaissancestijl in de detaillering van het voorhuis.

Meekes

Hooge Meinen

Groot Rentink

Groot Rentink – achterhuis (archieffbeelden)

Op het erf bevindt zich nog een schuur uit 1913 en een eikenhakhoutbosje. Boerderij Bennink aan de Meddosseweg 6 is onderdeel van de krans van boerderijen die rond de es van Vragender zijn gelegen. Deze boerderij valt met name op door bijzonder gaaf bewaarde interieur van het voorhuis uit de jaren rond 1900. Andere markante voorbeelden zijn het erve Groot Rentink aan de Eefseleweg 11 bij Lievelede en Hospels aan de Oude Ruurloseweg 26 bij Zieuwent.

De grootste en rijkste boerenbedrijven hebben, met name na 1900, vaak een voornaam villa-achtig voorhuis zoals het complex Alberdine en Ruimzicht aan de Rijksweg 8 en 10 bij Lievelede. De woonhuizen dateren respectievelijk uit 1910 en 1918 en zijn uitgevoerd met kenmerken van de Overgangsarchitectuur (10) en de Um 1800-stijl (8).

De woonhuizen Alberdine (links) en Ruimzicht (rechts). Achter Ruimzicht bevindt zich het bedrijfsgedeelte dat via een tussenlid met woonhuis is verbonden.

Tijdens het Interbellum doen zich nieuwe ontwikkelingen voor in de boerderijbouw waarbij steeds meer het woongedeelte losgekoppeld wordt van het bedrijfsgedeelte. Het complex Groot Holkenborg aan de Rouwhorsterdijk in Zieuwent krijgt in 1930 een nagenoeg vrijstaand woonhuis dat via een tussenlid verbonden is met de achterliggende schuren. Het voorhuis van de boerderij wordt dan verbouwd tot schuur. De in 1936-1937 naar ontwerp van J.H.J. Wiegink uit Groenlo in traditionele trant gebouwde boerderij Klein Stikken is eveneens exemplarisch voor de ontwikkelingen in de boerderijbouw tijdens het Interbellum.

Detail bouwtekening uit 1936 van boerderij Klein Stikken met situatieschets. In wit is van links naar rechts aangegeven het nagenoeg vrijgelegen woonhuis, de graanschuur en een kleinere bijschuur.

Met de introductie van boerderijen, geïnspireerd op het Friese kop-romptype en het Oldambster type, wordt definitief de streekeigen boerderij verlaten. Bij de grote inpolderingsprojecten zoals de Wieringermeer en de Noordoostpolder in de dertiger en veertiger jaren van de vorige eeuw worden deze historische bouwtypen op onderdelen

gemoderniseerd en geïntroduceerd als toonbeeld van de moderne boerderij met op een op Nederlandse bouwtradities gebaseerde architectuur. Een vroeg voorbeeld hiervan in Oost Gelre is de in 1930 gebouwde (herbouwde) boerderij De Panneman aan de Oude Borculoseweg 8 bij Groenlo.

De Panneman (1930) bij Groenlo

Symbolen

Karakteristiek voor de agrarische bebouwing in het gebied is toepassing van geveltoptekens met een christelijke symboliek of een meer heidense symboliek. Een gevelteken kan o.a. de vorm hebben van een hart, bekroond door een kruis dat Jezus aan het kruis symboliseert. Boven de achtergevel bevindt zich soms een gevelteken dat gevormd wordt door twee gestileerde gekruiste paardenhoofden. Paardenhoofdtekens vormen het oudste motief in de Achterhoek voor geveltoptekens en hadden oorspronkelijk een onheilafwerende betekenis.

Bijgebouwen

De gemeente kent nog meerdere, steeds zeldzamer wordende, achttiende- en negentiende-eeuwse schuren die voorzien zijn van een houten gevelafwerking en soms deels nog van wanden van met leem bestreken vlechtwerk zoals aan de Zegendijk 5 bij Zieuwent, de Roldersweg 9 eveneens bij Zieuwent en de schuur aan de Roolsdijk 1 op het erf van Op Seeke. Een van de grootste schuren is de uit 1766 daterende schuur op het erf Braker in Lievelede.

Roolsdijk 1 bij Lievelede

Zegendijk 5 bij Zieuwent

Achttiende-eeuwse schuur met negentiende-eeuwse uitbreiding op het erf van boerderij Braker.

De parallel aan de boerderij gesitueerde houten schuur is voorzien van een verticale beplanking op een stenen voet en heeft een rechthoekig grondplan. Het zadeldak is aan de straatzijde belegd met rode en gesmoorde Hollandse pannen. Het linker dakschild is voorzien van golfplaten. De voor- en achtergevel worden afgesloten door windveren en hebben een geveltopteken met 'Jezus aan het kruis'-motief. Het lage aangebouwde schuurtje aan de voorzijde heeft een rechthoekig grondplan onder zadeldak met golfplaten.

Een essentieel onderdeel van het boerenerf was in het verleden het bakhuis. Deze varieerden van een veldoventje tot een eenlaags huisje met een zadeldak. In de loop der tijd zijn veel van deze kleine bijgebouwen verdwenen. Markante voorbeelden o.a. zijn nog te vinden op het erf van Boschlaan 3 in Lichtenvoorde en op het erf van Groot Rentink bij Lievelede.

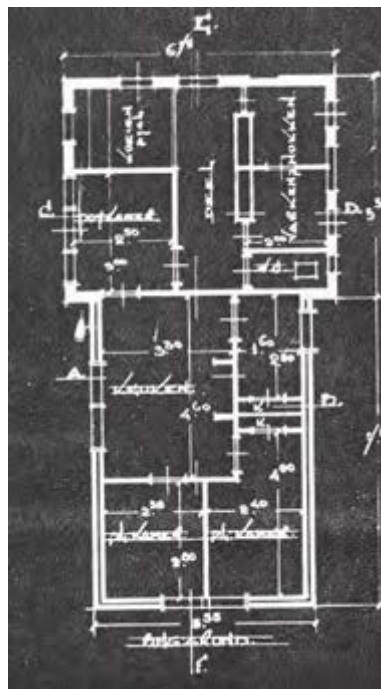
Bakhuis, Boschlaan 3 bij Lichtenvoorde

Verder werd vroeger op de meeste boerderijen pluimvee gehouden. Derhalve stonden op het merendeel van de erven wel één of meer kippenhokken, vaak op enige afstand van de boerderij. Veel van deze kippenhokken zijn inmiddels gesloopt. De eierhandel was jarenlang voor de boeren een belangrijke bron van inkomsten. Wellicht was de omvang van de

pluimveestapel rondom Groenlo en Lichtenvoorde bovengemiddeld gelet op het belang van de eierhandel in Groenlo en later vooral Lichtenvoorde. De bewaard gebleven eierhal aan de Varsseveldseweg getuigt daar nog van.

Landarbeiderswoningen

In het buitengebied kunnen her en der nog landarbeiderswoningen worden aangetroffen die vaak een miniatuurversie vormen van de hallehuisboerderij. Nabij het Erve Kots, en historisch hieraan gelieerd, staat aan de Eefseleweg 5 nog een dergelijke woning. De woning is gebouwd in 1935 in een traditioneel-ambachtelijke trant in opdracht van B.A. Weenink. De woning heeft een hoofdopzet die geënt is op de combinatie van een voorhuis en een achterhuis waarbij het voorhuis minder breed is dan het achterhuis. Dit sluit aan bij de reeds eerder genoemde tendensen om Friese en Groninger boerderijtypen te gebruiken als inspiratiebron in de boerderijbouw. Opmerkelijk is de aan de lange zijde van het voorhuis gesitueerde woonkeuken en de aan de voorzijde gesitueerde slaapkamers.

Eefseleweg 5 bij Erve Kots

4 Huisnijverheid, ambacht en industrie

In het navolgende wordt kort ingegaan op de middelen van bestaan, die voor de (ruimtelijke) ontwikkeling van het grondgebied van de gemeente Oost Gelre in de loop der jaren van betekenis zijn geweest. Daarbij kan onderscheid gemaakt worden tussen het platteland - waar de landbouw vanzelfsprekend het belangrijkste bestaansmiddel was - en de grotere kernen Groenlo en Lichtenvoorde, waar de variëteit aan bestaansbronnen veel groter was. Op enkele voor de gemeente belangrijke categorieën wordt nader ingegaan. Dat betreft ten eerste de op de agrarische sector leunende bedrijvigheid, met onder meer de molens, de landbouwcoöperaties c.a. en de vleesverwerkende industrie, voorts de op de huisnijverheid voortbordurende textielbedrijven en leerverwerkende industrie en tenslotte de houtzagerijen en de meubelindustrie.

Het platteland

De plattelandsbevolking vond tot in de negentiende eeuw zijn bestaan hoofdzakelijk in de landbouw. Aan de boerderijen wordt in een afzonderlijk thema aandacht besteed. Van der Aa maakt in het bijzonder melding van het uitmuntende vlas dat er werd verbouwd en waaruit fijne garens werden gesponnen. Omdat in deze regio veel klein grondbezit was trachtten velen met nevenactiviteiten wat bij te verdienen. Vele boeren waren tevens herbergier, winkelier of combineerden hun agrarisch bedrijf met een of ander ambacht. Met name in het winterseizoen - wanneer op het land weinig te doen was - was er tijd voor andere activiteiten. Van wat grotere betekenis was de huisnijverheid in de textiel en de verwerking van leer. Het spinnen was voor de plattelandsbevolking een belangrijke bron van neveninkomsten. Verder hielden velen zich bezig met het thuis maken van schoenen, in 1851 in Lichtenvoorde bijna honderd man! De schoenen werden in het voorjaar verkocht op markten in Doesburg, Doetinchem, Zutphen en Bocholt. Ook de veenderij leverde de nodige (neven)inkomsten op. Op verschillende plaatsen werd turf gewonnen. De turfwinning in Het Veen onder Lichtenvoorde en in het Korenburgerveen waren wellicht het meest van belang. Vermeldenswaard is nog de baksteen- en dakpannenfabricage onder Zwolle, vanouds in kleinere veldovens, later ook in grotere bakkerijen. In 1891 werd door de heren Wiegerink aan de oude Winterswijkseweg onder Groenlo een grote steenfabriek gebouwd, later bekend als de F.O.W. (Fornier Oosterholt Wiegerink).

Groenlo en Lichtenvoorde

In Groenlo en Lichtenvoorde was de variëteit aan bestaansmiddelen vanouds beduidend groter dan op het platteland. Het waren marktplaatsen waar volop werd gehandeld, met name in producten afkomstig uit de agrarische sector zoals boter en spek (Lichtenvoorde) en eieren (Groenlo, later ook in Lichtenvoorde). Verder hadden deze grotere plaatsen vanouds een groter aantal eigen ambachtsslieden zoals een kleermaker, timmerman, metselaar en smid. Deze ontwikkeling van arbeidsspecialisatie en het bijeen gaan wonen van ambachtsslieden kwam met name vanaf de late middeleeuwen in de kleinere steden en oude dorpen op gang. Van hun woningen met bijbehorende werkplaatsen is echter in de loop der jaren veel verdwenen. Hetzelfde geldt voor de woningen met winkeltjes van de vroegere lokale middenstand, de kruidenier, de slager, de melkboer en de bakker. Vooral Groenlo en Lichtenvoorde hadden natuurlijk een beduidend ruimer winkelbestand dan de kleinere dorpen en buurschappen. Aan de winkel- en horecapanden wordt in een afzonderlijk thema nadere aandacht besteed. Verder kende Lichtenvoorde in het midden van de negentiende eeuw twee oliemolens, vier korenmolens en twee leerlooierijen (families Manschot en Sterenborg) en Groenlo een in 1835 opgerichte katoenfabriek waar het in de omgeving gesponnen katoen werd geweven. Groenlo had net als Zwolle een bierbrouwerij, genaamd "De Klok", waaruit later de Grolsch brouwerij is voortgekomen.

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden met name in Groenlo en Lichtenvoorde verschillende grotere (industriële) bedrijven. De opkomst werd mede mogelijk door de sterk verbeterde ontsluiting van de regio, door de verbetering van bestaande en aanleg van nieuwe wegen en vooral de aanleg van de spoorverbindingen. Illustratief voor het

belang van de bedrijvigheid in Lichtenvoorde in de decennia rond 1900 was wellicht ook het bestaan sinds 1919 van hotel "Industrie" aan de Dijkstraat; het pand werd in 1974 afgebroken. In de afgelopen decennia zijn veel van deze bedrijven uit het straatbeeld verdwenen door opheffing of verplaatsing naar nieuw aangelegde bedrijventerreinen.

Voormalige smederij aan de Varkensmarkt te Lichtenvoorde en voormalige brouwerij De Klok, Groenlo

Molens, coöperatiegebouwen en zuivelfabriek

Van de verschillende korenmolens die de voormalige gemeenten Groenlo en Lichtenvoorde vroeger kenden is slechts een beperkt aantal in meer of minder gave vorm bewaard gebleven. Het meest kenmerkend zijn ongetwijfeld de molens van Harreveld en Vragender. De Harreveldse molen, thans genaamd "Hermien", is een uit 1819 daterende achtkantige, houten bovenkruier. De op een belt gebouwde molen vormt samen met de bijbehorende molenaarswoning een markant en vrij in het zicht gelegen complex aan de Varsseveldseweg. De huidige molen "De Vier Winden" in Vragender is een in 1869 gebouwde poldermolen, afkomstig van Stedum in Groningen. Deze voor het dorpsbeeld zeer bepalende molen werd in Vragender herbouwd na de sloop van de voorgaande molen, een uit 1862 daterende achtkantige grondzeiler, destijds bekend als de Weijenborgermolen. De wieken zijn afkomstig van de in 1895 aan de Lievelderweg te Lichtenvoorde gebouwde molen, waarvan alleen de romp, deels ingebouwd, bleef bestaan tot april 1999. De windmolens van Groenlo, de Kerkmolen en de Lutjenhuus-mölle op de Oosteres, werden respectievelijk in 1938 en 1927 afgebroken.

De windkorenmolens van Harreveld (links) en Vragender (rechts)

Gebouwen van landbouwcoöperaties zijn bewaard gebleven in Harreveld (thans ABCTA) en Zieuwent (thans Welkoop) De complexen zijn in de loop der jaren herhaaldelijk uitgebreid en verbouwd. Beide gebouwen hebben aan de straatzijde een karakteristiek laadperron.

De in 1900 in werking gestelde Coöperatieve Stoomzuivelfabriek Lichtenvoorde aan de Zieuwentseweg - in de volksmond “de boterfabriek” - was voor zover bekend de enige zuivelfabriek binnen de gemeente. De fabriek werd in 1978 gesloten.

Voormalige landbouwcoöperatiegebouwen, links Zieuwent (thans Welkoop), rechts Harreveld (thans ABCTA)

Slachterijen, vleeswarenindustrie en eierhandel

Zoals gezegd was in de regio de handel in eieren, spek en boter van enig belang. Uit de spekslagersactiviteiten van de Lichtenvoorder familie Hulshof ontstond in 1847 de vleeswarenfabriek van H. Hulshof & Zoon. In Lievelede groeide de slachterij van de familie Vos uit tot de grote exportslachterij Vos, gevestigd op een terrein aan het spoor (later Dumeco), terwijl ook Groenlo een exportslachterij had (LUTO, 1969).

In Lichtenvoorde herinnert de voormalige eierhal aan de Varsseveldseweg 36 nog aan deze voor Lichtenvoorde belangrijke bedrijfstak. Het gebouw werd in 1941 na een brand herbouwd naar ontwerp van Jan Huinink. De hal is gebouwd in een sobere zakelijke stijl die typerend is voor het voor die tijd moderne bedrijfspand. Het gebouw is uitgevoerd in gele baksteen met overstekende betonnen elementen en heeft platte daken. De gevelopeningen zijn ingevuld met stalen ramen en kozijnen. Vroeger bevonden zich in het dorp meerdere eierhallen, waaronder de even verderop aan de Varsseveldseweg gelegen oudste maar sterk gewijzigde eierhal. Van der Aa noemde niet Lichtenvoorde maar Groenlo in verband met de eierhandel; onduidelijk is in hoeverre van deze handel ook in Groenlo nog sporen zijn te vinden.

Eierhal, Lichtenvoorde

Textiel

Uit de huisnijverheid ontstonden in de loop van de negentiende eeuw de eerste kleine textielfabrieken, zoals in Groenlo in 1835 een katoenweverij en in 1873 de stoomweverij van Lasonder aan de Beltrummerweg genaamd "Robinson Crusoë" en later de Tricotfabriek Wiegerink & Koch. Uit een overzicht van 1969 blijkt dat er in de loop der jaren in Groenlo nog tal van andere textielfabrieken en -ateliers ontstonden, waaronder HAPO confectieatelier, N.V. D. Heymans Izn. Grolsche wanten en textiel, de Kon. Textielfabrieken Jordaan en Ter Weeme, Kon. Tricotfabriek G.J. Willink N.V., Textielfabriek Nederland N.V. In Lichtenvoorde is er de Breimoddefabriek van Albert Westerman op een terrein tussen de Nieuwe Maat, Op den Akker en Dr. Besselinkstraat, voortgekomen uit een omstreeks 1925 opgerichte confectiefabriek.

Albert Westerman Breimoddefabriek B.V. te Lichtenvoorde

De leerverwerkende industrie te Lichtenvoorde

Typerend voor Lichtenvoorde en omgeving is de leerverwerkende industrie, voortgekomen uit diverse kleinere (huis)looierijen. Een belangrijke vestigingsvoorwaarde was aanvankelijk de nabijheid van water, hetgeen in de vorm van beken volop beschikbaar was. De leerindustrie is van groot belang geweest voor de economische ontwikkeling van Lichtenvoorde en was in de periode 1900-1940 de belangrijkste industrie in de toenmalige gemeente Lichtenvoorde.

De oudste fabrieken zijn die van de families Sterenborg en Hulshof. De schoenfabriek van H.B. Sterenborg werd opgericht in 1875 als looierij, maar voegde daar in 1882 de schoenfabricage aan toe. De fabriek die met voorzijde aan de Nieuwe Maat en de zij/achterkant aan Op den Akker stond werd gesloten in 1964 en vervolgens gesloopt ten behoeve van de uitbreiding van de aangrenzende fabriek van de firma Westerman.

De familie Sterenborg had voorts de schoenfabriek Sterli waar kinderschoenen werden gemaakt. Het complex aan de Broekboomstraat werd nadat het in de jaren zeventig van de vorige eeuw was afgebrand niet meer opgebouwd.

De fabriek van de familie Hulshof (Koninklijke Hulshof Leerfabriek) is een van de weinige nog resterende en bovendien vrij gaaf bewaarde complexen. De fabriek ontstond als de leerlooierij H.A. Hulshof & Co omstreeks 1876 aan de Broekboomstraat. Na in 1880 verplaatst te zijn naar 'Het Hof' vestigde het bedrijf zich in 1897 op de huidige plaats aan de Aaltenseweg nabij de zogenaamde Driehoek. In 1918 volgde er een grote uitbreiding die, na in het volgende jaar door brand te zijn verwoest, vervangen werd door het huidige hoofdgebouw. Dit werd in 1920 gebouwd naar ontwerp van de Duitse architect C.T. Steinert onder invloed van de Um 1800-stijl. Het van een opvallende toren voorziene gebouw is onder andere bijzonder als vroeg voorbeeld van de toepassing van gewapend beton. Naast dit complex staat Herwalts Tassenfabriek BV, eveneens van de familie Hulshof.

Ook Groenlo kende enige leerverwerkende industrie. Daar werd in 1896 de schoenfabriek en leerlooierij van de heren Oosterholt en Wiegerink gebouwd op het geëgaliseerde Polvertorenbolwerk.

Hulshof, Lichtenvoorde

Houtzagerijen en meubelindustrie

Ook de houtverwerkende industrie was van enig belang in de regio. Zo waren er stoomhoutzagerijen in Zieuwent (fam. Reichman) en Groenlo (J. Nahuis). Daarnaast kende Groenlo enkele meubelfabrieken (Gebroeders Te Lintelo, Oldenhuis NV).

De houtzagerij van J. Nahuis aan de Winterswijkseweg in Groenlo is één van de oudste nog van de oorspronkelijke functie voorziene bedrijfsgebouwen in de gemeente. De in 1916 als stoomhoutzagerij voortgezette oudere handzagerij is gehuisvest in een houten zaaggebouw uit 1900 met daarmee verbonden en evenwijdig geplaatste bakstenen machineloods en dito ketelloods. Verder staat op het terrein een (tot drie vakken ingekorte) houtloods. Bijzonder is dat een vrijwel complete bedrijfsinboedel (apparatuur, hulpapparaten en gereedschappen) eveneens bewaard is gebleven.

Wasserij

Aan de Woerdseweg te Groenlo staan nog de gebouwen van de in 1902 opgerichte stoomwas-, bleek- en strijkinrichting van de firma Hubers & Co. Het complex heeft enkele later toegevoegde aanbouwen en, achter het voormalige ketelhuis, een vrijstaande schoorsteen. Het voor de wasserij benodigde water kwam van de Slinge die ten tijde van de oprichting nog direct ten noordoosten van het complex stroomde, maar bij de kanalisatie noordwaarts werd verlegd. De voormalige wasserij wordt thans gebruikt door een aannemers/timmerbedrijf.

De houtzagerij van Nahuis (links) en de voormalige stoomwasserij van Hubers & Co (rechts)

5 Winkel- en horecapanden

Winkels

Het kopen van goederen geschiedde vanouds op dag- en weekmarkten. Jaarmarkten hadden grote aantrekkingskracht vanwege het feestelijke karakter en diversiteit van de aangeboden waar. Toch vond handelen vooral in de openlucht plaats op de markt. Voor sommige handelswaar was er een speciale markt. Verschillende straatnamen herinneren hier nu nog aan. Zo was de Ganzenmarkt in Groenlo voor de handel in pluimvee en de Varkensmarkt in Lichtenvoorde voor de handel in varkens en ander vee. Vanaf de zestiende en de zeventiende eeuw vond de handel echter steeds meer plaats in het huis van de koopman. Het voorhuis van het woonhuis was daartoe de geëigende plaats en de waar werd op de luiken voor de ramen uitgestald. Het idee van de winkelpui was geboren.

Pas vanaf het begin van de negentiende eeuw ontstond winkelarchitectuur, zij het tot het midden van de eeuw op heel bescheiden schaal. Vanuit Engeland komt rond 1830 de mode overwaaien om uitstekende etalage ramen, de zogenaamde uitsteekkasten, aan te brengen. Van een echt veranderende winkelarchitectuur is pas sprake vanaf circa 1880, wanneer het verschijnsel winkel en winkelhuis zich als een nieuw architectonisch fenomeen aandient. Als gevolg van de industriële ontwikkeling nam de werkgelegenheid sterk toe en daarmee het aantal inwoners. Geleidelijk aan wijzigde het stads- en dorpsbeeld op puiniveau drastisch door het wegbreken van het benedendeel van gevels ten behoeve van winkelpuien. Ook werden gevels vervangen of werden ten behoeve van winkel- of horecafuncties panden geheel afgebroken en herbouwd waarbij vaak een verdieping werd toegevoegd en historische rooilijnen werden rechtgetrokken. In de tweede helft van de negentiende eeuw passen ontwerpers van winkelpuien de dan heersende opvattingen op het gebied van architectuur toe. Neoclassicisme, neorenaissance en eclecticisme voeren de boventoon. Na de eeuwwisseling volgen de Jugendstil, Amsterdamse School en de Art Deco. Oost Gelre heeft er een aantal goede voorbeelden aan overgehouden. Door de omstandigheden in de jaren dertig (economische malaise) en de jaren veertig (oorlogsomstandigheden) kwamen in die tijd de winkel(ver-)bouwactiviteiten vrijwel tot staan. In de na de Tweede Wereldoorlog ontstane vernieuwingsdrang zijn veel historische winkelpuien verdwenen. Toch zijn vooral in Groenlo en Lichtenvoorde nog diverse panden met karakteristieke winkelpuien uit de periode 1880-1940 bewaard gebleven. Het betreft meestal verbouwde oudere panden. Het tenminste uit de zeventiende eeuw daterende pand Mattelierstraat 31 bezit een fraaie gevelbrede winkelpui in een eclectische trant met een neoclassicistische inslag uit het laatste kwart van de negentiende eeuw.

Groenlo, Mattelierstraat 31, winkelpui, ca. 1875-1895 (links) en Groenlo, Kevelderstraat 18, winkelpui ca. 1930 (rechts)

Kevelderstraat 18 is representatief voor de meer zakelijk expressionistische puien uit het Interbellum. Ook hier is sprake van een ouder bouwwerk dat wellicht nog uit de zeventiende eeuw dateert. Het pand kreeg rond 1890 een nieuwe voorgevel en vervolgens rond 1930 een nieuwe winkelpui.

Rentenierstraat 25, Lichtenvoorde. Het rechterdeel met winkelpui is ca.1910 aangebouwd als kleermakerij.

Aan de Rentenierstraat 25 te Lichtenvoorde bevindt zich een winkelwoonhuis met een voormalige kleermakerij met een winkelpui in een sobere Jugendstil uit circa 1910. Tegenwoordig is in het pand een schoenmakerij gevestigd.

Aangebouwd voormalig kruidenierswinkelje aan de boerderij Schoppenweg 11 te Zieuwent

Een bijzonder en zeldzaam voorbeeld van een winkel op het platteland is een uit circa 1900-1920 daterende hallehuisboerderijtje met aangebouwd winkelje aan de Schoppenweg 11 bij Zieuwent. Het winkelinterieur uit circa 1930 is nog volledig aanwezig.

Horecapanden

Een van de oudste binnen de gemeente bewaard gebleven herbergen is het voormalige Witte Paard aan de Lichtenvoordseweg 29 in Groenlo, dat in huidige vorm dateert uit het laatste kwart van de negentiende eeuw. Het op een rechthoekige plattegrond opgetrokken gebouw heeft één bouwlaag onder een schilddak dat aan de achterzijde lager is doorgetrokken. Dit bood ruimte voor een enig kleinvee. De voorgevel wordt gekenmerkt door een reeks zesruits schuiframen. Thans bevinden zich dakkapellen in de vernieuwde kap.

Voormalige herberg "Het Witte Paard" in Groenlo, archiefbeeld, (links) en café en slijterij Tapperij Van Ooijen te Lichtenvoorde (rechts)

Een combinatie van een café met slijterij is de tapperij Van Ooijen aan de Rapenburgsestraat 3 in Lichtenvoorde. Rond 1900 kocht de familie Van Ooijen het huidige café van de familie Venderbosch. Het was toen een koffiehuis voor de veemarkt die in die tijd nog wekelijks in Lichtenvoorde plaatsvond. Van Ooijen is het oudste nog bestaande café van Lichtenvoorde. De uit de eerste helft van de negentiende eeuw daterende voormalige stadsboerderij werd in 1910 en 1921 verbouwd waarbij o.a. de huidige winkelpuien tot stand kwamen. Het interieur verkeert sinds 1921 nog vrijwel in dezelfde staat. Het linkerdeel van het pand behoort tot het café en het rechterdeel tot de slijterij. Iets verderop bevindt zich het in 1926 naar ontwerp van Jan Huinink gebouwde hotel-café-restaurant "De Koppelpaarden". Het pand is een goed voorbeeld van de invloed van de Amsterdamse School en wordt gedomineerd door een hoektoren die al van ver zichtbaar is.

Detail bouwtekening De Koppelpaarden (J. Huinink, 1926)

6 Woningbouw

Kenmerkend voor de woningbouw in de gemeente Oost Gelre zijn een tweetal opvallende aspecten. Dit betreft allereerst de aanwezigheid van vakwerkhuisen in Groenlo en een opvallend groot aantal villa's en herenhuizen uit het laatste kwart van de negentiende eeuw en het eerste decennium van de twintigste eeuw, met de nadruk op jaren 1875-1920, in Groenlo en in mindere mate in Lichtenvoorde. Veel van deze luxere woonhuizen geven een goed beeld van de huisvesting van een nieuwe, met name door de industrialisatie in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstane, kapitaalkrachtige elite. Hierbij kan met name gedacht worden aan de opkomst van de voor Groenlo belangrijke textielindustrie en de leerbewerkingsindustrie in Lichtenvoorde. De huizen zijn verder veelal gebouwd voor plaatselijke notabelen.

Het navolgende hoofdstuk is ingedeeld op eeuw en bouwstijl. Voor dit laatste is met name gekozen omdat de bouw van woonhuizen door de eeuwen heen de grootse bouw gave is geweest en met name in de verschijningsvorm van het individuele woonhuis de veranderende opvattingen over architectuur en bouwstijlen het best geëtaleerd worden.

Zeventiende eeuw en achttiende eeuw: vakwerkwoningen in Groenlo

Achter over het algemeen jongere voorgevels van woonhuizen bevindt zich een aanzienlijk aantal restanten van vakwerkhuisen die mogelijk nog uit de zeventiende eeuw dateren. Voorbeelden zijn Beltrumsestraat 4 en Lievelderstraat 12. Ook Mattelierstraat 6 heeft nog een zeventiende eeuwse kern met gebinten en vakwerk. Een ander prominent voorbeeld is het uit 1630 daterende koetshuis van het Huis Basten Asbeck aan de Nieuwestraat 20.

De specifieke aanwezigheid van deze voor Nederland bijzondere houtconstructies is gewaardeerd door de plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst van zogenaamde vakwerkmonumenten. Nader bouwhistorisch onderzoek van deze constructies is wenselijk. Het in dit kader uit te voeren dendrochronologisch onderzoek maakt tevens een betere datering mogelijk van dit voor Oost Gelre unieke erfgoed.

Groenlo: koetshuis Huis Basten Asbeck (links) en zijgevel Lievelderstraat 12 met aanduiding bouwsporen vakwerk (rechts).

Het reeds genoemde huis Basten Asbeck behoort tot de oudste en meest voorname grotere woonhuizen in Groenlo. Het forse pand is rond 1630 gebouwd en is rond 1710 verbouwd. De ingang van het pand dateert uit 1760.

Negentiende eeuw

Neoclassicisme

Eind achttiende eeuw ontstond na de eerste opgravingen in Pompeï en Herculaneum op internationaal niveau een herwaardering voor de klassieke oudheid. In de architectuur gaf dit de aanzet tot het neoclassicisme. Deze, op de antieke Romeinse bouwkunst geïnspireerde,

stijl kwam tot ontwikkeling in Parijs tijdens de laatste regeringsjaren van Lodewijk XV. Ze kon gezien worden als een reactie op de overdadig decoratieve Rococo stijl. Onder Napoleon Bonaparte bereikte het neoclassicisme, toen Empire genoemd, een hoogtepunt als uitdrukking van keizerlijke glorie. Jonge Hollandse architecten werden, hiertoe aangezet door Lodewijk Napoleon (broer van de Franse keizer en koning van 1806 tot 1810) en later door koning Willem I, met een studiebeurs naar Parijs en Rome gestuurd om daar het neoclassicisme en de antieke bouwkunst te bestuderen. Vooral openbare gebouwen zoals kerken en overheidsgebouwen werden in deze stijl gebouwd. De Griekse en Romeinse tempelarchitectuur met zuilen en driehoekige frontons diende tot voorbeeld. Vaak werden gevels gepleisterd en van schijnvoegen voorzien om natuursteen te suggereren. Schuiframen waren meestal van een vier-, zes-, of achtdelige roedeverdeling voorzien. De veelal sober uitgevoerde, blokvormige gebouwen hebben een vierkante of een rechthoekige plattegrond en een symmetrische gevelindeling. Vaak zijn ze van vooruitspringende geveldelen voorzien, risalieten genaamd. De daken hebben meestal een flauwe helling en gaan soms schuil achter een attiek of balustrade.

Groenlo, Lepelstraat 21, ca.1850

In de gemeente Oost Gelre is de invloed van deze bouwstijl op de woningbouw in de eerste helft van de negentiende eeuw over het algemeen slechts herkenbaar aan de symmetrisch ingedeelde gevels van enkele voorname woonhuizen zoals Lepelstraat 21. De vormgeving en de plattegronden van deze huizen zijn in zekere zin traditioneel aangezien zij gebaseerd zijn op het laat zeventiende-eeuwse en achttiende-eeuwse Hollandse baksteenclassicisme.

Eclecticisme

Na het midden van de negentiende eeuw verloor het zuivere neoclassicisme aan invloed en ging plaats maken voor het eclecticisme. Het begrip 'eclecticisme' is afgeleid van het Griekse woord 'eklegein' dat uitkiezen betekent. In deze bouwstijl combineerde men motieven uit verschillende bouwstijlen in één gebouw. De architecten kozen vaak de ornamenten uit voorbeeldboeken met bouwstijlen of catalogi van bouwmaterialen. Deze ornamenten werden veelal in serie geproduceerd in o.a. gietijzer, terracotta en zink. Vooral classicistische elementen en motieven van Lodewijkstijlen waren geliefd. In het derde kwart van de negentiende eeuw hanteerde men meestal een sobere en strak gedetailleerde bouwwijze die was afgeleid van het neoclassicisme. Kenmerkend voor de woonhuizen in deze periode is met name de witte bepleistering. Bij gebouwen in de utilitaire sfeer bouwde men meestal in baksteen met o.a. rondboogfriezen, rondboogvensters en gele siersteenbanden. Rond 1875 gaat de renaissance als inspiratiebron steeds vaker overheersen.

Een vroeg voorbeeld is het in 1879 in opdracht van notaris J.E. de Voogt gebouwde dubbele woonhuis Broekboomstraat 29 en 31 te Lichtenvoorde. Het wordt stilistisch gekenmerkt door invloeden van het eclecticisme met een neoclassicistische inslag. Het eerste komt o.a. tot

uitdrukking in de toepassing van vensters met afgeronde bovenhoeken en de detaillering van het balkon terwijl het tweede tot uitdrukking komt in de toepassing van een klassiek fronton. Typologisch valt het pand op door de ongewone hoofdvorm met twee nagenoeg identieke achterhuizen en een dwars geplaatst voorhuis. Dit villatype toont veel overeenkomsten met de T-boerderij, zij het dat het achterhuis hier geen stal bevat.

Lichtenvoorde, Broekboomstraat 29 en 31 (1879), links het voorhuis en rechts achterhuizen

Groenlo, Villa Vredenhof (ca.1880)

Groenlo, woonhuizen met gepleisterde gevels aan de Notenboomstraat

De in diezelfde periode voor de predikant F. Meyes gebouwde witgepleisterde villa Vredenhof in Groenlo valt op door de fraaie veranda met gietijzeren kolommen. De villa is één van een opmerkelijke reeks in deze stijl gebouwde of verbouwde herenhuizen of villa's in de stad Groenlo. Andere voorbeelden zijn o.a. Markt 7, Beltrumsestraat 45 en de inmiddels tot winkel verbouwde woonhuizen Beltrumsestraat 23, 33 en 44 (verdieping).

Villa's en herenhuizen in eclectische stijl aan de Lievevelderstraat

Herenhuis in eclectische stijl aan de Beltrumsestraat 16

Ensembles van in eclectische trant ge- of verbouwde voorname woonhuizen zijn met name te vinden in de Lievevelderstraat (nrs.45,48 en 49) en in de Notenboomstraat (nrs.14, 16, 18, 20 en 22). Beltrumsestraat 16 heeft een statiger aanzien gekregen door de toepassing van een souterrain en een beletage zoals in de grotere steden gebruikelijk was.

Neorenaissance

Oost Gelre kent diverse herenhuizen villa's die gebouwd zijn in de neorenaissancestijl die typerend is voor de jaren 1880-1910. Deze stijl is gebaseerd op voorbeelden uit de zestiende en zeventiende eeuwse Renaissance, die in Nederland in de Gouden Eeuw een eigen variant kende. De grote waardering voor de Hollandse Renaissance had onder meer te maken met een hernieuwd nationalisme. De stijl kenmerkt zich door het gebruik van in pleister of natuursteen uitgevoerde horizontale banden, afgewisseld met baksteen, arkeltorentjes en erkers op rijk uitgevoerde voluutconsoles, beeldhouwwerk, verschillende soorten topgevels (trap-, klok- en halsgevels) en op een vrije manier toegepaste klassieke elementen als frontons, dakkapellen, vazen en obeliskken. Andere decoratieve elementen die werden gebruikt waren cartouches, mascarons en medaillons. Boven deuren en ramen bevonden zich vaak blinde segment- of rondboogjes met in de boogvelden metselmozaïek, tegeltjes of pleisterwerk met ingekraste ruitpatronen. De gevelindeling was meestal asymmetrisch en men streefde naar een schilderachtig silhouet. Dit werd onder meer bereikt door de toepassing van een (hoek)torentje of torenachtig element zoals is toegepast bij de villa Winterswijkseweg 26 in Groenlo. Een van de meest zuivere voorbeelden van de neo-Hollandse renaissancestijl is het voorname herenhuis Markt 1 in Lichtenvoorde, gebouwd in 1901 voor de fabrikantenfamilie Hulshof. Beltrumsestraat 5 te Groenlo valt op door een meer door de Franse renaissance beïnvloede architectuur met toepassing van natuursteen. Overige voorbeelden zijn Mattelierstraat 33 en Lievevelderstraat 34. Ook eenvoudiger woonhuizen zoals een arbeiderswoning met winkel en stal aan de Ruurloseweg 29 in Groenlo vertonen soms een detaillering met kenmerken van de neorenaissancestijl. Evenals bij boerderijen vaak het geval is beperkt deze zich tot de toepassing van blinde segmentboogjes met gepleisterde aanzet- en sluitstenen boven venster- en deuropeningen.

Lichtenvoorde, Rapenburgsestraat 15 (1900, L.G. Richter) en Winterswijkseweg 26 (1907) in Groenlo

Links: Lichtenvoorde, Markt 1 (1902); rechts: Ruurloseweg 29 (ca.1905) te Groenlo

De neorenaissance stijl komt ook wel voor in combinatie met de Chaletstijl (ca.1875-1900) In het laatste kwart van de negentiende eeuw ontstond in Nederland een bouwstijl die het Zwitserse chalet en het vakwerkhuis tot voorbeeld nam en deze zeer vrij interpreteerde. De uit Zwitserland, Oostenrijk en Duitsland afkomstige stijl werd voornamelijk toegepast in de woonhuis- en villabouw. De nieuw ontstane stijl kenmerkte zich o.a. door asymmetrisch ingedeelde gevels en een sterke silhouetwerking. Deze werd o.a. verkregen door ver uitkragende houten topgevels, hoektorens en hoge daken. De topgevels waren meestal gedecoreerd met houten bogen met een verdeling van kwadrantschoren waarin decoratief uitgezaagde houtvullingen werden aangebracht. Vooral deze bijzondere geveldecoratie met makelaar was karakteristiek voor de Chaletstijl. De vensters waren meestal van verschillende breedte en doorgaans gekoppeld. Tussen de bakstenen gevels en de zeer decoratief behandelde houten topgevels, serres, erkers en veranda's bestond een sterk contrast. Een goed voorbeeld van de combinatie van de twee genoemde stijlen is Winterswijkseweg 26 in Groenlo Een voorbeeld van een in een meer eclectische neorenaissancestijl uitgevoerde woonhuis is de uit 1900 daterende voormalige notariswoning aan de Rapenburgsestraat 15 in Lichtenvoorde.

Twintigste eeuw

Overgangsfarchitectuur

Deze stijlbenaming is van toepassing op veel bouwwerken die rond de eeuwwisseling zijn ontstaan en die een overgang vormen van de neostijlen en het historisme naar een meer moderne, niet of nog weinig aan historische stijlelementen gebonden architectuur. Over het algemeen is er sprake van het door elkaar gebruiken van elementen uit de neorenaissance, de Chaletstijl en de Art Nouveau, naast Berlagiaanse en rationalistische kenmerken. De Overgangsfarchitectuur is bijzonder goed terug te vinden in de uit ca.1905-1915 daterende woonhuizen Nieuwstad 3 en 5. Ook de villa Dijkstraat is een herkenbaar voorbeeld van deze bouwstijl.

Groenlo, Nieuwstad 3 en 5 (links) en Dijkstraat 19 in Lichtenvoorde (rechts)

Art Nouveau

De oorsprong van de Art Nouveau ligt in Engeland waar in 1888 de Arts & Crafts Movement werd opgericht. Deze beweging ontstond uit onvrede met de industriële revolutie en de daarmee ontstane macht van de machine en de hang naar massaproductie. Binnen de beweging ging men zich toeleggen op de samenwerking tussen kunstenaars en ambachtslieden. De natuur vormde hierbij een grote inspiratiebron. De nieuwe stroming, die zich vooral in de kunstnijverheid manifesteerde, heeft maar een korte bloeiperiode gekend. Het was vooral een ornamentstijl. Kenmerkend voor de Franse en Belgische Art Nouveau zijn de aan de plantenwereld ontleende golvende en krullende decoratieve vormen, geglazuurde asymmetrisch ingedeelde baksteengevels en tegeltableaus. Naast deze stroming was er ook een Duits-Oostenrijkse variant die Jugendstil werd genoemd. In deze variant overheerste het geometrische ornament. De Art Nouveau stijl of wel letterlijk vertaald Nieuwe Kunst werd in Nederland wel eens Zweepslag of Slaolie-stijl genoemd, naar een affiche van Jan Toorop. Na 1910 komt de stijl nauwelijks meer voor.

In Oost Gelre komen geen in zuivere Art Nouveau stijl ontworpen woonhuizen voor. Wèl wordt de Art Nouveau vaak gebruikt voor de decoratie en aankleding van gevels en interieurs. De voor de leerfabrikant Sterenborg naar ontwerp van J.J. Post gerealiseerde villa aan de Rentenierstraat 37;39 vertoont invloeden van de Art Nouveau. Bijzonder zijn hier de vele fraaie met gestileerde bloemmotieven gedecoreerde tegeltableaus boven de vensters, de glas-in-lood ramen met florale voorstellingen en de rijke decoraties van de dakoverstekken. Hoewel de voornamere woonhuizen in die tijd al wel over een badkamer beschikten is in de tuin van de villa een apart badhuis gebouwd.

Lichtenvoorde, Rentenierstraat 37 en 39 (J.J. Post, 1906-1907)

Nieuw Historiserende stijl

Als reactie op het rationalisme van Berlage volgde in het tweede decennium van de twintigste eeuw een kortstondige opleving van het negentiende-eeuwse historicisme. De meer behoudende opdrachtgevers wensten architectuur met een herkenbaar karakter. Er werd teruggesproken op de ornamentiek en vormtaal van het (Hollands) Classicisme en de Barok, waarbij echter wel in veel gevallen gebruik werd gemaakt van moderne materialen (o.a. gewapend beton) en nieuwe constructiemethoden (skeletbouw). Vanwege de aansluiting bij de monumentale, rijke bouwkunsttraditie met een veelvuldig gebruik van natuursteen - wordt deze hernieuwd historiserende bouwtrant ook wel met de term Traditionalisme of Nieuw Historiserende stijl en 'Um 1800'-stijl aangeduid. De laatste termen voorkomen verwarring met de ook als Traditionalisme aangeduide Delftse School. De benaming 'Um 1800' is afkomstig uit de titel van een in 1908 gepubliceerd boek van architect Paul Mebes. Het bevatte voorbeelden van historische, meestal barokke, architectuur en had als doel oude architectuuroppvattingen nieuw leven in te blazen.

Twee fraaie voorbeelden in de gemeente Oost Gelre van het teruggrijpen op de vormtaal van de laat zeventiende eeuwse en achttiende eeuwse Hollandse bouwkunst zijn te vinden in Groenlo. De opdrachtgevers, waaronder de burgemeester van Groenlo, lieten de architecten traditionele gebouwen ontwerpen waarbij echter de toepassing van moderne technieken niet werd geschuwd. De aan de Ruurloseweg en de Eibergseweg gelegen huizen vallen op door hun symmetrische gevelindeling en markante schilddaken met hoek-schoorstenen.

Villa's in Nieuw Historiserende stijl in Groenlo: villa Adriana uit 1909 aan de Eibergseweg en de in 1916-1917 aan de Ruurloseweg gebouwde ambtswoning van burgemeester Th.J.A. Kraakman.

Amsterdamse School

Het expressionisme kent verschillende richtingen, waarvan in Nederland de Amsterdamse School de belangrijkste is. De Amsterdamse School kenmerkt zich door een expressieve, plastische vormtaal met een grote variatie in ritme en volumes. De indruk die een gebouw maakte was vaak belangrijker dan de logische opzet van het interieur. Veel aandacht werd besteed aan decoratie door middel van siermetselwerk, glas-in-lood, smeedwerk en beeldhouwwerk. De Amsterdamse School had haar zwaartepunt bij de volkswoningbouw en de openbare gebouwen. Onder de verzamelnaam Amsterdamse School vallen architecten die het nieuwe zochten in de decoratie van gevels. Uitbundig metselwerk langs schoorstenen, daklijsten, kozijnen, 'ladderramen' en vooral de vormgeving moesten de gevels reliëf geven. Ook accenten bij deuren, portieken en doorgangen zijn opvallend voor de Amsterdamse School.

De architect van het woonhuis Notenboomstraat 29 in Groenlo heeft ondermeer in de plastische bouwmassa en de driehoekige zoldervensters invloeden verwerkt van de Amsterdamse School. Opmerkelijk is het stedelijk bouwblok op de hoek van de Notenboomstraat en de Nieuwestraat in Groenlo. Dit markante gebouw heeft een torenachtig hoekaccent en bestaat uit een winkelruimte op de begane grond en twee bovenwoningen. De ramen zullen oorspronkelijk voorzien zijn van een voor de Amsterdamse school typerende horizontale roedenverdeling. De afsluiting van de gevels door middel van dakpannen is eveneens een voor de Amsterdamse School karakteristiek element. Het op de hoek van de Dijkstraat en de Nieuwe maat gelegen dubbel woonhuis in Lichtenvoorde is ontworpen door de Amsterdamse architect D. Zuiderhoek jr. in de verstrakte vormtaal van de late Amsterdamse School. Een opmerkelijk element is het uitgemetselde torenachtige schoorsteenkanaal ter accentuering van de hoeklocatie.

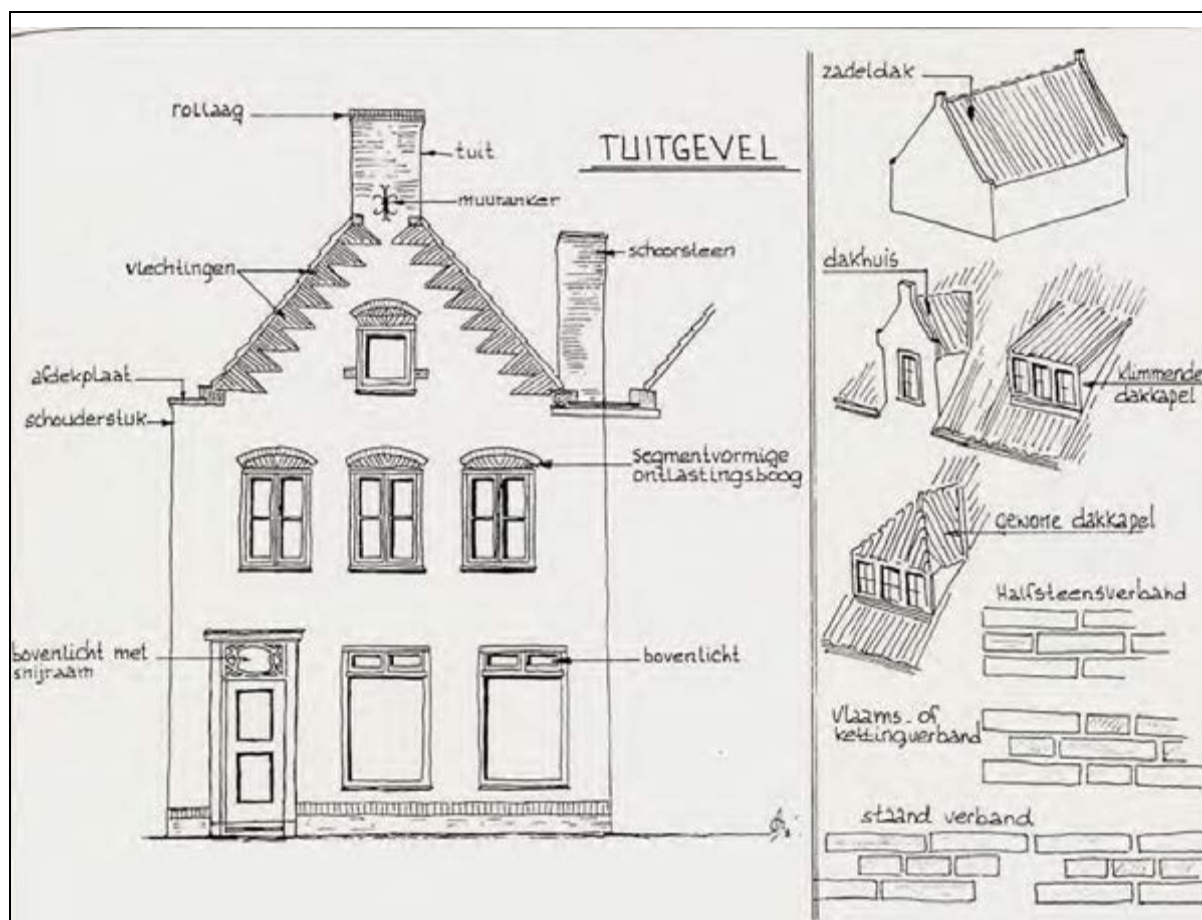
Groenlo, winkel met bovenwoningen op hoek van de Notenboomstraat en de Nieuwestraat

Groenlo, Notenboomstraat 29 (links) en Dijkstraat 6; Nieuwe Maat 1 in Lichtenvoorde (D. Zuiderhoek, 1933)

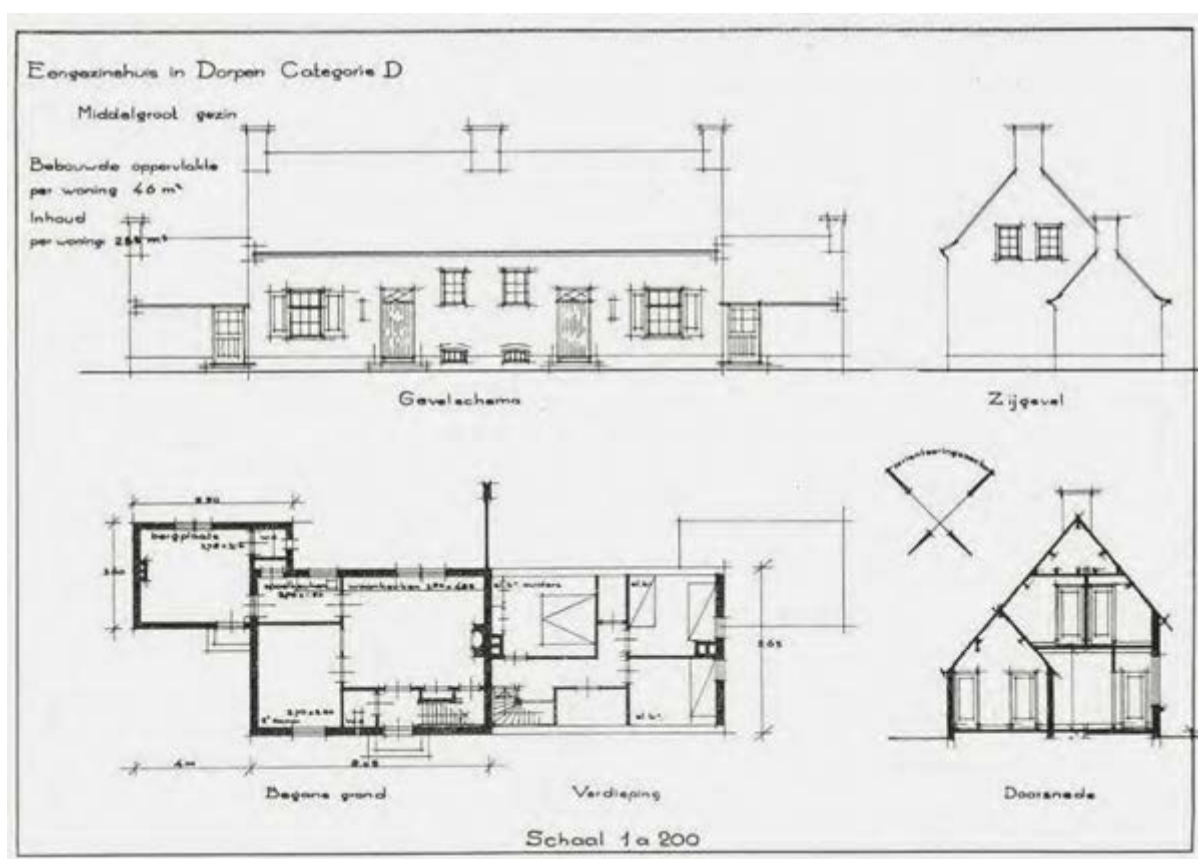
Delftse School en de Wederopbouwperiode

Direct na de Tweede Wereldoorlog waren in Nederland veel woningen nodig om de woningnood op te lossen. De woningbouw uit de vroege wederopbouw wordt tot circa 1955 gedomineerd door de opvattingen van de Delftse School. De grondlegger van deze traditionalistische stroming in de architectuur uit de jaren 1925-1955 was de Delftse hoogleraar prof.ir. M.J. Granpré Molière (1883-1972). Geënt op oudere ontwikkelingen als Tuindorp Vreewijk, keerde hij zich tegen de formules voor woningbouw van CIAM en het Nieuwe Bouwen in de vorm van anonieme meergezinswoningen en greep hij terug op de traditionele eengezinswoning met tuin. Dit betekende ook het afwijzen van de voor het Nieuwe Bouwen kenmerkende glaswand als gevel. Het harmonische zwaartepunt van het huis, dat het gezin van de buitenwereld scheidde, moest immers binnenskamers blijven. Granpré Molière streefde een bouwkunst met eeuwigheidswaarde na. Gebouwen met een duidelijke ruimtevorm, een plastische monumentaliteit en een gevel met een aangezicht waren een vereiste. Karakteristiek voor de Delftse School is de op de menselijke schaal gebaseerde architectuur, de toepassing van streekeigen materialen, handvorm bakstenen en met keramische pannen gedekte schild- of zadeldaken voorzien van duidelijk gemarkeerde schoorstenen. Deze laatste vormen vaak de tuit van een tuitgevel waardoor ze meer zijn dan alleen een schoorsteen en zelfs een essentieel onderdeel vormen van de vormgeving. Een belangrijk onderdeel van de architectuur zijn de roedenverdelingen in de ramen die de sobere, vaak robuuste architectuur een vriendelijke en vaak zelfs elegante uitstraling geven. De ambachtelijk verwerkte materialen moesten voorkomen dat de bewoner de indruk kreeg dat zijn huis een serieel vervaardigd product was, eerder als alle andere. Zijn huis was echter uniek en representeerde, niet minder dan een kerk of een raadhuis, de eeuwige architectuur die door het ambachtelijke aspect naast een stoffelijke ook een geestelijke dimensie had gekregen. In de woningbouw liet men zich inspireren door de 'Oud-Hollandsche' bouwkunst uit de late zestiende eeuw en de zeventiende eeuw.

Kenmerken Delftse School (bron: J. Vredenberg, Monumentengids Scherpenzeel, Utrecht 2004)

De naoorlogse woningwetwoningen kwamen tot stand met financiële steun van het Rijk. Teneinde ervoor te zorgen dat de overheidsgelden goed besteed werden stelde het Rijk bepaalde eisen aan de indeling, constructie en afwerking van de woningwetwoningen. In de eerste jaren na de bevrijding werden als maatstaf voor de beoordeling van plannen voor woningwetwoningen de 'Voorlopige Wenken voor het ontwerpen van eengezinshuizen gehanteerd', in 1951 vervangen door de 'Voorschriften en Wenken voor het ontwerpen van woningen'. Van invloed op de woningbouw zal zeker ook het in 1946 gepubliceerde Bouwprogramma voor arbeiderswoningen in Gelderland van de Gelderschen Architecten Studiekring zijn geweest.

Ontwerp van een woning voor een middelgroot gezin in categorie D, een agrarisch dorp, uit het rapport Bouwprogramma voor arbeiderswoningen in Gelderland van de Gelderschen Architecten Studiekring. Het kleine venster naast de voordeur ter verlichting van de het trappenhuis suggereert een opkamer. Mengvorm van een streekeigen bouwtype refererend aan een boerderij en een traditionele dorpswoning.

De vroegste tijdens de wederopbouw gerealiseerde woningen nemen een bijzondere plaats in binnen de bebouwing van de dorpen in Oost Gelre. De woningen dateren uit een tijd toen ambachtelijke creativiteit prevaleerde boven de productie, normen en functies van de jaren zestig van de vorige eeuw. Woningen die bewust en met groot vakmanschap ontworpen en gebouwd zijn. De woningen die ontworpen werden voor kleinere (plattelands)gemeenten moesten uitdrukking geven aan het streekeigene. Dit betekende dat in de architectuur vaak verwijzingen werden opgenomen naar voorhuizen van boerderijen en een eenvoudige dorpswoningen uit zeventiende en achttiende eeuw. Grote diepe kavels waren nodig, omdat tot de eerste levensbehoeften van de eerste bewoners een moestuin, een kolenhok, een varkensstal of een kippenren behoorden. Dit vond men vaak belangrijker dan een badkamer.

Vroeg-naoorlogse woningwetwoningen in Zieuwent (links) en Harreveld (rechts)

Vroeg-naoorlogse woningwetwoningen zijn o.a. gerealiseerd aan de Winterswijkseweg in Vragender, de Harreveldseweg in Zieuwent en aan de Toebeshof in Harreveld. De woningen werden meestal in verschillende typen gerealiseerd, afgestemd op ondermeer de gezinsgrootte van de toekomstige bewoners. De bouwblokken van de diverse woningtypen zijn opgetrokken op een overwegend rechthoekige plattegrond met aangebouwde of vrijstaande schuurtjes en bezitten steeds één bouwlaag onder een zadeldak met de nok evenwijdig aan de weg. De daken zijn over het algemeen gedekt met verbeterde rode Hollandse pannen. De gevels zijn opgetrokken in een bruin-rode baksteen, gemetseld in halfsteens verband en terugliggend platvol gevoegd. De voordeur van iedere woning was oorspronkelijk voorzien van een opgeklampte deur. De vensters waren oorspronkelijk voorzien van roedenverdelingen. Hoewel de woningen na renovatie een deel van hun karakteristieke detaillering verloren hebben, geven zij nog steeds een goed beeld van de eerste naoorlogse volkshuisvesting.

7 Overheidsgebouwen, gerechtsgebouwen en postkantoren

Gebouwen binnen deze categorie zijn vanzelfsprekend (vooral) te vinden in de plaatsen Groenlo en Lichtenvoorde, de beide hoofdplaatsen van de gelijknamige voormalige gemeenten, zijnde de bestuurs- en rechtscentra en de plaats waar andere centrale voorzieningen werden geconcentreerd.

Gemeentehuizen

Het stadhuis van Groenlo (gemeentelijk monument) werd in 1874-1875 gebouwd ter gedeeltelijke vervanging van het bestaande renaissancepand met in- en uitgezwenkte topgevels. Het hoofdzakelijk in neoclassicistische stijl opgetrokken stadhuis is zeer beeldbepalend gelegen op de hoek van de Mattelierstraat en Kevelderstraat/Markt en heeft aan de linkerzijde een moderne uitbreiding.

Van links naar rechts het stadhuis van Groenlo, het gemeentehuis van Lichtenvoorde en Het Hof, het voormalige Richtershuis te Lichtenvoorde

In Lichtenvoorde werd in 1880 op de hoek van de Varsseveldseweg en de Raadhuisstraat een gemeentehuis gebouwd. Dat bleek al omstreeks de daarop volgende eeuwwisseling te klein en werd vervolgens met één verdieping verhoogd en van een torentje voorzien. In de jaren 1938-1940 werd op dezelfde plek een geheel nieuw gemeentehuis gebouwd in de stijl van de Delftse School. Ook dit gemeentehuis bleek op den duur te klein. In 1993 is er een grote aanbouw toegevoegd die door middel van een tussenlid met het oude gemeentehuis verbonden is. Bij de verbouwing zijn de oorspronkelijke stalen ramen helaas vervangen door kunststof kozijnen en heeft ook het interieur enige wijzigingen ondergaan. Het pand vormt als hoekpand een sterk beeldbepalend element in het straatbeeld, mede vanwege de situering in de zichtas van de Rapenburgsestraat, gezien in noordwestelijke richting.

In Lichtenvoorde is ook het oude richtershuis genaamd "Het Hof" uit het begin van de zeventiende eeuw bewaard gebleven. Blijkens jaartalankers dateert het pand in de huidige gedaante uit 1702. Het huis is slechts één bouwlaag groot met daarop een hoog schilddak. De gesneden deuren en de ramen hebben Empirevormen; boven de linker deur bevindt zich een alliantiewapen Stumph-Diemen. Op de aangrenzende terreinen stond vroeger het kasteel Lichtenvoorde.

Gerechtsgebouwen

In 1827 kwam de "wet op de zamenstelling der regterlijke macht en het beleid der justitie voor het koninkrijk der Nederlanden" tot stand. Deze wet, de grondslag van de nieuwe rechterlijke organisatie, bepaalde in hoofdzaak welke soorten rechterlijke instellingen er zijn en in welke zaken deze bevoegd zijn. De Belgische opstand maakte het onmogelijk om de nieuwe rechterlijke organisatie en de wetboeken op 1 februari 1831 in te voeren. Pas op 1 oktober 1838 trad, nadat in 1835 nog enkele wijzigingen werden aangebracht, de gewijzigde wet in werking. De gemeenten Groenlo en Lichtenvoorde behoorden met de gemeenten Neede en Eibergen tot het kanton Groenlo, het derde van de zeven kantons van het arrondissement Zutphen over de periode 1838-1877. In laatstgenoemd jaar werden de rechtsgebieden nader wettelijk bepaald waarbij het kanton Groenlo werd uitgebreid met de

gemeenten Aalten, Winterswijk (beide voorheen kantongerecht Aalten), Borculo en Ruurlo (beide voorheen kantongerecht Lochem). Tot 1907 hield het kantongerecht zitting in het gemeentehuis van Groenlo.

In 1907 kreeg het kantongerecht een eigen nieuw gebouw aan de Maliebaan. Het pand werd gebouwd naar ontwerp van de architect W.C. Metzelaar (1848-1918), in 1883 aangesteld als tweede ingenieur-architect voor de gevangenis en rechtsgebouwen in Nederland. In die functie ontwierp Metzelaar strafgevangenis, opvoedingsgestichten, tuchtscholen, rechtsgebouwen, huizen van bewaring en 27 kantongerechtsgebouwen. Naast functionaliteit en soberheid besteedde Metzelaar ook zorg aan de uiterlijke verschijning en trachtte hij met gebruikmaking van beperkte middelen tot een levendig geheel te komen, waarbij hij meerdere historische stijlen toepaste. Bij het kantongerecht van Harlingen (1883) past hij voor het eerst het schema toe dat in zijn volgende ontwerpen een rol zal blijven spelen. Het gebouw is opgetrokken op een min of meer rechthoekige plattegrond over twee bouwlagen onder een afgeplat schilddak. Het ontwerp wordt gekarakteriseerd door een middenrisaliet waarin de entree gesitueerd is. Het risaliet gaat over in een toren waarin twee gekoppelde, rondboogvormig afgesloten vensters die van elkaar worden gescheiden door een smalle penant. Deze opzet - maar dan zonder toren - is in grote trekken ook terug te vinden in het kantongerecht van Groenlo. Het gebouw is markant gelegen op de (als rijksmonument aangewezen) omwalling- en grachtstructuur. In die tijd was het een gebruikelijke stedenbouwkundige opvatting om belangrijke openbare functies te vestigen op de wallen die hun van oorsprong verdedigende functie verloren hadden.

Groenlo, v.l.n.r. het kantongerecht aan de Maliebaan en het oude en nieuwe postkantoor

Postkantoren

In Groenlo zijn twee als zodanig gebouwde oude postkantoren bewaard gebleven. Het oudste daarvan is het in 1873 aan de Mattelierstraat gebouwde post- en telegraafgebouw, waarvan het achterliggende bouwdeel in 1877 werd aanbesteed. Het pand (gemeentelijk monument) heeft twee bouwlagen met kap en voor de bouwtijd karakteristieke, maar in Groenlo betrekkelijk zeldzame detailleringen in eclectische trant met ondermeer aan de bovenzijde afgeronde vensteropeningen.

In 1907/1908 werd een geheel nieuw postkantoor met woning gebouwd naar ontwerp uit (1904?) van de Rijksbouwmeester C.H. Peters (1847-1932), die in Nederland tal van postkantoren heeft ontworpen. Zoals zoveel postkantoren van zijn hand bestaat het Groenlose postkantoor uit een groot bakstenen gebouw in neorenaissance stijl met neogotische elementen (postkantorengotiek) van twee bouwlagen in een T-vorm, met een topgevel links en een langsgedeelte rechts. Het pand vertoont grote gelijkenis in uitwerking met zijn postkantoren in bijvoorbeeld Velp en Dieren. Het postkantoor is beeldbepalend gesitueerd aan de Markt van Groenlo waar ook het stadhuis gesitueerd is en vormt door massa en uitstraling het hoogtepunt in het beeld van de Markt. Recent heeft het pand een nieuwe (horeca)bestemming gekregen.

8 Kerken, kloosters, kerkhoven en begraafplaatsen, wegkapelletjes en veldkruisen

De oudste kerken en kapellen

De kerstening in dit deel van de Achterhoek en het aangrenzende Münsterland werd aangestuurd door de abt Bernrad, overleden in 791 of 792, en diens opvolger Liudger. Onder laatstgenoemde en zijn opvolgers werden in de Achterhoek enkele zogenaamde oerparochies gesticht. Ook Groenlo is lange tijd als een dergelijke oerparochie beschouwd, maar tegenwoordig wordt verondersteld dat de kerk van Groenlo in de loop van de tiende eeuw is gesticht als afsplitsing van de kerk te Vreden die in de omgeving vele bezittingen had. Vanaf 1193 hoorde Groenlo binnen het bisdom Münster tot het aartsdiaconaat Vreden. Geschreven bronnen vermelden de parochie echter pas voor het eerst in 1246. De parochie van Groenlo omvatte een uitgestrekt grondgebied waarvan mogelijk later, wellicht in de dertiende eeuw - nieuwe parochies zijn afgesplitst. Behalve Groenlo en omgeving bleven in ieder geval ook Harreveld, Lichtenvoorde, Lievelede, Vragender en Zieuwent nog lange tijd deel uitmaken van de parochie Groenlo, waarvan de kerk was gewijd aan de Heilige Calixtus. Van de huidige laatgotische kerk dateert de toren uit de tweede helft van de veertiende eeuw, terwijl het pseudo-basilicale schip vijftiende-eeuws is. Het eenbeukige driezijdig gesloten koor en de noordelijke zijkapel werden in de tweede helft van de vijftiende eeuw toegevoegd. De torenspits dateert overigens uit het tweede kwart van de negentiende eeuw, maar werd bij de restauratie na de verwoestingen tijdens de Tweede Wereldoorlog gewijzigd. Voorts bevindt zich in de noorder en zuider zijbeuk muurwerk dat dertiende- of veertiende-eeuws is. Grote hoeveelheden hergebruikt tufsteen in de zuidbeuk en toren wijzen op en tufstenen voorganger.

Binnen het kerspel Groenlo werden in de vijftiende eeuw twee kapellen gesticht. De Sint Jacobuskapel te Vragender dateert vermoedelijk van kort voor 1444, in welk jaar de inkomsten, vergeving en bediening van de nieuwe kapel nader werden vastgelegd. Met de bouw van de kapel, mede toegewijd aan Onze Lieve Vrouw, werd voorzien in de behoefte van de Vragender bevolking om in de eigen omgeving ter kerke te kunnen gaan. De kapel had alleen een functie voor de direct omwonenden en had geen parochierechten.

In 1496 liet Frederik van Bronkhorst-Borculo bij zijn burcht te Lichtenvoorde een kapel bouwen, gewijd aan St. Antonius-Abt. In de loop van de zestiende eeuw ontwikkelde de kapel zich tot filiaalkerk met enige parochierechten, overigens zonder dat Lichtenvoorde een volledig zelfstandig kerspel was.

Tijdens de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1581-1795) werd alleen de Nederduits gereformeerde kerk door de overheid getolereerd en werden andere religies slechts oogluikend toegestaan. De verovering van Groenlo door Maurits in 1597 maakte daar een tijdelijk einde aan de vrije uitoefening van het oude katholicisme totdat de stad in 1606, opnieuw in Spaanse handen kwam. Na de inname door Frederik Hendrik in 1627 kwam de oude Calixtuskerk definitief aan de Gereformeerde (later hervormde) gemeente.

In Lichtenvoorde deed de reformatie in 1616 haar intrede na de bezetting door de Staatse troepen. De hervormden maakten gebruik van de oude slotkapel die inmiddels in een slechte staat verkeerde. In 1648 werd begonnen met de bouw van een nieuwe kerk op de restanten van de slotkapel- de nog bestaande Johanneskerk aan de Rentenierstraat. De kapel te Vragender raakte door leegstand en het achterwege blijven van onderhoud in verval. De thans resterende ruïne ligt markant op de hoek van de Pastoor Scheepersstraat en de Kapelweg, aan de rand van de bebouwde kom.

Toch kreeg, in tegenstelling tot het omringende gebied, de reformatie binnen het kerspel Groenlo - met oudtijds veelal moerassige gebieden als begrenzing - relatief weinig aanhang. In de stad Groenlo was er vrijwel voortdurend een vorm van katholieke zielzorg, gesteund vanuit Münsterse kapellen, zoals die te Zwillbrock, Oldekotte en Hemden. Omdat ook op het platteland het oude geloof zich kon handhaven ontstond aldus een katholieke enclave in de

oostelijke Achterhoek. Rond 1700 werd de boerderij Rijckenberg in gebruik genomen als kerkgebouw. In 1784 kregen de katholieken in Groenlo echter toestemming om een kerk binnen de stad te bouwen. De nieuwe kerk werd in 1785 in gebruik genomen. Verder konden katholieken bijvoorbeeld terecht op het Huis Harreveld, waar aan het begin van de zeventiende eeuw regelmatig jezuïeten verbleven en godsdienstoefeningen hielden, of op de aan de rand van het Ruurlose Broek gelegen boerderij Katershorst. Beide plekken waren veilig doordat ze buiten het gezag van de richter van Lichtenvoorde vielen: de Katershorst lag net buiten de grenzen van de heerlijkheid en de oude havezate Harreveld had zijn eigen heerlijke rechten. Op de locatie van de Katershorst is een monument geplaatst ter herinnering aan de heilige missen die hier min of meer in het geheim werden opgedragen. In 1672 kreeg de R.K. kerk in Lichtenvoorde algehele zelfstandigheid. Bij de nieuwe parochie hoorden ook de buurschappen Zieuwent, Vragender en een deel van Lieveelde. De komst naar het huis Harreveld van de priester Riccius in 1694 kan min of meer gezien worden als het begin van de statie Harreveld.

Calixtuskerk te Groenlo, kapelruïne te Vragender, N.H. kerk te Lichtenvoorde

De R.K. kerkbouw vanaf 1795

In 1795 werd de nauwe band tussen staat en kerk verbroken. De scheiding van kerk en staat en de vrijheid van godsdienst werden overigens pas in de grondwet van 1848 definitief geregeld. Binnen de katholieke enclave Groenlo-Lichtenvoorde is het niet verwonderlijk dat er vooral nieuwe Rooms-katholieke kerken werden gebouwd. Al direct in 1795 kreeg Zieuwent een eigen statiekerk, welke in 1837 aanmerkelijk werd vergroot en in 1842 door een Waterstaatskerk werd vervangen, zo genoemd omdat het ontwerp van de hand van ingenieurs van Rijkswaterstaat was. In Groenlo werd in 1838 een nieuwe katholieke kerk ingewijd, eveneens een Waterstaatskerk, ter vervanging van de oude kerk die nog in 1818 was vergoet en van een toren voorzien. In 1819, was ook in Lichtenvoorde de oude R.K. kerk door een nieuw gebouw in waterstaatsstijl vervangen. Harreveld kreeg in 1868 een nieuwe kerk, die in 1888 echter door brand werd verwoest. De daarnaast staande pastorie bleef vermoedelijk gespaard, maar werd later gewijzigd. In Vragender startte men in 1869 met de bouw van de kerk, die in 1876 - het jaar waarin Vragender een zelfstandige parochie werd - met de voltooiing van de klokkentoren gereed was. De pastorie en de naast de kerk gelegen kosterij dateren van circa 1875.

Het in relatie tot de omvang van de gemeente opvallend grote aantal vanuit architectuur-historisch oogpunt waardevolle neogotische kerken kwam in de daarop volgende periode tot stand. Allereerst kan genoemd worden de in 1889 gebouwde St. Agathakerk te Harreveld, ter vervanging van de afgebrande kerk van 1868, waarvan de gespaard gebleven toren in het nieuwe kerkgebouw werd opgenomen. Het ontwerp was van architect Gerhardus te Riele (1833-1911), bekend vanwege de vele naar zijn ontwerp gebouwde kerken in Gelderland en Overijssel. In Lichtenvoorde zal hij overigens óók bekend geweest zijn op grond van zijn huwelijk in 1861 met een dochter van de Lichtenvoordse logementhouder Antony Weijenborg. In Zieuwent werd het waterstaatskerkje van 1842 in 1898-1899 vervangen door

een nieuwe kerk, gebouwd naar ontwerp van de Arnhemse architect J.W. Boerbooms (1849-1899), net als de naastgelegen pastorie. De imposante St. Werenfriduskerk is ook bekend als “de Kathedraal van de Achterhoek”.

De R.K. kerken te Harreveld (links) en Zieuwent (rechts)

In Groenlo werd in 1906-1908 de R.K. St. Calixtuskerk gebouwd naar ontwerp van het architectenduo Jos Cuypers (1861-1949) en Jan Stuyt (1868-1934). De kerk, een kruisbasiliek, geïnspireerd op de late Nederrijnse gotiek, heeft een vijfbeukig koor en diagonaal geplaatste, vijfzijdig gesloten kapellen op de hoek van de zuidelijke koorzijbeuk en naast de toren. De Lichtenvoordse waterstaatskerk aan de zuidzijde van de Rapenburgsestraat werd in 1912-1913 vervangen door het huidige kerkgebouw, naar ontwerp van Wolter te Riele (1867-1937), zoon van eerdergenoemde architect Gerhardus te Riele. Net als zijn vader bouwde ook hij veel kerken in Overijssel en Gelderland in een voornamelijk door de neogotiek beïnvloede stijl. De naast de kerk gelegen pastorie werd in 1923 gebouwd naar ontwerp van de Doesburgse architect J.H. Hogenkamp, ook verantwoordelijk voor de ontwerpen van de R.K. school en onderwijzerswoning in Harreveld, alsmede de St. Jorisschool in Lichtenvoorde.

De laatste R.K. kerk die nog voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd gebouwd was de O.L.V. van Lourdeskerk in het nieuw gevormde dorp Mariënvelde. Deze werd in 1932 gebouwd op de hoek van de Waalderweg en de Pastoor Deperinkweg, tegelijkertijd met de pastorie welke door middel van een tussenlid met de kerk is verbonden. De driebeukige kerk is gebouwd op een Latijns-kruis-vormig grondplan en heeft aan de zijde van de Waalderweg een uitgebouwd portaal annex Mariakapel met op de noordoosthoek een toren en aan de zijzijde een getrappt, rechthoekig afgesloten koor. Bij de kerk ligt ook een begraafplaats met daarop een baarhuisje. Het gehele complex is ontworpen door ir. G.A.P. de Kort.

De R.K. kerken van Groenlo, Lichtenvoorde en Mariënvelde

In Lievelede leefde reeds voor de Tweede Wereldoorlog de wens om te komen tot een eigen parochie, doch het zou nog tot 1945 duren voordat deze kon worden opgericht. Na enkele jaren gebruik gemaakt te hebben van een noodkerk kon men vanaf 1954 terecht in de nieuw gebouwde Christus Koningkerk. Het ontwerp voor het in een aan de Delftse School verwante stijl opgetrokken kerkgebouw was van de uit Zeist afkomstige architect W. Dijkman, evenals dat van de tegelijkertijd gebouwde pastorie.

Van de oude R.K. H. Antonius van Paduakerk in Vragender is alleen de in 1876 gerealiseerde klokkentoren bewaard gebleven. In 1951 werd een nieuwe kerk gebouwd naar ontwerp van architect J. Sluijmer uit Enschede. De bouwstijl van het nieuwe gedeelte vertoont invloeden van de Delftse School.

De twee jongste R.K. kerkgebouwen zijn de H. Maria Moeder Godskerk (1964) aan de Ruurloseweg te Groenlo en de recent tot het wooncomplex Ludgerhof verbouwde St. Ludgerkerk (1969). Laatstgenoemde kerk aan de Tongerlosestraat te Lichtenvoorde werd ontworpen door architect G. Schouten uit Lievelede, die de ideale kerk zag als een open plek in de ongerepte natuur en dit concept zoveel mogelijk in zijn ontwerp inbracht. Het ontwerp bleek echter niet bij alle betrokkenen in goede aarde te vallen met als gevolg dat de bijzondere kerk nooit geheel volgens de oorspronkelijke ideeën kon worden afgebouwd.

R.K. kerken te Lievelede, Vragender en Groenlo (H. Maria Moeder Godskerk)

De Joodse gemeenschap Groenlo-Lichtenvoorde

In de tweede helft van de zeventiende eeuw vestigden de eerste joden zich blijvend in Groenlo. Van een georganiseerde joodse gemeente was echter pas vanaf het einde van de achttiende eeuw sprake. Overigens was er ook in Lichtenvoorde een kleine joodse gemeenschap, reeds vermeld in 1740, die voor synagogediensten en onderwijs echter op Groenlo was aangewezen. Aanvankelijk werden de diensten in een gehuurd huis gehouden. Mede door een ruime donatie van koning Lodewijk Napoleon was het mogelijk een synagoge te bouwen aan de Noteboomstraat. Bij de ressortale herindeling van 1814 kreeg Groenlo, met inbegrip van Lichtenvoorde, de status van Ringsynagoge. In 1822 werd een nieuwe synagoge aan de Schoolstraat ingewijd. Dit gebouw werd in 1878 in oriëntaalse stijl gerenoveerd. Omstreeks 1950 is het pand tot woonhuis verbouwd.

Gereformeerde kerken

De enige gereformeerde kerk binnen de gemeente werd in 1933 in Lichtenvoorde aan de Nieuwe Maat, op de hoek met de Koemstraat, gebouwd naar ontwerp van de uit Aalten afkomstige H.J. Wikkerink. Kenmerkend voor het in opdracht van de Gereformeerde Gemeente van Lichtenvoorde gebouwde eenvoudige kerkje is de rechthoekige grondvorm en het zadeldak. Het gebouw is sober gedetailleerd; de raamopeningen zijn gevuld met groen kathedraalglas met een zwarte omranding. De kerk wordt omringd door een kleine tuin.

Gereformeerde kerk Lichtenvoorde

Kloosters

Allereerst kan hier genoemd worden het reeds lang verdwenen middeleeuwse Augustinessenconvent ten Engelhuizen - ook bekend als het Nieuwe Convent te Groenlo - dat reeds in 1442 wordt vermeld. Blijkens een afbeelding uit 1743 was toen reeds sprake van een ruïne.

Het sterk beeldbepalende klooster- en schoolcomplex aan de Nieuwstad te Groenlo (Zusters van Roosendaal) dateert uit verschillende bouwperiodes met als accenten 1866 (oorspronkelijke klooster), ca 1890 (school) en ca 1935 (uitbreiding). Tegen een van de vleugels van het schoolgebouw staat een markante traptoren, die ver boven de gebouwen uitsteekt. In 1895 kwamen de eerste Liefdezusters vanuit Boxmeer naar Groenlo; zij werden gehuisvest in de voormalige dokterswoning op het Bagijnenbolwerk.

In 1875 vestigden de paters franciscanen zich op het huis Harreveld dat zij als klooster inrichtten. In 1882 werd het gymnasium vanuit Sittard overgebracht naar Harreveld. In 1893 werd een nieuwe kapel gebouwd, terwijl in 1894 het oude landhuis door nieuwbouw werd vervangen. In 1911 werd het complex in gebruik genomen door de St. Vincentiusvereniging die er een internaat vestigde onder leiding van de Congregatie van de Broeders van Onze Lieve Vrouw van Zeven Smarten, waarna het complex herhaaldelijk werd verbouwd en uitgebreid. In 1992 werden de oude internaatsgebouwen gesloopt.

De zusters franciscanessen van Bennebroek kwamen in 1865 naar Lichtenvoorde, waar zij zich vooral richtten op het besturen van de bewaar- en naaischolen. Aanvankelijk waren zij gevestigd in enkele door het kerkbestuur aangekochte kleine woningen totdat in 1890 de nieuw gebouwde scholen en het gesticht aan de Rapenburgsestraat in gebruik konden worden genomen. De gebouwen zijn in oktober 1984 gesloopt.

In Zieuwent werd in 1922 de schuin tegenover de kerk staande woning met café van Toebees verbouwd tot klooster ten behoeve van de zusters van de H. Carolus Borromeüs. Zij hadden daar een naaischool en later huishoudschool, die in 1949 onder leiding kwam van de Franciscanessen van Denekamp. Dit R.K. zustershuis werd echter eind 1980 weer afgebroken.

Opmerkelijk is het in 1950 in opdracht van de paters Maristen naar ontwerp van de architect J.A. van der Laan (1896-1966) gebouwde kloostercomplex Loreto. De grond waarop dit klooster te Lievelede is gebouwd werd geschonken door de gebroeders Braker. Het complex is uitgevoerd in de stijl van de toen zich ontwikkelende Bossche School en is een van de weinige voorbeelden boven de grote rivieren van deze bouwstijl. Van der Laan was een van de grondleggers van deze stroming in de naoorlogse architectuur. Het klooster vormt een vroeg en goed voorbeeld van de door hem gepropageerde bouwstijl. Dit complex is in hoofdvorm en materiaalgebruik goed bewaard gebleven en kenmerkt zich door een carrévormige hoofdvorm waarop haaks een kapel is aangesloten. De baksteengevels kenmerken zich ter plaatse van de zolderverdieping door een baksteendecoratie in de vorm van opvallende cirkel- en ruitvormen. De kapel met basilicale opzet is gaaf bewaard gebleven en onderscheidt zich van het hoofdblok door een afwijkende geveldecoratie met

bakstenen tandlijsten. Het interieur van de kapel is eveneens bewaard gebleven en versterkt de monumentale waarde. (N.B. klooster wordt thans ook gebruikt door de Zusters Dienaressen van Jezus Christus Priester).

Klooster te Groenlo (links) en Huize Loreto van de paters Maristen te Lievelede (rechts)

Kerkhoven en begraafplaatsen

Oudtijds, sinds de stichting van de kerken, begroef men de doden in de kerken en direct daar omheen op de zogenaamde kerkhoven. Onder Napoleon werd echter een verbod ingesteld op begravingen in een kerk of binnen de bebouwde kom, welk besluit in 1827 werd bevestigd door Koning Willem I. Hierdoor mocht met ingang van 1 januari 1829 in steden en dorpen met meer dan 1000 inwoners niet meer begraven worden binnen een afstand van tenminste 35 meter van de bebouwde kom. Het gevolg hiervan was dat overal in Nederland even buiten de steden en grotere dorpen begraafplaatsen werden aangelegd. Het besluit werd in de Begraveniswet van 1869 nader uitgewerkt, waarbij gemeenten die nog geen algemene begraafplaats hadden werden aangespoord om deze alsnog aan te leggen. Ook voor Groenlo en Lichtenvoorde betekende het besluit van 1827 dat er nieuwe begraafplaatsen moesten worden aangelegd.

Hervormde begraafplaats te Groenlo (links) en R.K. Begraafplaats te Lichtenvoorde (rechts)

In Groenlo, waar tot dan toe katholieken en protestanten door elkaar heen op het kerkhof rondom de grote kerk werden begraven, kochten de katholieken een stuk grond aan de Molenberg van de familie Batenburg, waar zij in 1828 een eigen begraafplaats stichtten. De Hervormde gemeente bleef echter nog lang gebruik maken van het kerkhof rondom de oude kerk, met enkele bijzondere graven waaronder het graf van de in 1835 overleden E.M. van Dissel met gietijzeren obelisk en hekwerk. Pas in 1910 kregen de hervormden een eigen begraafplaats aan de Halvemaanweg, waarvan de aanleg mogelijk werd gemaakt door een schenking van G.H. Huijskes, die er zelf als eerste werd begraven. De heer Huijskes schonk

zowel de benodigde grond als een som geld ten behoeve van de aanleg van de begraafplaats en de bouw van een baarhuisje. De begraafplaats is sober ingericht en kent een symmetrische aanleg met vakken, van elkaar gescheiden door het hoofdpad en haaks daarop staande zijpaden. Aan de Lichtenvoordseweg ligt de grote R.K. begraafplaats van meer recente datum.

Lichtenvoorde kent twee negentiende-eeuwse begraafplaatsen, waarvan de in 1828 aangelegde R.K. begraafplaats tussen de Kerkhoflaan en de Esstraat de oudste is. Op het oudste deel van deze rechthoekige begraafplaats bevinden zich diverse waardevolle, uit de laatste decennia van de negentiende eeuw daterende, graven van ondermeer de fabrikantenfamilie Hulshof, de burgemeestersfamilie Van Basten Batenburg en de familie Ten Bosch. Dit laatste graf, eigenlijk een verzameling van graven, valt ondermeer op door twee in neogotische trant uitgevoerde hardstenen torenachtige van kantelen voorziene graftekens. Ook het uit 1871 daterende graf van dr. Besselink, huisarts in Lichtenvoorde, is op dit deel van de begraafplaats gelegen. Het van een sobere hardstenen plaat voorziene priestergraf werd in 1896 gemetseld. In het graf bevinden zich de overblijfselen van de pastoors J.A. Niessing, M.A. Lonink en van B.A. Turnhout. Op korte afstand hiervan is het door een ijzeren spijlenhek met van pijnappels voorziene hoekpalen omgeven graf van de zusters franciscanessen gelegen. Het noordwestelijk deel van de begraafplaats bevat naast een groot aantal moderne graven ook een aantal opmerkelijke gietijzeren grafkruisen uit de jaren 1918-1930, ondermeer op het graf van J.W. Tijdink (1895-1918).

De kleine Algemene Begraafplaats werd vermoedelijk in de tweede helft van de negentiende eeuw aangelegd tussen de Vragenderweg en de Edisonstraat. De begraafplaats bevindt zich in een met bomen en struiken beplante omgeving en is direct vanaf de Vragenderweg te bereiken. In het westelijke deel van de begraafplaats bevindt zich een 'dodenhuisje', dat aan twee zijden toegankelijk is. In dit deel van de begraafplaats (de zuidwesthoek) bevinden zich ook de meest interessante graven die grofweg tussen circa 1895 en 1935 te dateren zijn. Enkele van de graven zijn nog voorzien van de oorspronkelijke gietijzeren hekwerkjes. De in de laatste decennia verwaarloosde begraafplaats heeft in 1999-2000 een ingrijpende opknappbeurt ondergaan.

In Vragender, Harreveld, Mariënveld en Lievelede werden bij de bouw van de nieuwe kerken de begraafplaatsen direct achter de kerkgebouwen aangelegd. De oude begraafplaats tegenover de kerk in Zieuwent is geruimd; ten westen van de dorpskern is aan de Schoppenweg een nieuwe begraafplaats aangelegd.

De joodse gemeente van Groenlo had de beschikking over twee begraafplaatsen. De ene was tot 1909 in gebruik en lag buiten het dorp Lichtenvoorde aan de Kerkdijk onder Vragender. De plek is alleen nog herkenbaar aan een verwilderd bos. De andere begraafplaats ligt in een park aan de Kanonswal te Groenlo.

Joodse Begraafplaats Groenlo

Wegkapelletjes en veldkruisen

Op verschillende plaatsen in de Achterhoek zijn na de oorlog wegkapelletjes en veldkruisen gesticht, zo ook op het grondgebied van de gemeente Oost Gelre. In het buitengebied van Lichtenvoorde staan vijf veldkruisen en vier (Maria)kapelletjes, opgericht tussen 1945 en 1957. Ze zijn mede een uitdrukking van de dankbaarheid die onder de bevolking leefde na het einde van de Tweede Wereldoorlog. Het gevoel om weer vrij te zijn ging gepaard met een streven om oude tradities en gewoonten in ere te herstellen. De uit Weert afkomstige pater Hildebertus Saes (1894-1975) speelde in veel gevallen een rol bij de totstandkoming. Op de voormalige begraafplaats tegenover de kerk in Zieuwent staat een monument, geplaatst door de vereniging Zieuwentse Oud Indië Militairen, ter herinnering aan twee Zieuwentse oorlogsslachtoffers.

Kruisbeeld, Aaltenseweg, Lichtenvoorde (links) en Mariakapel, Rolderspad, Zieuwent (rechts)

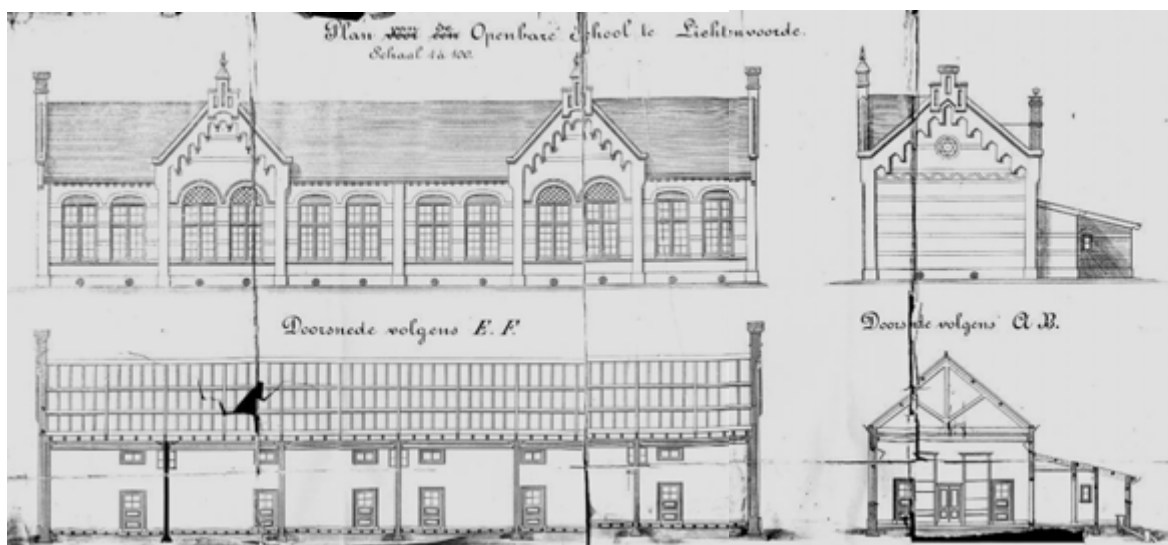
9 Onderwijs

Wet- en regelgeving

Eeuwenlang deed het er in ons land weinig toe hoe een school werd gebouwd en hoe een school er van binnen en van buiten moest uitzien. Voor scholen golden geen andere regels dan voor welk bouwwerk dan ook. Scholen bestonden vaak uit niet meer dan één lokaal en met name dorpsschooltjes waren vaak niet meer dan een schuur met slechte hygiënische omstandigheden. In de tweede helft van de achttiende eeuw ontstonden nieuwe inzichten in de volksopvoeding die uiteindelijk leiden tot de Schoolwetten van 1801 en 1806. Deze wetten betekenden de invoering van klassikaal onderwijs en de invoering van een onderwijsinspectie. De wens tot verbeteringen van de scholenbouw resulteerde in de modelontwerpen voor scholen in de eerste helft van de negentiende eeuw. Licht, lucht en ruimte speelden in deze ontwerpen een hoofdrol. Hoewel de gezondheid van de leerlingen vanaf het begin van de negentiende eeuw centraal werd gesteld was er vaak nog sprake van schoolgebouwen met slechts één lokaal met beperkte ruimte voor de leerlingen. Pas in 1880 werd een Scholenbouwbesluit uitgevaardigd met voorschriften voor de scholenbouw. In combinatie met de herziening van de Wet op het lager onderwijs in 1878, die een verruiming van de staatsfinanciering voor de scholen betekende, werden vanaf dat moment in hoog tempo scholen gebouwd.

Scholenbouw in Oost Gelre 1880-1940

De ontwikkeling van het onderwijs in Oost Gelre is dan ook met name vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw nog duidelijk afleesbaar aan diverse bewaard gebleven schoolgebouwen. Na de herziening van de Wet op het lager onderwijs in 1878 werden er veel openbare lagere scholen gebouwd in Nederland. De lokalen van deze scholen liggen meestal aan een gang waarbij per een of twee lokalen een toiletgroep is aangebracht. Een goed voorbeeld van een dergelijke school is de voormalige Openbare School aan de Dijkstraat te Lichtenvoorde. Het schoolgebouw, een ontwerp van de Doetinchemse architect Jan Ovink sr. uit 1887, is uitgevoerd in een rijke neorenaissancestijl in combinatie met neoromaanse stijlmotieven. Tegelijkertijd met de school is ook de naastgelegen onderwijzerswoning ontworpen. Het type van de gangschool zou tot de Tweede Wereldoorlog de overhand hebben.

Detail bouwtekening van de voormalige Openbare School aan de Dijkstraat te Lichtenvoorde (J. Ovink sr., 1887).

Uit de vroege twintigste eeuw dateren diverse Rooms-katholieke scholen met Berlagiaanse kenmerken en invloeden van de neorenaissancestijl of een combinatie van traditionalistische

en expressionistische elementen zoals de voormalige St. Canisiusschool te Groenlo, de R.K. ULO-school (thans St. Jorisschool) te Lichtenvoorde, en de St. Canisiusschool met onderwijzerswoning te Harreveld (1921-1922). De beide laatste scholen werden ontworpen door de Doesburgse architect J.H. Hogenkamp. De uit 1923 daterende, aan de Lievevelderstraat gelegen, voormalige R.K. meisjesschool St. Joseph te Groenlo is een van de grootste in deze jaren gerealiseerde scholen. Opmerkelijk is de Rooms-katholieke St. Jozefschool te Zieuwent. Deze dorpsschool valt op door zijn moderne vormtotaal waarvan de lage langgerekte vorm duidt op invloeden van het werk van de Amerikaanse architect Frank Lloyd Wright en W.M. Dudok. De oude R.K. school te Vragender werd in 1982 gesloopt.

R.K. ULO-school (thans Jorisschool) te Lichtenvoorde

R.K. St. Canisiusschool te Harreveld

R.K. meisjesschool te Groenlo

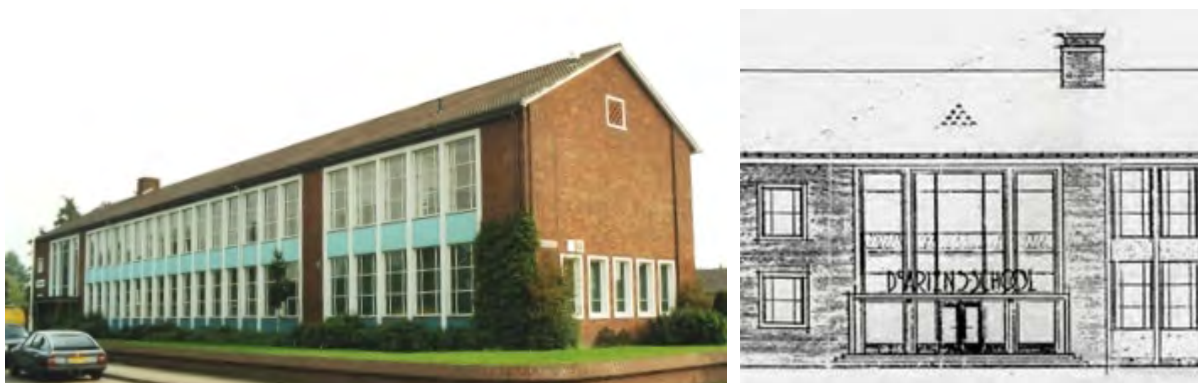
Voormalige School met de Bijbel in Vragender

R.K. St. Jozefschool Zieuwent

De Dr. Ariënschool te Lichtenvoorde

Representatief voor het voorgezet onderwijs ten tijde van de Wederopbouw is de voormalige technische school Dr. Ariënschool aan de Rode van Heeckerenstraat in Lichtenvoorde. De door de Nijmeegse architect Ch.H.B. Estourgie ontworpen school is uitgevoerd in de zogenaamde Shake-Handsstijl waarbij sprake is van het samengaan van het traditionalisme en het functionalisme in de architectuur. Karakteristiek hiervoor is de uitvoering van de school in een deels in het zicht gelaten betonconstructie met in handvorm baksteen opgetrokken gevels en grote vensters met stalen ramen. De jaren kort na de Tweede Wereldoorlog worden gekenmerkt door de gemeenschapsgedachte waarbij de school als een organische gemeenschap wordt gezien. Dit idee is vertaald in een centrale ruimte in het hoofdgebouw, gevormd door een hal met trappenhuis. Karakteristiek voor het complex is het per functie optrekken van een gebouw gesitueerd rond een centraal binnenterrein. Er is dan ook sprake van verschillende bouwblokken: een blok met leslokalen en kamers voor de docenten en schoolleiding; een blok met werkplaatsen; een blok met gymnastieklokaal en kleedruimten en een gashuisje. De gebouwen zijn alle voorzien van bakstenen gevels, zadeldaken en grote venstervlakken. De gevels bezitten in hun soberheid door uitspringende geveldelen en lisenen een expressief karakter. In het interieur valt op dat klaslokalen ondanks de ligging aan een gang toch van twee zijden lichten ontvangen door de toepassing van grote vensters in de scheidingswand tussen klaslokaal en gang en door de aan de gang grenzende van vensters voorziene buitengevel. Het pand is recent verbouwd.

Voormalige Dr. Ariënschool te Lichtenvoorde. Detail bouwtekening met ingang.

10 Verdedigingswerken en grensmarkeringen

Op het grondgebied van de gemeente Oost Gelre zijn verschillende voorbeelden te vinden van bouwwerken, landschappelijke structuren en andere objecten die te maken hebben met de verdediging van nederzettingen en ook grotere gebieden tegen vijandelijke troepen, het markeren van eigendomsgrenzen en het beschermen van in cultuur gebrachte gronden.

Versterkte nederzettingen en huizen

De stad Groenlo werd in de middeleeuwen voorzien van verdedigingswerken in de vorm van wallen, muren en grachten, terwijl in de zestiende en zeventiende eeuw meer uitgebreide vestingwerken werden aangelegd. De vestingstatus van Groenlo werd definitief opgeheven bij de vestingwet van 1878; het strategisch belang van de vesting was echter allang verloren gegaan. Ook de nederzetting Lichtenvoorde was oudtijds van verdedigingswerken voorzien in de vorm van wallen en stadspoorten. Behalve deze versterkte nederzettingen waren er enkele versterkte huizen - van respectabele middeleeuwse ouderdom - op omgrachte terreinen, waaronder de havezate Marhulzen bij Groenlo, het huis Harreveld, het adellijk huis Tongerlo en het kasteel te Lichtenvoorde. Van deze vanuit cultuurhistorisch oogpunt belangrijke locaties is bovengronds thans weinig herkenbaars overgebleven, in tegenstelling tot de hieronder afgebeelde situaties anno 1832. (Voor verdere details zie bij de deelgebiedbeschrijvingen).

Marhulzen (1832)

Harreveld (1832)

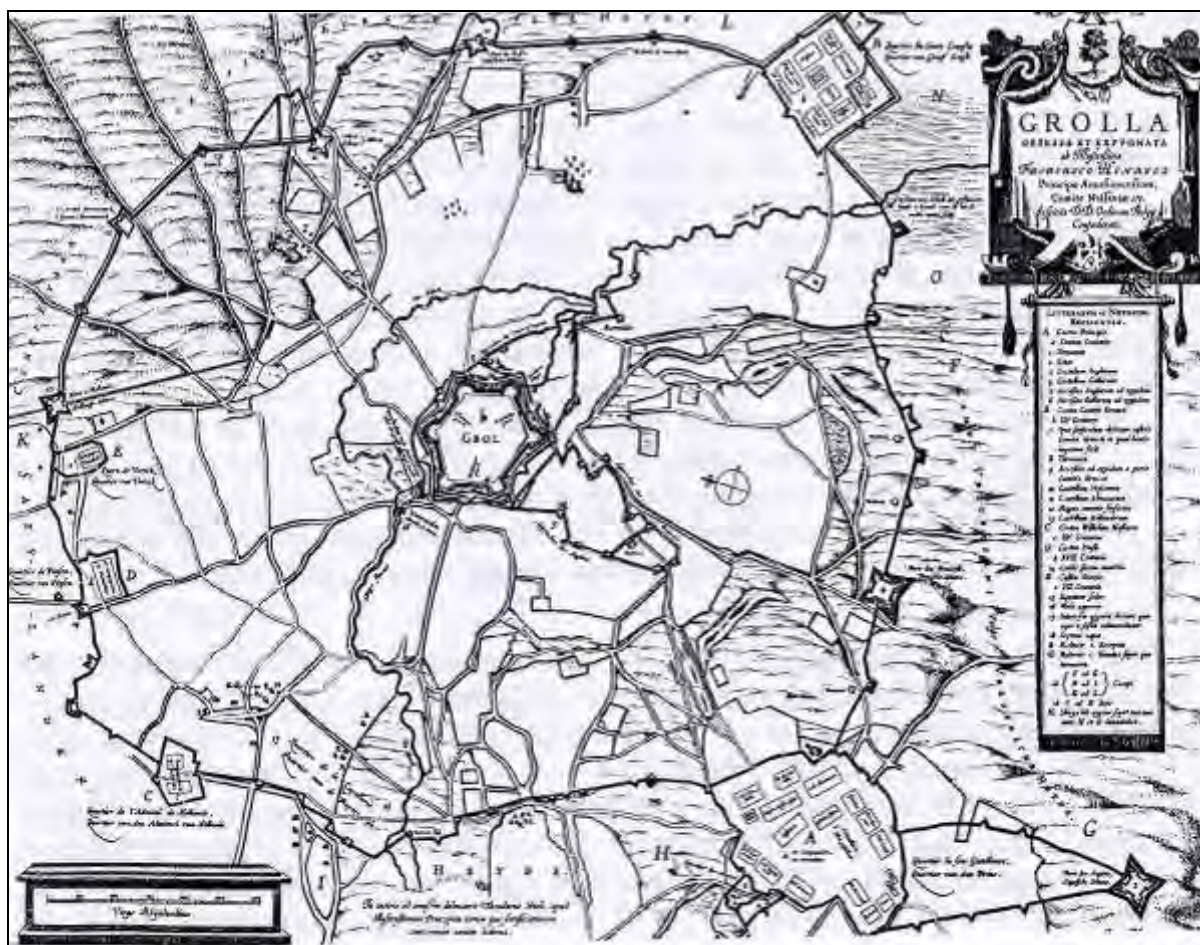

Tongerlo (1832)

Lichtenvoorde (1832)

De Circumvallatielinie

Circumvallatielinie; stedenatlas Blaeu

De zogenaamde Circumvallatielinie werd ter verdediging van het aanvallende Staatse leger aangelegd in 1627 door Frederik Hendrik bij zijn poging om de stad Groenlo in te nemen. Deze voor Nederland unieke linie bestond uit een ringvormige aarden wal of retranchement (op de hoger gelegen gronden ten zuiden en westen) en een gracht (op de lager gelegen gronden ten noorden en oosten) rondom de stad. De afstand tot de stad bedroeg gemiddeld ongeveer drie kilometer om buiten schootsafstand van de Spanjaarden te blijven. Het water voor de omgrachting werd afgetapt bij een speciaal geconstrueerde dam in de Slinge, daar waar de beek de linie kruiste in het buurschap Zwolle.

In de circa zestien kilometer lange linie waren 35 bouwkundige werken opgenomen, waaronder kampementen, hoornwerken, schansen en diverse redoutes en batterijopstellingen. Ten noorden van de stad (op het grondgebied van de huidige gemeente Berkelland) lag de zogenaamde *Hollandse Schans*, aan de noordoostzijde het *fort Altena* en de *Friese Schans*, aan de zuidzijde de *Franse Schans*, aangelegd op een natuurlijke hoogte, van waaruit men de hele omgeving kon overzien. De verder zuidwaarts, buiten de feitelijke insluitingsring gelegen, *Engelse Schans* werd aangelegd op een natuurlijke hoogte van strategisch belang. Deze hoogte lag namelijk vlak bij het grootste kampement van het Staatse leger, het "Quartier van de Prins", en diende dan ook in Staatse handen te blijven.

De locatie van de andere schansen werd eveneens zorgvuldig bepaald, omdat zij dienden ter bewaking van strategische plekken en routes, zoals de weg naar Borculo, Zutphen en Deventer (*Hollandse Schans*), de weg naar het Duitse Vreden (*Friese Schans*), en de weg naar Bredevoort (*Franse Schans*).

Na afloop van de Tachtigjarige Oorlog verloren de aanvals- en verdedigingswerken hun betekenis. Na de inname van de stad door Frederik Hendrik werd een deel van de schansen en redouten afgebroken en de loopgraven dichtgegooid om de vijanden niet de gelegenheid te geven er opnieuw gebruik van te maken, maar ook omdat ze op essen lagen en dus kostbare landbouwgrond in beslag namen. De andere werken werden na verloop van tijd langzamerhand opgenomen in het landschap. Een aantal schansen staat nog aangegeven op topografische kaarten uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Tijdens de ruilverkaveling in de jaren dertig van de vorige eeuw zijn vrijwel alle verdere overblijfselen van het beleg geëgaliseerd. Dat gold ook voor de Franse Schans, dan gelegen in een bosje en bekend als de Grootenhuizer Schans. Bij de ontginning van het gebied werden de resten van de schans met de grond gelijk gemaakt. De Engelse Schans - later ook bekend als de Besselinkschans - is dit lot grotendeels ontlopen omdat het in een bos lag en vlak na de Tweede Wereldoorlog aangekocht werd door de Motor- en Autoclub Lichtenvoorde (MACL) die het in gebruik nam als crossterrein. In 2002 verhuisde de MACL naar een aangrenzend terrein en werd de schans in ere hersteld.

Engelse Schans

Hoewel de linie dus grotendeels werd geruimd bleven verschillende sporen in de ondergrond bewaard. Tijdens een in 2003 uitgevoerd onderzoek is gebleken is dat ruim tachtig procent van de linie nog traceerbaar is doordat Groenlo slechts op beperkte schaal is uitgebreid en de omgeving agrarisch gebied is gebleven. De sporen van de linie waren tijdens een periode van extreme droogte vanuit de lucht herkenbaar aan donkere verkleuringen in het landschap als gevolg van de veranderde bodemsamenstelling en waterhuishouding. Het is de bedoeling dat in de nabije toekomst meer restanten van de linie zichtbaar gemaakt worden, waaronder het Groot Hoornwerk op het nieuw aan te leggen industrieterrein De Laarberg.

Grensmarkeringen: landweren, markewallen, grenspalen

Landweren waren aarden wallen, oorspronkelijk begroeid met bomen en/of dicht struikgewas, met aan of aan beide zijden van de wal een droge gracht. De wallen werden beplant met eiken en beuken die op circa een meter hoogte werden gesnoeid. Nieuwe takken werden naar de grond gebogen, waarna deze zich aan de bodem vasthechtten en wortelschoten. Daartussen werden doornige struiken aangeplant, waardoor een ondoordringbaar geheel ontstond.

De meeste landweren stammen uit de late middeleeuwen, veelal uit de veertiende en vijftiende eeuw, en hadden eerst en vooral een functie als markering en verdediging van een

territoriale grens. Ze kwamen veel voor in het oosten van Nederland waar relatief veel kleine landheren waren. Van de landweren in de Achterhoek wordt wel beweerd dat zij veelal zogenaamde markewallen waren: wallen die de grenzen van de marke aangaven en tevens moesten voorkomen dat vee uit naburige marken op het grondgebied van andere marken ging grazen. De tracés van de landweren lijken echter niet steeds de markegrenzen precies te volgen. De doorgangen van wegen waren zwakke schakels in de landweren. De belangrijkste plekken werden meestal bewaakt vanuit een versterkt huis (Koerhuis) en afgesloten met een slagboom (koerboom). In vreedestijd konden de landweren tevens dienen als tollinie.

Op het grondgebied van de gemeente Oost Gelre zijn met behulp van oude kaarten nog resten van oude landweren traceerbaar. De belangrijkste voorbeelden zijn:

- De landweer ten oosten van de Lievalder es. Nog duidelijk herkenbaar op de Hottingerkaart en de topografische militaire kaart. Thans grotendeels verdwenen onder de N18; delen zijn (hoogstwaarschijnlijk) nog bewaard gebleven in en nabij het natuurreservaat aan de Zwolseweg;
- De landweer ten noordwesten van het Gasteveld (oostelijk van Lievalde en zuidoostelijk van Groenlo). Duidelijk herkenbaar op negentiende-eeuws kaartmateriaal. Tracé herkenbaar aan de huidige Landwehrweg. Ook boerderij De Landwehr herinnert in zijn naam aan de oude landweer. De landweer liep vroeger ook door ten noordoosten van de Groenloseweg (N319) en is ook daar nog herkenbaar aan de perceelsgrens;
- De landweer die vanuit Eibergen in zuidelijke richting naar de Koerboom bij Zwolle liep en daar vermoedelijk in westelijke richting afboog naar Groenlo, met een tolboom op de grens van de stadsvrijheid, bij Marhulzen. Het buurtje de Koerboom ten noordoosten van Groenlo aan de rand van het Zwollesche Veld dankt zijn naam waarschijnlijk aan een doorgang in de landweer bij de Vredenseweg. Blijkens restanten van de landweer (op grondgebied van de gemeente Berkelland) moet deze hebben bestaan uit een sloot van circa 2,5 meter diep en 3 meter breed, met aan weerszijden een wal.

Ter markering van grenzen werden veelal grenspalen gebruikt. Zo grenst de gemeente Oost Gelre in het oosten, bij het natuurreservaat het Zwillbrocker Venn, aan Duitsland. Ter markering van deze rijksgrens staan op geregelde afstanden grenspalen, waarvan een viertal aan de grens met grondgebied van de gemeente Oost Gelre, namelijk de grenspalen met de nummers 803, 803a, 804, en 804a. Blijkens de kadastrale minuutplannen (1832) stonden destijds langs de grenzen van gemeenten ook verschillende grenspalen.

De grenspalen nummers 803 en 804 langs de grens met Duitsland (Bron: www.grenspalen.nl)

Ook in sommige toponiemen komen grenzen tot uitdrukking: bijvoorbeeld de Grensweg ten zuidwesten van Groenlo, langs en nabij de grens tussen de voormalige gemeenten Lichtenvoorde en Eibergen, en de Scheidingsweg ten noordoosten van Lievalde.

Samenvatting en conclusies

Oost Gelre heeft een complexe ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis mede doordat de gemeente is ontstaan uit de samenvoeging van de gemeenten Groenlo en Lichtenvoorde en delen van de voormalige gemeenten Eibergen, Ruurlo en Zelhem. De basis voor het hedendaagse landschap werd vooral gelegd tijdens de laatste twee ijstijden. Van belang is het onderscheid tussen het terrasachtige oostnederlandse plateau met daarop de kernen Groenlo en Lichtenvoorde en het lager gelegen bekken ten westen daarvan. In het bekken, waar de wind zandruggen heeft afgezet op de keileem en smeltwaterafzettingen, ontstonden tussen de dekzandruggen en -koppen moerassige plekken op de slecht water doorlatende ondergrond. De helling tussen beide gebieden, de zogenaamde terrasrand, is op veel plaatsen in het landschap duidelijk zichtbaar. Vanaf de terrasrand stroomden beken in westelijke richting; de Slinge zorgde voor de afwatering van het plateau in noordelijke richting. In de op het plateau gelegen komvormige laagte ontstond hoogveen, het zogenaamde Vragenderveen.

Het landschap is later door de mens die zich er vestigde verder aangepast. Tijdens de vroege en midden steentijd was nog geen sprake van permanente vestiging: het was de tijd van de jagers-verzamelaars. Hiervan zijn tot op heden in Oost Gelre maar weinig sporen zijn teruggevonden.

In de nieuwe steentijd begon men zich geleidelijk aan permanent te vestigen en deed de landbouw zijn intrede waardoor de invloed van de mens op het landschap zichtbaar begon te worden. Gedurende de bronstijd zet dit proces zich voort. Ook is dan sprake van duidelijke grafrituelen en gebruiken. Overledenen werden gecremeerd met of zonder enkele persoonlijke bezittingen en dat geheel werd in een urn bijgezet waarover een heuvel werd opgeworpen. Alle doden werden bij elkaar in zogenaamde urnenvelden bijgezet. Aan de Laarbergerweg te Groenlo zijn in 1937 urnen met crematieresten gevonden. Sporen uit de ijzertijd, die volgende op de bronstijd, onder andere in de vorm van aardewerkfragmenten, zijn op meerdere plekken binnen de gemeente aangetroffen. Over de Romeinse tijd is met betrekking tot Oost Gelre weinig bekend; wel zijn bij opgravingen in het centrum van Groenlo restanten van gebruiksvoorwerpen uit deze periode aangetroffen.

Vanaf de middeleeuwen begint de mens het landschap steeds meer te veranderen. Op de daartoe geschikte hoger gelegen delen ontstonden grootschalige essencomplexen zoals de Vragender Es en de Lievelder Es, die samen met de beekdalen en de omringende heidevelden één leefsysteem vormden. Bij Harreveld ontstond een kleiner essencomplex, terwijl in Zieuwent de vele dekzandruggen en -koppen zich leenden voor tal van kleinere, verspreid gelegen essen. Als gevolg van het eeuwenlang mest en plaggen uitrijden over de landbouwgrond, ontstonden bollingen in het landschap. Dat heeft ook gevolgen voor de bewoningspatronen. Waar in de vroege middeleeuwen nog gehuchten van een paar boerderijen bij elkaar staan, liggen in de volle en late middeleeuwen de boerderijen individueel rond deze essen. Sporen van middeleeuwse huisplaatsen zijn gevonden in Lievelde en aan de Schaarweg onder Vragender.

Groenlo en Lichtenvoorde ontwikkelden zich tot nederzettingen met een duidelijke compacte kern. Groenlo wordt voor het eerst vermeld in 1188 en ontwikkelde zich tot een stad, beschermd door wallen en toegankelijk via enkele poorten, die vanwege de strategische ligging een belangrijke vestingstad werd. De vestingwerken zijn in enkele fasen aangelegd vanaf het midden van de zestiende eeuw. In 1627 werd op bevel van Prins Frederik Hendrik een insluitingslinie (ook wel circumvallatielinie genoemd) rondom Groenlo aangelegd met onder meer enkele schansen. Zowel van de vestingwerken als van de linie zijn ook heden ten dage restanten zichtbaar.

Lichtenvoorde ontstond op een doorwaadbare plaats - een voorde - nabij een knooppunt van wegen. De nederzetting ontwikkelde zich bij een kasteel dat rond 1300 door Gisebert van Bronkhorst gebouwd. Op grond van deze ontstaanswijze wordt Lichtenvoorde wel aangeduid als een kasteelvoorde-nederzetting. Binnen het centrum van Lichtenvoorde herinnert Het Hof

en omgeving nog aan deze oudste kern. De ontwikkelingsgeschiedenis van Harreveld is nauw verbonden met die van de havezate Harreveld, welke samen met de daarbij gelegen boerderijen de zogenaamde "kring Harreveld" vormde. Het dorp maakte echter niet de ontwikkeling door vergelijkbaar met Groenlo en Lichtenvoorde.

In 1875 kwam het huis Harreveld in handen van paters franciscanen die het inrichtten als klooster en gymnasium. In 1911 werd het een opvoedingsgesticht en later een justitiële jeugdinrichting. Van de historische bebouwing op het terrein bleef alleen de in 1922 gebouwde voormalige internaatsboerderij met afzonderlijk stalgebouw bewaard, beide in 1958 verbouwd tot paviljoen. Binnen de dorpsplattegrond is het terrein van het voormalige huis Harreveld nog herkenbaar aan de restanten van de omgrachting en de opgaande beplanting. Ook van andere versterkte huizen van respectabele middeleeuwse ouderdom zoals de havezate Marhulzen bij Groenlo en het adellijk huis Tongerlo is bovengronds weinig herkenbaars overgebleven.

In de late middeleeuwen nam de druk op het grondgebruik toe en werd het noodzakelijk om het gebruik van de woeste gronden - de heidevelden en deels moerassige veengebieden en broekgronden - te beperken en te regelen. Daartoe werden de marken opgericht, een organisatievorm die vastlegde wie de woeste gronden mochten gebruiken, hoeveel vee daarop geweid mocht worden en hoeveel plaggen er gestoken mochten worden. Ter markering van de grenzen van een marke werden veelal zogenaamde markewallen opgeworpen die tevens moesten voorkomen dat vee uit naburige marken de markegrens overstak. In de loop van de negentiende eeuw werden de meeste marken opgeheven. De organisatievorm was verouderd en de druk op de landbouwgrond was zodanig toegenomen dat ontginning van de rondom de oude landbouwgronden gelegen woeste gronden wenselijk werd. In 1861 werd de verdeling van de Lichtenvoorder markegronden een feit. Het ontginningsproces duurde voort tot ver in de twintigste eeuw. De ontginning werd mede mogelijk gemaakt door de introductie van kunstmest, waardoor grotere gebieden in cultuur genomen konden worden en het oude systeem van potstalmest overbodig werd. De nieuw ontgonnen gebieden werden strak ingericht, met grote min of meer rechthoekige percelen en zo ontstonden de zogenaamde 'jonge ontginningslandschappen'. Hoewel in de loop der jaren de verschillen tussen het oude cultuurlandschap en het jonge ontginningslandschap door uiteenlopende oorzaken geleidelijk aan minder zijn geworden, zijn beide landschapstypen op de huidige topografische kaarten en ook in het veld nog herkenbaar.

Het waterregime wordt al sinds lange tijd door de mens beïnvloed en aangepast aan zijn behoeften. Aanvankelijk waren dat allerlei kleine aanpassingen, doch later ook meer grootschalige ingrepen zoals het graven van de Nieuwe Beek (waarschijnlijk in de achttiende eeuw, met vermoedelijk vanaf omstreeks 1830-1835 een deels geheel nieuw tracé) en de Veengoot (vanaf 1837). De Veengoot werd met name gegraven ten behoeve van de ontwatering van Het Veen en het Aaltense Goor ten zuiden van Lichtenvoorde. Ook in de andere nieuw ontgonnen gebieden werd de ontwatering verbeterd, hetgeen soms weer nieuwe capaciteitsproblemen met zich meebracht door de toename van de hoeveelheid af te voeren water. De Veengoot werd in de jaren 1926 en 1927 verbeterd, uit welke periode (vermoedelijk) de nog bestaande aan dit water verbonden kunstwerken als een stuw en bruggen dateren. De bruggen over de Groenlose Slinge zijn daarentegen van recenter datum en dateren veelal uit de jaren zeventig toen de Slinge grootscheeps werd aangepakt.

De Slinge is binnen de gemeente mogelijk het enige water dat van enige, beperkte betekenis is geweest voor de scheepvaart en wel ten behoeve van de turfvaart. Verder vond het verkeer vanouds uitsluitend over land plaats. De oudste doorgaande wegen voeren logischerwijze over de hoger gelegen delen in het landschap. De laaggelegen en moerassige gebieden waren oudtijds niet of nauwelijks ontsloten en vormden omvangrijke barrières. Binnen het wegennet waren Groenlo en Lichtenvoorde belangrijke knooppunten. Groenlo was een pleisterplaats aan twee oude doorgaande routes, die door Hessische handelslieden werden gebruikt en derhalve als hessenwegen bekend staan. Ook de Heelweg onder

Vragender en de Landstraat ten zuidwesten van Harreveld zijn onderdelen van oude routes. De negentiende eeuw was de periode waarin tal van wegen aanmerkelijk werden verbeterd of zelfs geheel of gedeeltelijk nieuw aangelegd, met welk proces men in de twintigste eeuw volop doorging. Na de rijkswegen kwamen geleidelijk aan ook de meer lokale verbindingen aan bod, waarbij ook de dorpskernen van Lievelede, Vragender, Harreveld en Zieuwent - die pas in de loop van de negentiende eeuw zijn ontstaan - door middel van verharde verbindingswegen werden ontsloten. De dorpskern van Marienvelde is nog jonger en ontstond pas vanaf omstreeks 1930. Tegenwoordig is het merendeel van de wegen verhard; van de vroeger volop voorkomende zandwegen is slechts een zeer beperkt deel overgebleven.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw werden Groenlo en Lichtenvoorde aangesloten op het nationale spoorwegstelsel waarbij tramverbindingen naderhand voor de lokale aansluitingen zorgden. De tram verdween weer uit beeld in de loop van de twintigste eeuw, toen busmaatschappijen het reizigersvervoer overnamen. In Groenlo staat nog een 1883 gebouwd station van de opgeheven spoorlijn tussen Neede en Winterswijk, waarvan het tracé deels als fietspad in gebruik is genomen zoals ook gebeurde met het tracé van de trambaan tussen Groenlo en het station bij Lievelede.

Voor wat betreft de bebouwing staan we eerst stil bij de boerderijen. Uit de vergelijking van historisch en recent kaartmateriaal blijkt dat in het oude cultuurlandschap een groot deel van de nog bestaande boerderijen op (zeer) oude boerenerven is te vinden. De aanwezige bebouwing zelf is meestal in zijn verschijningsvorm hoofdzakelijk negentiende- of twintigste-eeuws. Van het vroeger zo karakteristieke hallehuistype met onderschoer en vaak ook een endskamer zijn nog maar weinig voorbeelden te vinden. In de jonge ontginnings-landschappen zijn veelal eenvoudig vormgegeven kleinere boerderijen te vinden, gebouwd vanaf het einde van de negentiende eeuw, hier en daar aangevuld met moderne grootschalige bedrijven. Oude bijgebouwen zoals schuren, bakhuizen en kippenhokken zijn in de afgelopen een betrekkelijk zeldzaam fenomeen geworden.

Binnen de categorie ambacht en industrie kent de gemeente nog verschillende voorbeelden van fraai erfgoed, zoals de molens te Harreveld en Vragender, de eierhal te Lichtenvoorde, een houtzagerij en een wasserij te Groenlo. Aan het relatief rijke industriële verleden, met ondermeer textiel- en leerverwerkende industrie, herinneren ondermeer de Koninklijke Hulshof Leerfabriek aan de Aaltenseweg te Lichtenvoorde en een aantal bijzondere fabrikantenwoningen in Groenlo en Lichtenvoorde. In deze plaatsen was ook de handel en de horeca het rijkst vertegenwoordigd, waarvan enkele fraaie winkels en horecapanden ook heden ten dage nog getuigen. Groenlo en Lichtenvoorde waren de hoofdplaatsen van gelijknamige gemeenten waardoor daar vanzelfsprekend allerlei belangrijke gebouwen waren te vinden. Waardevolle nog bestaande panden zijn bijvoorbeeld het stadhuis en het kantongerecht in Groenlo en in Lichtenvoorde het gemeentehuis en het voormalige richtershuis. Het voormalige postkantoor aan de Markt in Groenlo is een ander opmerkelijk voorbeeld.

Het feit dat de bevolking van Groenlo en Lichtenvoorde door de jaren heen overwegend Rooms-Katholiek is gebleven is heden ten dage nog te zien aan het relatief grote aantal kerken. In de jongere kernen behoorden de kerken vaak tot de eerste gebouwen. De imposante R.K. kerk van Zieuwent uit 1898-1899 werd bekend als de "kathedraal van de Achterhoek". Van de protestante kerken zijn vermeldenswaardig de oude Calixtuskerk te Groenlo, de Hervormde Johanneskerk en de Gereformeerde kerk te Lichtenvoorde. Bewaard gebleven kloosters zijn het klooster te Groenlo en het uit 1950 daterende Huize Loreto van de paters maristen bij Lievelede. In Lichtenvoorde zijn veel gebouwen uit "het Rijke Roomse leven" gesloopt. De oude begraafplaatsen binnen de gemeente zijn vooral van belang vanwege enkele bijzondere grafmonumenten. Aan het bestaan van een Joodse gemeenschap herinnert de Joodse begraafplaats, gelegen in een park aan de Kanonswal te Groenlo. Op verschillende plaatsen in de Achterhoek zijn na de oorlog wegkapelletjes en veldkruisen gesticht, zo ook op het grondgebied van de gemeente Oost Gelre. De in het buitengebied van Lichtenvoorde staande veldkruisen en Mariakapelletjes zijn opgericht

tussen 1945 en 1957. Tenslotte mag hier ook de ruïne van de vijftiende-eeuwse Sint Jacobuskapel te Vragender niet onvermeld blijven.

De ontwikkeling van het onderwijs in Oost Gelre vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw is nog duidelijk afleesbaar aan diverse bewaard gebleven schoolgebouwen, zowel in Groenlo en Lichtenvoorde als in de kleinere dorpen.

Voor de woningbouw in de gemeente Oost Gelre is een aantal opvallende aspecten kenmerkend: de aanwezigheid van vakwerkhuisen in Groenlo en het opvallend grote aantal villa's en herenhuizen in zowel Groenlo en in mindere mate ook in Lichtenvoorde. Deze villa's zijn gebouwd in wisselende architectuurstijlen en dateren hoofdzakelijk uit het laatste kwart van de negentiende en het eerste decennium van de twintigste eeuw. Voor wat betreft de volkswoningbouw kent de gemeente vooral aardige voorbeelden uit de zogenaamde Wederopbouwperiode, veelal opgetrokken in een aan de Delftse school verwante architectuur, die nog een goed beeld geven van de eerste naoorlogse volkshuisvesting. Met name in de kleinere dorpen zijn deze woningen sterk beeldbepalend.

Bronnen en Literatuur

A.J. van der Aa. *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*. Zaltbommel, Europese Bibliotheek, 1976.

Archeologische werkgroep Oudheidkundige Vereniging "Zuwent". *Spitten in het Zieuwentse verleden: "De Katershorst" (1) en (2)*. In: Het Hoenderboom, jrg. 2, nr. 4 (april 1987), blz.14-19 en jrg. 3, nr. 8 (juli 1988), blz. 2-9.

Sonja Barends. *Landweren in de Achterhoek*. In: Historisch geografisch tijdschrift, jrg 16 (1998), nr. 1, blz. 9-11.

Hans de Beukelaar. *De gemeente Lichtenvoorde 1815-2005. De moeite van het vastleggen meer dan waard*. Aalten, 2005.

Harrie Blanken en Henk Westerveld. *Groenlo gisteren vandaag*. Aalten, z.j. (1981)

Jan Boekelder en Raymond Boekelder. *De historie van Zieuwent*. Zieuwent, 1987.

Tjeerd Boersma en Ton Verstegen (red.). *Nederland naar school. Twee eeuwen bouwen voor een veranderend onderwijs*. Rotterdam, 1996.

Roger Crols en Taco Hermans. *Trafohuisjes*. Gelderse monumentenreeks, nr. 2. 1995.

H.B. Demoed. *Mandegoed Schandegoed, De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19e eeuw*. Zutphen, 1987.

Boukje Drenth. *Het Boerenerf in vroeger tijd. De noordoostelijke Achterhoek*. Stichting tot behoud van Boerderij en Erf in Gelderland, Arnhem, oktober 2002.

Karel Emmens, Jan Jongepier, Harry Tummers en André Verheij. *De Oude Calixtuskerk te Groenlo. Tussen Utrecht en Münster*. Utrecht, 2005.

G.J.A. Eppingbroek en B.H.W. van Lochem. *Lichtenvoorde in grootmoeders tijd*. Zaltbommel, 1996.

E.E.A. van der Kuyl. *De Belegeringsring rond Groenlo uit 1627*. In: Gelders Erfgoed 2004-6, blz. 9-11.

Drs. E.E.A van der Kuijl en drs J.E. van der Pluijm (Synthegra bv). *Bijlage bij de Digitale Kaart Circumvallatielinie, Beleg van Grol 1627*.

G. Nijs. *Opnieuw de grond in, aanvullend archeologisch onderzoek havezate Harreveld*. Aalten, 1999.

G. Nijs. *Opgraving Rentenierstraat 4*. In: De Lichte Voorde, nr. 24, pag. 13.

G. Nijs. *De Kapel*. In: De Lichte Voorde nr. 33, pag. 9.

G. Nijs en H. Manschot-Tijdink. *Harreveld doorgrond, historisch-archeologisch onderzoek naar 'eene olde haevezaete'*. Doetinchem 1994.

G. Nijs. *Archeologie in Harreveld*. In: De Lichte Voorde, nr. 26, pag. 20.

G. Nijs. *Opgraving kasteelgracht*. In: De Lichte Voorde, nr. 27, pag. 22.

G. Nijs. *Opnieuw de grond in, aanvullend archeologisch onderzoek havezate Harreveld*. Aalten, 1999.

G. Nijs. *Opgraving havesathe Harreveld II*. In: De Lichte Voorde, nr. 35, pag. 21.

G. Nijs. *Vierpasvensterglas uit de Harreveldse gracht*. In: De Lichte Voorde, nr. 35, pag. 23.

G. Nijs. *Opnieuw de grond in... Een rijkversierde kan uit de Harreveldse bodem*. In: De Lichte Voorde, nr. 38, pag. 30.

J.E. van der Pluijm. *De vestingstad Grol, geschiedenis van de vestingwerken van Groenlo*. Groenlo, 1999.

J.W. Sluiter, *Overzicht van de Nederlandse spoor- en tramwegbedrijven*. Leiden: NVBS, 2000.

Anton Stortelder en Gerard Molleman. *Binnendoor & Buitenom. Kerkpaden Zieuwent*. Lichtenvoorde, 1998.

W.P. Vemer. *Kroniek van Groenlo. Chronologisch overzicht van de historie der oude veste Grol in de wenteling der eeuwen*. Arnhem, 1977.

Monumenten Inventarisatieproject. Groenlo, gemeentebeschrijving. Stichting MIP-Gelderland. Oosterbeek, 1992.

Monumenten Inventarisatieproject. Lichtenvoorde, gemeentebeschrijving. Stichting MIP-Gelderland. Oosterbeek, 1992.

Gelders Genootschap. Monumenteninventarisatie Gemeente Groenlo. 1990.

Gelders Genootschap. Monumenteninventarisatie Gemeente Lichtenvoorde. Dorpskernen en buitengebied, Harreveld, Zieuwent, Lielde en Vragender. Maart 1994.

SAB. Landschapsbeleidsplan gemeente Lichtenvoorde. Arnhem, april 1995.

Websites:

www.circumvallatielinie.nl (Joep van der Pluym en Godfried Nijs)

www.engelseschans.nl (Godfried Nijs)

www.groenlo.nl (website gemeente Oost Gelre;

www.heerlijkheidborculo.nl (B.H.M. te Vaarwerk)

www.jhm.nl (website van het Joods Historisch Museum)

Bijlage 1 Rijks- en gemeentelijke monumenten Oost Gelre

RIJKSMONUMENTEN OOST GELRE

1	18161	Vestingwerken		Groenlo	XVII	restanten verdedigingswerken
2	18162	Nieuwestraat	bij 31	Groenlo	XVIII	Israëlitische begraafplaats
3	18163	Kerkstraat	8	Groenlo	1906-1908	Neogotische kerk RK Heilige St. Calixtus
4	18164	Mattelierstraat	5	Groenlo	1371-1500	laat gotische kerk NH Oude Calixtus
4a	18164	Mattelierstraat	5	Groenlo	1371/1838	stadstoren nh Oude Calixtus
5	18165	Notenboomstraat	15	Groenlo	1622	losse houten boogvormige inrit (binnen)
6	18167	Notenboomstraat	15	Groenlo	ca. 1650	Saksische hoeve
7	18166	Nieuwestraat	20-22	Groenlo	1630-1709	herenhuis "Basten Asbeck" met boerderij en tuin
8	18168	Notenboomstraat	18	Groenlo	XIXd/XVIII	empire huis met Gelderse achtergevel
9	475967	Winterswijkseweg	49	Groenlo	1895-1915	Stoomhoutzagerij "Nahuis"
10	513682	Beltrumsestraat	26-28	Groenlo	1910	winkelwoning met bovenwoning
11	513683	Boompjeswal	bij 2	Groenlo	1932	transformatorhuisje
12	513684	Maliebaan	8	Groenlo	1907	kantongerecht met hekwerk
13	513685	Markt	4-6	Groenlo	1904-1908	vm postkantoor met woning
14	14626	Meddoseweg	6	Groenlo	1777	Erve "t Wissink"
15	14185	Oude W'wijkseweg	50-52	Groenlo	1810	Hoeve "Het Reijrinck"
16	25821	Varsseveldseweg	88	Harreveld	1819	Beltkorenmolen "Hermien"
17	516288	Kerkstraat	38	Harreveld	1889	Neogotische kerk RK H. St. Agatha
18	25818	t Hof	2-4	Lichtenvoorde	1702	vm Richtershuis "t Hof"
19	25819	Rentenierstraat	9	Lichtenvoorde	1648	Laatgotische kerk NH Johannes
20	25820	Varkensmarkt	7	Lichtenvoorde	XVIII?	Hoefmederij / woonhuis
21	516274	GJ Doorninkweg	1	Lichtenvoorde	1926	hallehuisboerderij "Pillen"
22	516275	GJ Doorninkweg	1	Lichtenvoorde	1926	Varkensschuur
23	516276	GJ Doorninkweg	1	Lichtenvoorde	1926	Wagenschuur (ivm bouwvalligheid gedemonteerd 2006)
24	516282	Rentenierstraat	37	Lichtenvoorde	1906/1907	Directeursvilla, overgangsarchitectuur
25	516283	Rentenierstraat	37	Lichtenvoorde	1906/1907	Voormalig badhuis bij directeursvilla
26	516284	Rentenierstraat	37	Lichtenvoorde	1906/1907	Tuinhek
27	516285	Rapenburgsestraat	15	Lichtenvoorde	1900	Herenhuis met tuinhek
28	516286	Aaltenseweg	2-4	Lichtenvoorde	1920	Hoofdgebouw Leerfabriek, Um-1800-stijl
29	516288	Varsseveldseweg	36	Lichtenvoorde	1941	vm eierhal "Pondes & Zn"
30	25822	Eimersweg	4	Lieveelde	XIX	Museumboerderij Erve Kots, Loshoes, waterput, bijenstal en bakoven,
31	25824	Schansweg/Flierdijk		Lieveelde	1627	Verdedigingswerk "Engelse Schans"
32	509427	Waalderweg	1	Mariënvelde	1932	Pastorie kerk RK O.L. Vrouwe van Lourdes
33	509426	Waalderweg	3	Mariënvelde	1932	Kerk RK O.L. Vrouw van Lourdes
34	509428	Waalderweg	bij 3	Mariënvelde	1932	Kerkhof met baarhuisje
35	25823	Kapelweg		Vragender	1444	Ruïne St. Janskapel
36	25825	Winterswijkseweg	14	Vragender	1958 (1869)	Stellingmolen "De Vier Winden"
37	25826	Dorpsstraat	43	Zieuwent	1899	Neogotische kerk RK H. St. Werenfridus
38	25827	Ruurloseweg	1	Zieuwent	XIX	19e eeuwse hoeve
39	25828	Ruurloseweg	2	Zieuwent	XIX	19e eeuwse hoeve
40	515278	Dorpsstraat	41	Zieuwent	1899	Pastorie kerk RK H. Werenfridus
41	516279	Dorpsstraat	bij 41	Zieuwent	1899	Park bij pastorie/kerk H. St. Werenfridus
42	516280	Dorpsstraat	43	Zieuwent	1899	Voormalige begraafplaats

GEMEENTELIJKE MONUMENTEN OOST GELRE

1	GL01	Bastionstraat	2	Groenlo	XVIII?	stadsboerderij (vakwerk)
2	GL02	Beltrumsestraat	5a-e	Groenlo	ca. 1880	vm woonhuis/bankgebouw
3	GL03	Beltrumsestraat	14	Groenlo	ca. 1880	woonhuis/winkelpand, eclecticisme
4	GL04	Beltrumsestraat	15	Groenlo	ca. 1910-'20	woonhuis/winkelpand
5	GL05	Beltrumsestraat	16	Groenlo	ca. 1880	woonhuis, eclecticisme
6	GL06	Beltrumsestraat	28	Groenlo	1910	bakkerij (behorend bij rijksmonument 26-28, nr. 513682)
7	GL07	Beltrumsestraat	33	Groenlo	1850	woonhuis/winkelpand, eclecticisme
8	GL08	Beltrumsestraat	42	Groenlo	ca. 1875	woonhuis/winkelpand: "Huys De Polvertoren"
9	GL09	Beltrumsestraat	44-46	Groenlo	1850/1875	woonhuis/winkelpand, eclecticisme
10	GL10	Beltrumsestraat	45	Groenlo	ca. 1870	winkelpand, eclecticisme
11	GL11	Beltrumsestraat	54	Groenlo	ca. 1910	woonhuis/winkelpand (d rogisterij)
12	GL12	Beltrumsestraat	brug	Groenlo	ca. 1832	brugleuning
13	GL13	Boerjendijk	2	Groenlo	1926-1927	boerderij "Scheurlink"

14	GL14	Borculoseweg	13	Groenlo	ca. 1900	woonhuis
15	GL15	Eibergseweg	1	Groenlo	1909	directeursvilla "Adriana", neoklassiek
16	GL16	Ganzenmarkt	6	Groenlo	ca. 1830-'50	woonhuis
17	GL17	Ganzenmarkt	7	Groenlo	ca. 1900	woonhuis/winkelpand, eclecticisme
18	GL18	Goudsmitstraat	6	Groenlo	XIXd	woonhuis
19	GL19	Goudsmitstraat	10	Groenlo	XIXd	woonhuis, chaletstijl
20	GL20	Halve Maanweg	1	Groenlo	1910	begraafplaats, lijkenhuisje, hekwerk
21	GL21	Kevelderstraat	1	Groenlo	1865	vm woonhuis / Huis van Bewaring
22	GL22	Kevelderstraat	15	Groenlo	ca. 1860 (o.k.)	woonhuis/café "Geboortehuus Grolsch"
23	GL23	Kevelderstraat	21-23	Groenlo	1880-1890	woonhuis / vm bakkerij, eclecticisme
24	GL24	Kevelderstraat	24	Groenlo	XVIII? (o.k.)	woonhuis/winkelpand (vakwerk)
25	GL25	Lepelstraat	21	Groenlo	ca. 1850	woonhuis
26	GL26	Lichtenvoordseweg	35	Groenlo	ca. 1910-'20	woonhuis
27	GL27	Lievelderstraat	12	Groenlo	XVII	woonhuis/bakkerij (vakwerk)
28	GL28	Lievelderstraat	13	Groenlo	1650	woonhuis/winkelpand (vakwerk)
29	GL29	Lievelderstraat	20	Groenlo	XVII	woonhuis/winkelpand (vakwerk)
30	GL30	Lievelderstraat	27	Groenlo	XVII	woonhuis (vakwerk)
31	GL31	Lievelderstraat	48	Groenlo	ca. 1870-'80	woonhuis
32	GL32	Lievelderstraat	49	Groenlo	ca. 1870-'80	woonhuis
33	GL33	Marhulzenweg	ong	Groenlo	1902	theekoepel, inrijhek, bouwfragmenten, buitentuin "Pomona"
34	GL34	Markt	2-2A	Groenlo	XIXd (o.k.)	woonhuis/winkelpand
35	GL35	Mattelierstraat	2	Groenlo	1875 (o.k.)	stadhuis
36	GL36	Mattelierstraat	5	Groenlo	XVIII	Kerkhof met grafmonumenten
37	GL37	Mattelierstraat	5	Groenlo	1951	Flentrop-orgel, neobarok (in rijksmonument)
38	GL38	Mattelierstraat	8	Groenlo	XIXd (o.k.)	winkelpanden/opslag
39	GL39	Mattelierstraat	6	Groenlo	XIXa (o.k.)	Woonhuis/winkelpand
40	GL40	Mattelierstraat	19	Groenlo	1904	vm NH pastorie, kantoor
41	GL41	Mattelierstraat	31	Groenlo	XIXd (o.k.)	winkelpand (gevel XIXd, kern 1648)
42	GL42	Mattelierstraat	33	Groenlo	ca. 1880	vm meesterswoning met school
43	GL43	Nieuwestraat	3	Groenlo	XVIII?	woonhuis/winkelpand
44	GL44	Nieuwestraat	5	Groenlo	ca. 1900	woonhuis
45	GL45	Nieuwstad	3	Groenlo	XXa	helft van een dubbel woonhuis
46	GL46	Nieuwstad	5	Groenlo	XXa	helft van een dubbel woonhuis
47	GL47	Nieuwstad	8	Groenlo	XIXD	woonhuis/winkelpand
48	GL48	Nieuwstad	13	Groenlo	XIXD	woonhuis
49	GL49	Nieuwstad	15	Groenlo	XIXd	woonhuis
50	GL50	Nieuwstad 14	60	Groenlo	1866/1930	vm klooster/weeshuis/school (zie ook Schralenstein 2)
51	GL51	Notenboomstraat	10	Groenlo	XVIII?	vm bakkerij / woonhuis
52	GL52	Notenboomstraat	13	Groenlo	XVIII?	stadsboerderij (vakwerk)
53	GL53	Notenboomstraat	14	Groenlo	XVIIA/1900	rechterhelft dubbel woonhuis
54	GL54	Notenboomstraat	21	Groenlo	XVIII?	stadsboerderij (vakwerk)
55	GL55	Oude Borculoseweg	8	Groenlo	1930	boerderij "Panneman"
56	GL56	Oude W'wijkseweg	47	Groenlo	1936-1937	boerderij "Klein Stikken"
57	GL57	Ruurloseweg	59	Groenlo	1916	villa "Banninghof", overgangsarchitectuur
58	GL58	Schralenstein	2	Groenlo	1890	school "St. Joseph" (zie ook Nieuwstad 14-60)
59	GL59	Stationslaan	11-13	Groenlo	1886	stationsgebouw + woning (GOLS groot)
60	GL60	Winterswijkseweg	26	Groenlo	1907	kantoor/villa "De Linde", overgangsarchitectuur
61	GL61	Winterswijkseweg	64	Groenlo	1940	boerderij "Nieuw Wallerbosch",
62	GL62	Winterswijkseweg	76-80	Groenlo	1910/1918	twee woonhuizen met achterhuis "Ruimzicht" en "Alberdine"
63	GL63	Woerdseweg	8	Groenlo	1902	vm stoom-, was, bleek-, en strijkinrichting "Hubers & Co"
64	HV01	Kerkstraat	40-40a	Harreveld	1868/1886	vm pastorie en tussenbouw
65	HV02	Kerkstraat	44	Harreveld	1922	gevels straatzijde basisschool
66	HV03	Kerkstraat	46	Harreveld	1922	vm onderwijzerswoning

67	HV04	Landstraat	26	Harreveld	1926	boerderij
68	HV05	Lindeboomweg	33-35	Harreveld	1928	boerderij "De Lindeboom" (schoppe XIXA herbouwd 2002)
69	HV06	Manschotterweg	12	Harreveld	1919/1928	T-boerderij
70	LT01	Aaltenseweg	ong	Lichtenvoorde	1947	kruisbeeld
71	LT02	Boschlaan/Hemmelzijdijk		Lichtenvoorde	1947/1982	houten kruis
72	LT03	Boschlaan/Rouwhorsterdijk		Lichtenvoorde	1946/1968	kruisbeeld
73	LT04	Boschlaan	3	Lichtenvoorde	XVIII(kern)	hallehuisboerderij met bakhuis
74	LT05	Broekboomstraat	29-31	Lichtenvoorde	1879	klooster
75	LT06	Dijkstraat	6	Lichtenvoorde	1933	helft van een dubbel woonhuis
76	LT07	Dijkstraat	19	Lichtenvoorde	1924	villa, overgangsarchitectuur
77	LT08	Dijkstraat	21	Lichtenvoorde	1905-1910	woonhuis, overgangsarchitectuur
78	LT09	Dijkstraat	28-28a	Lichtenvoorde	1887	meestershuis vm Openbare School
79	LT10	Dijkstraat	30-32	Lichtenvoorde	1887	vm Openbare School "Den Diek"
80	LT11	Dijkstraat	33	Lichtenvoorde	1900-1905	villa, overgangsarchitectuur
81	LT12	Europaweg	9	Lichtenvoorde	1770/1929	hallehuisboerderij met schuur " 't Huinink"
82	LT13	Kerkhoflaan	12	Lichtenvoorde	1828	RK Begraafplaats/diverse graven
83	LT14	Markt	1	Lichtenvoorde	1902	woonhuis, neo-hollandse renaissance
84	LT15	Markt	bij 2	Lichtenvoorde	1874/1966	Koningssteen met leeuw en wapen
85	LT16	Nieuwe Maat	1	Lichtenvoorde	1933	helft van een dubbel woonhuis
86	LT17	Nieuwe Maat	9	Lichtenvoorde	1933	gereformeerde kerk, invl. A'damse School
87	LT18	Oude Aaltenseweg	74	Lichtenvoorde	XIXc	vm hallehuisboerderij
88	LT19	Poelhuttersslatdijk	ong	Lichtenvoorde	1950	Maria-devotiekapel
89	LT20	Rapenburgsestraat	3	Lichtenvoorde	1910/'21 (o.k.)	stadsboerderij/café "Van Ooijen"
90	LT21	Rapenburgsestraat	20	Lichtenvoorde	1926	Hotel Café Rest. "De Koppelpaarden"
91	LT22	Rapenburgsestraat	21	Lichtenvoorde	1923	pastorie RK kerk H. St. Bonifatius
92	LT23	Rapenburgsestraat	23	Lichtenvoorde	1912/1913	kerk RK H. St. Bonifatius
93	LT24	Rentenierstraat	6	Lichtenvoorde	ca. 1925	voorgevel winkel, Amsterdamse School
94	LT25	Rentenierstraat	12	Lichtenvoorde	XIXD	helft van een dubbel woonhuis
95	LT26	Rentenierstraat	14	Lichtenvoorde	XIXD	helft van een dubbel woonhuis
96	LT27	Rentenierstraat	25	Lichtenvoorde	XIXD	gevelwand winkel-woonhuis
97	LT28	Varsseveldseweg	11	Lichtenvoorde	XIXD	stadsboerderij, woonhuis
98	LT29	Varsseveldseweg	17	Lichtenvoorde	1921	helft van twee onderwijzerswoningen
99	LT30	Varsseveldseweg	19	Lichtenvoorde	1921	helft van twee onderwijzerswoningen
100	LT31	Varsseveldseweg	40	Lichtenvoorde	1922	helft van een dubbel woonhuis
101	LT32	Varsseveldseweg	42	Lichtenvoorde	1922	helft van een dubbel woonhuis
102	LT33	Vondermansdijk	6	Lichtenvoorde	1923	H-boerderij, "Voskeunen"
103	LT34	Vragenderweg	ong	Lichtenvoorde	XIXB	lijkenhuisje Algemene Begraafplaats
104	LV01	Brakerweg	1	Lievelede	1766-1931	hallehuisboerderij met schuur "Braker"
105	LV02	De Stegge	9-9a	Lievelede	1898	T-boerderij
106	LV03	De Stegge	bij 25	Lievelede	XIXB	vrijstaande schuur
107	LV04	Eefseleweg	5	Lievelede	1935	landarbeiderswoning "Esboom"
108	LV05	Kloosterstraat	bij 1b	Lievelede	XIXB	schuur
109	LV06	Kloosterstraat	5	Lievelede	1950-1951	kloostercomplex "Loreto"
110	LV07	Koningsplein	2	Lievelede	1953	kerk RK Christus Koning
111	LV08	Koningsplein	1	Lievelede	1953	pastorie RK kerk Christus Koning
112	LV09	Oude Groenloseweg	ong	Lievelede	1946	Mariakapel
113	MV01	Huijskesdijk	2	Mariënvelde	1884/1912	hallehuisboerderij
114	MV02	Kunnerij	6	Mariënvelde	1924	T-boerderij
115	MV03	Nicolaasweg	7a	Mariënvelde	XVIIIId/XIXa	hallehuisboerderij
116	MV04	Oude Maat	bij 5	Mariënvelde	?	monument "De Katershorst"
117	MV05	Oude Maat	6	Mariënvelde	1914	hallehuisboerderij
118	VG01	Heelweg	bij 3	Vragender	1946	kruisbeeld
119	VG02	Heelweg	1	Vragender	1871/1951	kerk RK St. Antonius van Padua
120	VG03	Heelweg	3	Vragender	1876	pastorie RK kerk St. Antonius van Padua

121	VG04	Heelweg	3	Vragender	1870	begraafplaats
122	VG05	Meddoseweg	6	Vragender	1900	T-boerderij "Bennink (Greteman)"
123	VG06	Meddoseweg	8	Vragender	1902	hallehuisboerderij
124	VG07	Winterswijkseweg	10	Vragender	1876	vm kosterij
125	VG08	Winterswijkseweg	18	Vragender	1885	schoolmeesterswoning
126	VG09	Winterswijkseweg	37	Vragender	1932	vm school "School met den Bijbel"
127	VG10	Winterswijkseweg	37a	Vragender	1932	vm school "School met den Bijbel" (nu dubbel woonhuis)
128	VG11	Winterswijkseweg	62	Vragender	1909 (o.k)	hallehuisboerderij "Wassink"
129	VG12	Winterswijkseweg	82	Vragender	1913	T-boerderij "Hoge Meinen"
130	ZW01	Boersweg	ong	Zieuwent	?	kruis
131	ZW02	Dorpsstraat	bij 32	Zieuwent	1933	muziekkoepeel met gracht en brug
132	ZW03	Kevelderstraat	8	Zieuwent	1821	hallehuisboerderij "Donderwinkel"
133	ZW04	Oude Ruurloseweg	ong	Zieuwent	1949	Mariakapel
134	ZW05	Oude Ruurloseweg	26	Zieuwent	XXa	boerderijcomplex "Hospels"
135	ZW06	Reindersweg	5	Zieuwent	1878/1935	T-boerderij
136	ZW07	Rolderspad	ong	Zieuwent	1946	Mariakapel
137	ZW08	Roldersweg	t.o. 9	Zieuwent	XIXA	schuur
138	ZW09	Rouwhorsterdijk	24	Zieuwent	1882/1930	boerd./ vrijst. woonhuis "Gr. Holkenborg"
139	ZW10	Schoppenweg	11	Zieuwent	XXa	boerderij
140	ZW11	Zegendijk	2	Zieuwent	XIXA	schuur
141	ZW12	Zegendijk	5	Zieuwent	1892/1917	boerderij met schuur
142	ZW13	Zieuwentseweg	55	Zieuwent	XIXB	schoppe

Wijzigingen voorbehouden
Gemeente Oost Gelre
januari 2007

Bijlage 2 Archeologisch monumentale terreinen Oost Gelre

ARCHEOLOGISCHE TERREINEN OOST GELRE

1.stad	Centrum	Groenlo	Nieuwste tijd	Terrein van archeologische waarde
2.nederzett., onbepaald	Heideroosje	Harreveld	Late Middeleeuwen	Terrein van archeologische waarde
3.nederzett., onbepaald	Heideroosje	Harreveld	Middeleeuwen	Terrein van hoge archeologische waarde
4.kasteel	t Hof	Lichtenvoorde	Late Middeleeuwen	Terrein van zeer hoge archeologische waarde
6.stad	Centrum	Lichtenvoorde	Nieuwste tijd	Terrein van archeologische waarde
5.huisplaats, onverhoogd	Erve Kots	Lielvelde	Late Middeleeuwen	Terrein van hoge archeologische waarde
7.grafveld, onbepaald	Erve Kots	Lielvelde	Vr. Middeleeuwen	Terrein van hoge archeologische waarde
8.Kapel	P. Scheepersstraat	Vragender	Late Middeleeuwen	Terrein van hoge archeologische waarde
9.nederzett., onbepaald	Schaarweg	Vragender	Steentijd	Terrein van hoge archeologische waarde
10.nederzett., onbepaald;	Vragender Esch	Vragender	Steentijd	Terrein van archeologische waarde

Wijzigingen voorbehouden
Gemeente Oost Gelre
januari 2007